

ਬਲਦੀਤ ਗਾਰਗੀ

ਕਾਮਨੀ ਵਿਹੜਾ

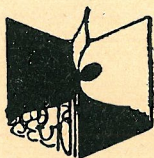
ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ

ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕਾਂ

- ਨਾਟਕ : ਅਭਿਸਾਰਿਕਾ, ਲੋਹਾ ਕੁਟ, ਧੂਣੀ ਦੀ ਅੱਗ, ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ, ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ, ਸੈਂਕਣ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ, ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ, ਗਗਨ ਮੈਂ ਥਾਲ, ਐਕਟੈੱਸ।
- ਇਕਾਂਗੀ : ਕੁਆਰੀ ਟੀਸੀ, ਪੱਤਣ ਦੀ ਬੇੜੀ, ਪੈਂਤੜੇਬਾਜ਼, ਚਾਕੂ।
- ਨਾਵਲ : ਕੱਕਾ ਰੇਤਾ।
- ਕਹਾਣੀ : ਮਿਰਚਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਧ, ਡੁਲ੍ਹੇ ਬੋਰ, ਕਾਲਾ ਅੰਬ।
- ਖੋਜ : ਰੰਗ ਮੰਚ, ਲੋਕ-ਨਾਟਕ।
- ਰੇਖਾਚਿੱਤਰ : ਹੁਸੀਨ ਚਿਹਰੇ, ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ, ਕੌੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੱਪ, ਸ਼ਰਬਤ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ।
- ਯਾਤਰਾ : ਪਾਤਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ
- ਆਤਮਕਥਾ : ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ, ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ।

ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

ਨਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼
ਕੇ-24, ਹੌਜ਼ ਖ਼ਾਸ,
ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

KASHNI VEHRA
By
BALWANT GARGI

© 1993

ਪਰਕਾਸ਼ਕ
ਠਵਯੁਗ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼
K-24, ਹੌਜ਼ ਖ਼ਾਸ
ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ

ਛਾਪਕ
ਠਵਯੁਗ ਪ੍ਰੈਸ
ਅੰਧੇਰੀਆ ਮੋੜ
ਮਹਿਰੌਲੀ, ਠਵੀਂ ਦਿੱਲੀ - 30

ਮੁੱਲ : 85 ਰੁਪਏ

ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਨੂੰ
ਜਿਸ ਨੇ ਗਲਾਸਗੋ ਵਿਚ
ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡ ਰਖਿਆ ਹੈ।

Handwritten signature or initials in Devanagari script.

महेश्वर शर्मा

29-09-2000,

ਭੂਮਿਕਾ

‘ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜਾ’ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾ ਨਾਵਲ ਹੈ, ਨਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਵਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਹਕੀਕਤ ਕੀ ਹੈ?

ਹਕੀਕਤ ਇਕ ਥਮੂਲਾ ਹੈ ਜੋ ਹਨੇਰੇ ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੁਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਉਸ ਜ਼ਾਵੀਏ ਤੋਂ ਤੱਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਅਰਧ-ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਆਲੋਚਕ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ। ਪਾਠਕ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਥਮੂਲੇ ਵਿਚੋਂ ਫੁਟਦੀਆਂ ਸੁਆਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪ-ਰੰਗ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ।

‘ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜੇ’ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦੂਧੀਆ ਚਾਂਦਨੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਗੇਰੂਆ ਧੂੰਆ, ਕਦੇ ਕਾਸ਼ਨੀ ਕਿਰਨਾਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਵਿਹੜੇ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗ ਚਿਤਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਨੋਖੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਤੇ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਛਾਨਣੀ ਵਿਚੋਂ ਛਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਤੀਕ ਪੁਜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਂਝਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਸਮਦੀਦ ਗਵਾਹ ਮੈਂ ਖੁਦ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

27 ਕਸਤੂਰਬਾ ਗਾਂਧੀ ਮਾਰਗ
ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ
15 ਜਨਵਰੀ, 1993

ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ

ਬਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਲਹੂ ਦੇ ਛੱਪੜ ਲੰਘ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਗੱਡੀਆਂ, ਲੁੱਟੀਆਂ, ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਕੱਪੇ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੱਢੀਆਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਨੇੜਿਆਂ ਉਤੇ ਟੰਗ ਕੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਏ। ਹਰ ਹਰ ਮਹਾਂਦੇਵ! ਅੱਲਾਹ ਹੂ ਅਕਬਰ! ਜੇ ਬੋਲੇ ਸੋ ਨਿਹਾਲ!

ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਹਿਸ਼ੀ ਜਨੂੰਨ ਮੱਠਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਸਾਂਝੇ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਿਆਂ ਜਲੂਸ ਕੱਢੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ਤੇ ਪੈਗੰਬਰ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ।

ਲੱਖਾਂ ਰੀਫ਼ਿਊਜ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮੈਂ ਵੀ ਸਿਰ ਲਕਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਟੋਲਦਾ ਫਿਰਿਆ ਤੇ ਆਖ਼ਿਰ ਇਕ ਉੱਜੜੇ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਵਿਚ ਡੇਰਾ ਜਮਾ ਲਿਆ ਇਸ ਘਰ ਦੇ ਦੋ ਕਮਰੇ ਸਨ, ਮਹਿਰਾਬੀ ਵਰਾਂਡਾ, ਨਿੱਕਾ ਕਿਚਨ ਤੇ ਕੱਚਾ ਵਿਹੜਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਝੂਲਦਾ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਕਾਲੀਆਂ ਘਟਾਵਾਂ ਉੱਠੀਆਂ, ਬੱਦਲ ਗਰਜੇ ਤੇ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਬਿਜਲੀ ਬਾਰ ਬਾਰ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਹਬਸ਼ਣ ਖਿੜ ਖਿੜ ਹੱਸ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਆਸਮਾਨ ਨਿੱਖਰ ਆਇਆ। ਸੂਰਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਲਹੂ-ਲਿਬੜਿਆ ਚਿਹਰਾ ਧੋਤਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਹਿੱਕ ਅੰਦਰਲੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉਸੇ ਭਰ੍ਹਾਂ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ।

ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬੇਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਕਲਚਰਲ ਚਾਰਾ। ਉਸ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਫ ਪੈਰੇਡ ਉਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾ ਠਹਿਰਿਆ, ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ, ਤੇ ਫਿਰ ਪੰਜ ਹਫ਼ਤੇ ਬੀਤ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਭਵਨਾਂ ਦੀਆਂ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ ਕਰਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਨੇ

ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੀ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮੋਹ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ, ਪੇਂਟਰਾਂ ਤੇ ਨਰਤਕੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਸੂਝ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਾ ਜਾਗੀ।

ਮੁਲਕ ਦਾ ਬੰਬਈ ਵਾਲਾ ਘਰ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨਿਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਸ਼ੈਲਫਾਂ ਉਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੁੱਤ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ। ਕੰਧ ਉਤੇ ਜਾਰਜ ਕੀਟ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ - ਨੰਗੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ। ਕਾਮ-ਮੱਤੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੋਲ ਛਾਤੀਆਂ, ਲੰਮੀਆਂ ਨਸ਼ੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਤਰਬੂਜ ਵਰਗੇ ਨਿਤੰਭ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਚਿੱਤਰ ਹੁਸਨ ਤੇ ਕਾਮ-ਮੱਤੇ ਆਸਣਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ।

ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਜ ਹੋਟਲ ਦੀ ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇਖਣ ਗਿਆ।

ਹੋਟਲ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰਦੀ ਇਕ ਬੇਹਦ ਹੁਸੀਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ। ਹੁਸੀਨਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਾਕਸ਼ੀ ਸੀ। ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਮੈਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਫਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਲੰਮੀ-ਲੰਬੀ, ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਤੇ ਵੇਗ-ਮੱਤੀ। ਕਾਲੇ ਵਾਲ ਸਿਆਹ ਆਬਸ਼ਾਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁੱਚਾਂ ਤੀਕ ਡਿਗਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਮੈਂ ਕੋਈ ਅੱਲੜ ਸ਼ਾਇਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਆਖਦਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਲੰਮੇ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਰੱਸਾ ਵੱਟ ਕੇ ਗਲ ਵਿਚ ਫਾਹਾ ਲੈ ਲਵਾਂ।

ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ ਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਥੇ ਗਈ ਹੋਵੇਗੀ? ਸ਼ਾਇਦ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਵੱਢੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁੱਤੋਂ ਘੜੀਸ ਕੇ ਤੇ ਨੰਗੀ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਖੇਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੱਤ ਲਾਹੀ ਹੋਵੇ।

ਹੁਣ ਯਕਦਮ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣਿਓਂ ਆਉਂਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਥਰਥਰੀ ਦੌੜ ਗਈ। ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਵੇਗੀ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਮਿਲਣ ਆਈ। ਮੁਲਕ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਚੁੰਮਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਚੰਦ ਕਿਥੋਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਅੱਜ?"

ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਲੰਚ ਕੀਤਾ। ਖਾਣੇ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਮੁਲਕ ਲਗਾਤਾਰ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ

ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਤਨੀ ਹੁਸੀਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਰਟਿਸਟ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉੱਲੂ ਦੇ ਪੱਠੇ ਸੇਠ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਧਨਾਢ ਲੋਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਸਨ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰੇ ਜਾਨਵਰ, ਪਸ਼ੂ। ਤੈਨੂੰ ਬਲਵੰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਤੇ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ...

ਉਹ ਮੁਲਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਫਿਰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਹਮਣੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਉਛਲਦੀਆਂ ਤੇ ਝੱਗਾਂ ਛੜਦੀਆਂ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸੂਹੇ ਤੇ ਜਾਮਨੀ ਰੰਗ ਮਖਮਲੀ ਲਹਿਰਾਂ... ਡੁਬਦਾ ਹੋਇਆ ਸੰਗਤਰੇ ਰੰਗ ਅੱਧ ਡੂੰ ਬਿਆ ਸੂਰਜ... ਨੀਲੀਆਂ ਤੇ ਗੇਰੂ ਰੰਗੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉਤੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਮੈਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਆਈ।

ਸਮੁੰਦਰ ਵੱਲੋਂ ਠੱਢੀ ਹਵਾ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਂਬਾ ਛਿੜ ਗਿਆ ਤੇ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਤੇਜ਼ ਬੁਖਾਰ। ਮੁਲਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੋਟੀ ਉਨੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਉਣ ਨੂੰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਵਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਕਸ਼ੀ ਯਕਦਮ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਇਤਨੇ ਦਿਨ ਨਾ ਆਉਣ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਰੇਲੂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਗੁੱਸਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸਦਾ ਸੇਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਠਰੇ ਹੋਏ ਜਜ਼ਬਾਤ ਪਿਘਲ ਗਏ।

ਮੁਲਕ ਆਪਣੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਮਾਰਗ' ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਮੁੜਿਆ ਤਾਂ ਸਾਕਸ਼ੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਇਆ, ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆ, "ਚੰਦ ਅੱਜ ਕਿੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਆਇਆ?"

ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਿਰ ਹੁਸਨ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੁਲਕ ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਕਸ਼ੀ, ਤੈਨੂੰ ਬਲਵੰਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ?"

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੈਨੂੰ ਬਲਵੰਤ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਕਮਾਲ ਦਾ ਬੰਦਾ ਹੈ ਇਹ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਵਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੀ।"

ਜਦ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਕੰਜਰੀ ਹੈ ਸਾਲੀ। ਛਿੱਤਰ ਮਾਰ ਇਸ ਨੂੰ। ਛੱਡ ਇਸ ਦਾ ਖਹਿੜਾ। ਯੋਰਧ ਜਾਹ। ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਵਾਈਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਚੱਖ। ਪੱਚੀ ਤੀਹ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰ ਗਰਮ ਕਰ। ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਭੂਤ ਉਤਰ ਜਾਏਗਾ। ਅਕਲ ਆ ਜਾਏਗੀ: ਇਹ ਸਾਲੀ ਤਾਂ ਕੰਜਰੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ ਸੇਠ ਦੇ ਹੇਠਾ ਪੈਣ

ਜੇਗੀ।”

ਉਹ ਸਾਕਸੀ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢਦਾ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਮੈਨੂੰ ਮੱਤਾਂ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਮਾਲੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਜੁੱਟ ਗਿਆ।

ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤੀਵੀਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰਾਂ ਉਤੇ ਖਟਾਖਟ ਟਾਈਪ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਸੀ ਗੋਰੀ ਚਿੱਟੀ ਲਿੱਟੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਅਜੈ ਘੋਸ਼ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ, ਦੂਜੀ ਸੀ ਪੈਰਿਨ ਜਿਸ ਨੇ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਤੀਜੀ ਸੀ ਬਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਜੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਹੈ। ਤਿੰਨੋਂ ਨੌਜੁਆਨ, ਤਿੰਨੋਂ ਸੁਹਣੀਆਂ, ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਕਸਵੇਂ ਜੂਤੇ, ਗੋਰੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ। ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਤੀਵੀਆਂ ਯੋਗਣੀਆਂ ਸਨ। ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਮੋਹ-ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ। ਤਿੰਨੋਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਦੇਵੀਆਂ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰਾਂ ਉਤੇ ਓਸੇ ਰਫਤਾਰ ਨਾਲ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਟਾਈਪ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੁਟੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਤਿੰਨੋਂ ਜਣੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਉਤੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਉਤੇ ਝਾਤ ਸੁੱਟੀ। ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਬਰਲਿਨ ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਪੋਸਟਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਪੰਜ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾਈ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ - ਕਾਲੇ, ਪੀਲੇ, ਗੋਰੇ ਤੇ ਕਣਕਵੰਨੇ। ਫਰਜ਼ ਉਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ ਦੇ ਪਰਚੇ, ਸਾਈਕਲੋਸਟਾਈਲ ਕੀਤੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਤੀ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦੀਆਂ ਥਹੀਆਂ ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਖਿੰਡੇ ਪਏ ਸਨ।

ਯਕਦਮ ਤਿੰਨਾ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ।

ਲਿੱਟੇ ਬੋਲੀ, “ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ, ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਾਡਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਰਾਏ ਉਤੇ ਥਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬਸ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨਾ ਹੈ। ਕੱਲ ਨੂੰ ਚਲੀਆਂ ਜਾਵਾਂਗੀਆਂ।”

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਪੱਤਰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪਿਛੇ ਕੰਧ ਉਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪੋਸਟਰ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਪੋਸਟਰ ਦੇਖਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਟੋਲੀਆਂ ਨੱਚਦੀਆਂ, ਗਾਉਂਦੀਆਂ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਚੁੰਮਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾਂ ਮਾਣ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ

ਲਈ ਆਖਿਆ। ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕ, ਡਾਨਸਰ, ਇਪਟਾ ਦੇ ਐਕਟਰ ਤੇ ਸਟੂਡੈਂਟਸ।

ਮੈਂ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲਈ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਫੋਟੋ ਜੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਮ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਅਪਲਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਵਿਚ ਦੇਰ ਲਾਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਟਿਆਲੇ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਦੇਸਤ ਬ੍ਰਿਜਭਾਨ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਚੀਫ ਮਨਿਸਟਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਲਈ ਨਵਾਂ ਫਾਰਮ ਭਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਪਾਸਪੋਰਟ ਅੱਜ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਪੰਜ ਸੌ ‘ਖਤਰਨਾਕ’ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਹਿਰੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਰਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਇਥੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਤੋਂ ਕਹਾਇਆ। ਪਰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਾ ਮਿਲਿਆ।

ਆਖਿਰ ਥੱਕ ਹਾਰ ਮੈਂ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਦਿਤਾ।

ਮਾਲੀ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਮੈਂ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਜੁਟ ਗਿਆ। ਸਕੂਲੀ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੋਥੀਆਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਲਈ ਲੇਖ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਇਪਟਾ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਸਾਹਿਤ ਬਾਰੇ ਬਹਿਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਇਹਨਾਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਸਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘੁੱਟਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਗੁੱਟ ਰਹਿੰਦਾ। ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਦੇ ਤੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਹ ਘਰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਮਿਊਨ ਬਣ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰਦੇ। ਕਦੇ ਮੁਲਕਰਾਜ ਆਨੰਦ, ਕਦੇ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ, ਕਦੇ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਗੁਪਤਾ, ਕਦੇ ਨਵਤੇਜ, ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਰਤਕੀ, ਸ਼ਾਇਰਾ, ਐਕਟਰ ਤੇ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸਾਂ ਤੇ ਕੱਟੀਆਂ ਦਾੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਇਨਕਲਾਬੀ। ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮਿਲਖ ਸੀ ਇਹ ਘਰ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬੁਰਯਵਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਮੇਰੀਆਂ ਸਾਕ ਸਕੀਰੀਆਂ ਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਸਾਂਝਾਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਗਰਮ ਖੂਨ ਦੌੜਦਾ ਸੀ। ਫੱਕੜਪੁਣੇ ਦੇ ਇਹ ਦਿਨ ਕਠਿਨ ਸਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਡੌਲੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੀਤੇ। ਮੈਂ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਰਸਾਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਿੱਲੀ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧੱਕ

ਪੱਕ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਆਨੰਦ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀਆਂ ਬਰਫ ਦੀ ਡਲੀ ਵਾਂਗ ਖੁਰ ਗਈਆਂ। ਇਸ਼ਕ ਦੇ ਤੌਤੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਗਈਆਂ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਭੁੱਲ ਸਕਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਦੂਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੌਜਵਾਨ ਲੰਮੀ-ਲੰਬੀ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲ ਆਬਜ਼ਾਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖੁੱਚਾਂ ਤੀਕ ਡਿਗ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪੈਂਦਾ।

ਮੈਂ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹਾਂ? ਦਸ ਦਿਨ ਰੁਕਾਂਗੀ। ਕਲ੍ਹ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਵਾਂਗੀ।”

“ਕੱਚਾ ਵਾਅਦਾ ਕਿ ਪੱਕਾ?”

“ਪੱਕਾ ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਾਂਗੀ।”

ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼...ਉਹੀ ਲਹਿਜ਼ਾ, ਉਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਾਮ-ਵੇਗ ਵਿਚ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ...ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀਆਂ ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਊਂਡ ਤਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦਾ ਵੇਗ-ਮੱਤਾ ਸਾਹ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਫੂਕਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਇਹ ਸਾਹ ਉਸਦੇ ਜਿਸਮ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ...

ਉਹ ਵਾਅਦਾ ਕਰਕੇ ਵੀ ਨਾ ਆਈ। ਮੇਰੀ ਤੜਪ ਹੋਰ ਵਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਹਰ ਵਾਰ ਆਖਦੀ, “ਮੇਮ ਸਾਹਬ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੈ. . . ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਬ ਆਏਗਾ।” ਹਰ ਵਾਰ ਇਹੋ ਜੁਆਬ ਮਿਲਦਾ।

ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਝੁੰਝਲਾਉਂਦਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਸਦਾ, ਪਰ ਕੀ ਕਰਦਾ। ਉਡੀਕ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਂ। ਇਸੇ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮ ਪੈ ਗਈ। ਹਨੇਰਾ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੀਲਾ ਚੰਦ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਪਤਲੇ ਦਰੱਖਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਛਣ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਲੱਗੀਆਂ।

ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਤਖਤਪੋਸ਼ ਉਤੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਛਾ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਜੇਬਨ-ਮੱਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬਿੰਬ ਦਿਸੇ...ਚਮਕਦੇ ਝਾਉਲੇ. . . ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਖ ਹਾਸੀ...ਕਾਲੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਝੰਬ ਰਹੇ ਸਨ...ਹਵਾ ਦੀਆਂ ਸਾਂਟਾਂ...ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾਂ...ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਇਹ ਟਾਪਾਂ ਖੜਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਕੋਈ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਖ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉਠ ਬੈਠਾ। ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੇਖਿਆ। ਚੰਦਰਮਾ ਅੱਧ-ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਣ ਦੀ ਫਿਰ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਮੈਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਢਿੱਲਾ ਮਲਮਲ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਨਾਈਟ ਪਜਾਮਾ ਪਾਇਆ

ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਖੁੱਲੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸਫੇਦ ਸਟੂਡੀਓਕਰ ਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਖੜੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਸੀ ਜਾਂ ਸੁਪਨਾ? ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਗਈ ਮੇਰੇ ਘਰ?

ਉਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। “ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਤੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਮੈਨੂੰ। ਮੈਂ ਕਸੂਰਵਾਰ ਹਾਂ ਤੇਰੀ। ਮੁਆਫੀ ਮੰਗਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਬੇਵਕੂਫ ਹਾਂ ਨਾ?”

ਮੈਂ ਉਸੇ ਅਸਚਰਜ ਵਿਚ ਸਾਂ। ਕੁਝ ਬੋਲ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਤੂਫਾਨ ਮੇਰੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਔੜ੍ਹ ਰਹੀ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਆ, ਸੌ ਜਾਈਏ ਦੋਵੇਂ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਵਾਲਾਂ ਤੇ ਭਿੱਜੀ ਗਰਦਨ ਦੀ ਮਹਿਕ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਮਹਿਕ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਦੌੜ ਗਈ ਤੇ ਮੇਰੇ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਈ। ਇਸ ਚਾਂਦਨੀ ਨੇ ਟੂਣਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਸਾਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ।

ਚਾਂਦਨੀ ਦੀ ਫੁਹ ਨਾਲ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਲੱਜ਼ਤ ਡੁਲ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਮੰਤਰ...ਲਾਲਸਾ ਦੀ ਸੁਗੰਧ। ਫਿਰ ਇਉਂ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖੜੇ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਸਿਰਫ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਤੂਫਾਨੀ ਲਾਲਸਾ ਭੜਕ ਉਠੀ। ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਚੁੰਮਾਂ।

ਮੈਂ ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਣ ਲੱਗਾ।

ਯਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਹ ਘੁਕ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੱਧ-ਖੁਲ੍ਹੇ ਬੁਲ੍ਹ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿਚ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸਾਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚਾਂਦਨੀ ਲਿਪੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਨੇ ਚੁਫੇਰੇ ਟੂਣਾ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਯਕਦਮ ਉਸਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਝਟਪਟ ਉੱਠ ਬੈਠੀ। “ਕੀ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ? ਤਿੰਨ ਵਜ ਚੁਕੇ ਹੋਣਗੇ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਮੈਂ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰੁਕ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕਾਹਲੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਖਿਲਰੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਜੂੜਾ ਲਪੇਟਿਆ ਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਬਾਹਰ ਤੀਕ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਹ ਫੌਰਨ ਆਪਣੀ ਸਟੂਡੀਓਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ, ਇੰਜਣ ਸਟਾਰਟ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸੂਹੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਦੂਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚ ਗਈਆਂ।

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਰਾਤ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ਿਕ ਨਾਲ

ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਇਕ ਅਮੀਰ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਰੋਕਣ ਉਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਕ ਰਿਹਾ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੇ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੰਧ ਠਾਲ ਪਟਕਾ ਮਾਰੀ। ਆਸ਼ਿਕ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥੱਪੜ ਕੱਢ ਮਾਰਿਆ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਮੱਚਦੀ ਹੋਈ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਅੰਨ੍ਹਾਯੁੰਦ ਕਾਰ ਚਲਾਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਆਵਾਰਗੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਹੇਠ ਬਿਨ ਸੋਚੇ ਸੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਈ।

ਉਸ ਰਾਤ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੋਂ ਤੇ ਵੇਗ ਦੀ ਥਾਂ ਠੰਢਾ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਭਾਵ ਸੀ। ਆਦਰਸ਼ਕ ਪਿਆਰ!

1950 ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਅਮਨ ਕੌਸਲ ਦਾ ਦੂਤ ਬਣ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਭਾਰਤੀ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ-ਨਵੇਂ ਛਪੇ ਸਨ। ਸਾਹਿਰ ਲੁਧਿਆਣਵੀ ਨੇ ਉਰਦੂ ਦੇ ਅਦਬੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਸ਼ਾਹਰਾਹ' ਵਿਚ ਨਰੂਦਾ ਦੀਆਂ ਅਮਨ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਛਾਪੀਆਂ ਸਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਰੂਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਅਮਨ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਝੰਡਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨਰੂਦਾ ਦੇ ਸੁਆਗਤ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਹੰਸਰਾਜ ਰਹਿਬਰ, ਰਾਮ ਕੁਮਾਰ ਪੇਂਟਰ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਆਰਟਿਸਟ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਮਖ਼ਮਲੀ ਪਪੋਟੇ, ਨੀਂਦਰਾਈਆਂ ਅੱਖਾਂ।

ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਚਿੱਲੀ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਾਇਰ ਪਤਲਾ, ਉੱਚਾ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੋਵੇਗਾ — ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਿਰ, ਕੈਫੀ ਆਜ਼ਮੀ, ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫਰੀ। ਪਰ ਨਰੂਦਾ ਭਾਰੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ, ਲੰਮਾ ਉੱਚਾ ਡਿਪਲੋਮੇਟ ਸੀ — ਮੱਥਾ ਤਾਲੂ ਤੀਕ ਉੱਚਾ, ਚੁੰਝਦਾਰ ਨੱਕ, ਤੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੂਹਰਾ ਮਾਸ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੜਵਾਂ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਮਖ਼ਮਲੀ ਪਪੋਟਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ 'ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸ ਆਠ ਅਰਥ' ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਟਾਈਟਲ ਕਵਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਉਂਗਲ ਡੋਬ ਕੇ ਟੇਢੇ ਮੋਢੇ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਨਰੂਦਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵਾਹ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।

ਇਹਨਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਲੰਕਾਰ ਸਨ: ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਲੋਹਾ...ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਟਮਾਟਰ...ਚਟਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ...ਕੌੜੇ ਲੋਹਾਂ ਦਾ ਗੁੱਛਾ...ਮੁਰਦਾ ਤਲਵਾਰਾਂ...ਲਾਲ ਤੀਰ ਵਰਗੀ ਜੀਭ...ਕੁੰਗੜੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ...ਸੁੱਨੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਗੁਲਾਬ...ਲੀਰੋ ਲੀਰ ਪਾਣੀ...ਲਹੂ ਵਿਚ ਲਿਖੜੇ ਦੰਦਾਂ ਵਾਲੀ ਮੱਛੀ...ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮੁਰਦੇ...ਚਿੱਟੇ

ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਕੂਕਾਂ... ਵੱਢੀ ਹੋਈ ਦੁਲਹਨ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ...

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹਵਧੂ, ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਬਣਤਰ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ, ਗਾਰਸ਼ੀਆ ਲੋਰਕਾ, ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ ਤੇ ਲੂਈ ਆਰਾਗਾਂ ਦੇ ਚਰਚੇ ਹੁੰਦੇ।

ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਸੀ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ - ਜਵਾਨ, ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਸਿਆਸੀ ਸੂਝ ਦਾ ਮਾਲਕ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਘੋਟ ਕੇ ਪੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਜ਼ੀ ਸੀ। ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਫ਼ਤਵਾ ਦੇਂਦਾ ਤੇ ਨਵੇਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਸੇਧ। ਉਸ ਨੇ ਖ਼ੁਦ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ 'ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਧੂੜ'। ਇਸ ਦੀ ਛਪਾਈ ਤੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਾਈਟਲ ਕਵਰ, ਕਿਸੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਂਗਲ ਨਾਲ ਵਾਹੇ ਲੰਮੇ ਮੋਟੇ ਅੱਖਰ।

ਰਣਧੀਰ ਨੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਹਿਕਮਤ ਬਾਰੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਤੇ ਟਰਕੀ ਦੇ ਬਾਰਸਾ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਡੱਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਰਸ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋਸ਼ ਸੀ।

ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਤੇ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਅਸ਼ ਅਸ਼ ਕਰ ਉਠਦੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਇਹੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰੱਬ ਹੀ ਵਾਲੀ।

ਰਣਧੀਰ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ। ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਣੀ ਛੱਡ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦਲੇਰ ਦਿਆਨਤਦਾਰੀ ਦੀ ਚਿਣਘ ਮਘਦੀ ਸੀ। ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਜਸੀ ਚੇਤਨਤਾ ਨਿਖਰੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਘੋਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਭਰੀ ਗਈ। ਉਸਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਤੇ ਪੁਖਤਗੀ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀ।

ਨਰੂਦਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਠਹਿਰਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੰਚ ਉੱਤੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਜੋਲੀਓ ਕਿਊਰੀ, ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਸਾਇੰਸਦਾਨ, ਦੀ ਇਕ ਸੀਲਬੰਦ ਚਿੱਠੀ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੀ ਅਮਨ-ਲਹਿਰ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਅਮਨ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੱਲ ਬਹੁਤੀ ਤਵੱਜੋ ਨਾ ਦਿਤੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜਸੀ ਚਾਲ ਸਮਝਿਆ। ਜਦ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਜੋਲੀਓ ਕਿਊਰੀ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਜੁਆਬ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ,

ਮੈਂ ਖੁਦ ਲਿਖ ਦਿਆਂਗਾ ਚਿੱਠੀ ਜੋਲੀਓ ਕਿਉਰੀ ਨੂੰ।

ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਨਰੂਦਾ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੋਟ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਰੋਸ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਸਟਮ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸੂਟਕੇਸ ਫਰੇਲ ਮਾਰੇ। ਉਸ ਦੇ ਕਪੜੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਾਗਜ਼, ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਨੋਟ ਬੁੱਕਾਂ, ਜੁਰਾਬਾਂ ਤੇ ਜਾਂਘੀਏ ਤੀਕ ਖੋਲ੍ਹ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਖੇ। ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮਾਯੂਸ ਹੋਇਆ ਪਰ ਲੇਖਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅਮਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀ ਘੁੱਗੀ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਪਹੁੰਚੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀ ਘੁੱਗੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਨ।

ਪਿਕਾਸੋ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਸਾਰੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਹਿਟਲਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਫਰਾਂਸ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤਾਂ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੇਖਕਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੁਕ ਕੇ ਅੰਡਰ ਗ੍ਰਾਊਂਡ ਮੂਵਮੈਂਟ ਚਲਾਈ ਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਨਾਜ਼ੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿਤੀ। ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਬੰਦੂਕਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਸ ਮੂਵਮੈਂਟ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਪਿਕਾਸੋ ਨੇ ਨਾਜ਼ੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਸਨ। ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਲੂਈ ਆਰਾਗਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਪਿਕਾਸੋ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਲਈ ਘੁੱਗੀ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾ ਦੇਵੇ ਜੋ ਕਿ ਅਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੀ। ਆਰਾਗਾਨ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਕਿ ਪਿਕਾਸੋ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਿਕਾਸੋ ਨੂੰ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਖਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਿਕਾਸੋ ਭੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, ਕੀ ਮਤਲਬ, ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦਾ। ਦੌੜ ਜਾ ਇਥੋਂ।

ਲੂਈ ਆਰਾਗਾਨ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦਾ ਸੁਆਲ ਹੈ। ਪਿਕਾਸੋ ਨੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਬੂਤਰ ਪਾਲ ਰਖੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਖੰਭ ਫੜਫੜਾਉਂਦੇ ਉਡਦੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ। ਪਿਕਾਸੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਕੈੱਚ ਬਣਾ ਬਣਾ ਕੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਦਾ ਸਕੈੱਚ ਚੁੱਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਲੈ ਜਾ ਇਸੇ ਨੂੰ।

ਆਰਾਗਾਨ ਇਹ ਕਬੂਤਰ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਮਨ ਦੀ ਘੁੱਗੀ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਗੱਲ ਘੁੱਗੀ ਜਾਂ ਕਬੂਤਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਪਿਕਾਸੋ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਨਰੂਦਾ ਦੀਆਂ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵੀ ਸੋਸ਼ਲਿਜ਼ਮ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਹੀ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚਲੇ

ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਤੇ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਦੇ ਵੇਗ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਸੀ।

ਮੈਂ ਨਰੂਦਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਬੇਹੱਦ ਮਸਰੂਫ ਸੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵਕਤ ਕਿਥੇ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਨਰੂਦਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ, ਬੁੱਢੀ ਮੇਮ। ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ ਸੀ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦਿਖਾਉਣ ਲਿਆਇਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਆਮ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਡੈਲਸ ਡੈੱਲ ਕੈਰਿਲ ਸੀ। ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਖਸਤਾ ਪੀਲੇ ਦੰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਏ—ਖੋਪਰੀ ਵਰਗੇ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜੀਅ-ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਤਰੇੜੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵੱਲ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ, ਫਿਰ ਖਿੜਕੀ ਵੱਲ, ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਬੀਵੀ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਮੀ ਉਥਾਸੀ ਲਈ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਖਮਲੀ ਪਪੋਟੇ ਮਿਰ ਗਏ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ।

ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਟੁੱਟੀ ਫੁੱਟੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ। ਉਹੀ ਖਸਤਾ ਖੋਪਰੀ ਵਰਗੇ ਦੰਦ।

ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤੋਹਫਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੁਰਖ ਚੈਚੀ ਕੱਢੀ ਜੋ ਮੇਰੀ ਨਾਨੀ ਨੇ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਚੈਚੀ ਵਿਚ ਪੱਟ ਨਾਲ ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੇ ਚੰਦ ਕੱਢੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦੁਲਹਨ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਪੈਰ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਗਨ ਵਜੋਂ ਚੈਚੀ ਜਾਂ ਫੁਲਕਾਰੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਚੈਚੀ ਦੀ ਤਹਿ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਚਿੱਟੇ ਚੰਦ ਦੇਖ ਕੇ ਆਖਿਆ, ਬਿਊਟੀਫੁਲ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਨਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਚੈਚੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਚੁੰਨੀ ਵਾਂਗ ਪਹਿਨਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੀ ਦੁਲਹਨ।”

ਉਹ ਫਿਰ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਪੀਲੇ ਖਸਤਾ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚੁੰਮਣ ਦਿਤਾ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਰੂਦਾ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਮੈਂ

ਉਸ ਨੂੰ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਕਰਨ ਨੂੰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਵਰਕੇ ਫੇਲਣ ਲਗਾ ਤੇ ਸਪੇਨੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਸਫੇ ਉੱਤੇ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਇਥੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਨੇ ਤਰਜਮੇ ਵਿਚ।

ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਕਰ ਪੈਂਨ ਕੱਢਿਆ, ਤੇ ਹਰੀ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤੇ ਤਾਰੀਖ ਲਿਖ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਟਰੰਕ ਵਿਚ ਰੱਖ ਦਿਤਾ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰੋਂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਢੀ ਬੀਵੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ।

ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਜੁਆਨ ਬੀਵੀ ਜੋਜ਼ਿ ਬਲਿੱਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬਰਮਾ ਦੀ ਬਘਿਆੜੀ ਆਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਘਿਆੜੀ ਦਾ ਖੂਨ ਹਸਦ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਉਬਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਛੁਰਾ ਲਈ ਨਰੂਦਾ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਚੱਕਰ ਕੱਢਦੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ। ਨਫਰਤ ਭਰੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਝਗੜਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਅੱਡ ਹੋ ਗਏ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਫਿਰ ਉਸ ਦੇ ਗ਼ਮ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ। ਉਹ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਬਗ਼ੈਰ ਗੁਆਚਿਆ ਗੁਆਚਿਆ ਕੇ ਇਕੱਲਮ-ਇਕੱਲਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਡੈਲਸਾ ਡੈੱਲ ਕੋਰਿਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ - ਬੁੱਢੀ, ਸੁੱਕੜ ਤੇ ਠੰਢੀ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਵੇਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਿੱਲੀ ਦੇ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਚਮਕਦੇ ਨੀਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਜਮ-ਪਲ ਸੀ। ਸੰਗਤਰਿਆਂ, ਅੰਗੂਰਾਂ ਤੇ ਅੰਜੀਰਾਂ ਦੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਰਸ ਮਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਕੀ ਇਹ ਕੋਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਔਰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਉਂ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਕਿਰਲੀ ਦਾ ਬੋਝ?

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕਿਉਂ ਦੁਆ ਮੰਗੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ।

ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਨਰੂਦਾ ਨੂੰ ਚੀਨ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ।

ਚੀਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪੀਕਿੰਗ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਚੀਨ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਫਿਜ਼ਾ ਦੀ ਰੰਗੀਨੀ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਥੋਂ ਦੀ ਕਲਾ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੁੱਤ ਤਰਾਸ਼ੀ, ਭੀੜੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਵਚਿੱਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼।

ਤੜਕੇ ਤੜਕੇ ਉੱਚੀਆਂ ਤਿੱਖੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾ ਦਿਤਾ ਜਿਵੇਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਲੜ ਰਹੀਆਂ ਹੋਣ। ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੀ ਪੰਜਵੀਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਝਾਕਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਹੋਟਲ ਦੇ ਬਹਿਰੇ, ਬਾਵਰਚੀ, ਕਰਮਚਾਰੀ ਚਿੱਟੀਆਂ ਨਿਕਰਾਂ ਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਬੁਨੈਣਾਂ ਪਾਈਂ ਡਰਿੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਗੋਲ ਮਟੋਲ ਕੁੜੀ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਟੋਪੀ

ਪਾਈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਡਰਿੱਲ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਵੇਰ ਦਾ ਨਿੱਤ ਨੇਮ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਤੇ ਖੁਦ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਈ ਕਿ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਇਥੇ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਵਰਜਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਰੂਰ ਦੇਖਾਂ - ਚੀਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ, ਯੰਗਸੀ ਦਰਿਆ, ਸਿੰਘਾਈ। ਪਰ ਮੈਂ ਪੀਕਿੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਠਹਿਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਲਾ ਤੇ ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ ਵਾਲੇ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ। ਚੀਨੀ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਬੁਰਸ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸਿਖਦੇ ਹਨ। ਬੁਰਸ ਨੂੰ ਗੂੜ੍ਹੀ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਡੁਬੋ ਕੇ ਅੱਖਰ ਉਲੀਕਦੇ ਹਨ ਜੋ ਚਿੱਤਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਜਮਾਂਦਰੂ ਪੇਂਟਰ ਹਨ। ਖਾਣਾ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਚਮਚਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਸਲਾਈਆਂ ਨਾਲ ਚੋਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਲਾਈਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੀਨੀ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸੁਆਦ, ਤਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਲੱਜ਼ਤ ਹੈ ਜੋ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ।

ਮੈਨੂੰ ਚੀਨੀ ਖਾਣਾ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਹੋਟਲ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਕ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਚਾਰ ਸੌ ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ 'ਪੀਕਿੰਗ ਡੌਕ'। ਉਥੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਭੁੰਨੀ ਹੋਈ ਬੱਤਖ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪੀਕਿੰਗ ਬੱਤਖ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚੀਨੀ ਬੱਤਖ ਖਾਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇਖਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਤੀਹ ਕੁ ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੈਂ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਤਾਂ ਪਿਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਚਿੱਤਰ-ਲਿਪੀ ਦੇ ਅਜੀਬ ਗਰੀਬ ਅੱਖਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਅੰਦਰ ਝਾਕਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਣ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਆਇਆ ਹਾਂ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਇਆ ਤੇ ਆਖਿਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਗਲੀ ਦਿਸੀ ਚੀਨੀ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਝੀਤ ਵਰਗੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਫਸ ਕੇ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਚੌਗਾਨ ਵਾਲਾ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਮਿਲ ਗਿਆ।

ਚੀਨੀ ਖਾਣੇ ਦੀਆਂ ਭਾਫਾਂ ਦੇ ਭਬਕੇ ਤੇ ਸੋਇਆ ਸਾਸ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿਉਂਦੇ ਕੈਕੜੇ ਤੱਤਿਆਂ ਤਵਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਲੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹ ਸੀਟੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਉਛਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰੀ ਮੱਛੀ ਤੇ ਭੁੰਨੀ ਹੋਈ ਬੱਤਖ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਚੀਨੀ ਬੱਤਖ ਨੂੰ ਵਿਆਹੁਲੀ ਬੇਗਮ ਵਾਂਗ ਪਲੇਸ ਕੇ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ

ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਵਾਲੇ ਤਲਾਅ ਵਿਚ ਪਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕੀੜਿਆਂ ਮਕੋੜਿਆਂ ਦਾ ਚੋਗਾ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਫਿਕਰੀ ਵਿਚ ਬੱਤਖ ਨਿਹਾਰੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਮੋਟੀ ਤਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਈ ਰਸਮਾਂ ਰੀਤਾਂ ਪੁਗਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੰਡ ਲਾਹੁਣ, ਸਾਫ਼ ਕਰਨ, ਚੌਲ, ਬਦਾਮ, ਮੇਵੇ ਭਰਨ ਤੇ ਤੋਪੇ ਲਾ ਕੇ ਸੀਉਣ ਦੀ ਰਸਮ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਭਾਵ ਨਾਲ ਤਪਦੇ ਤੰਦੂਰ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭੁੰਜਣ ਲਈ ਰਖ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਭੁੰਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਬਾਵਰਚੀ ਲੰਮੀ ਤੇਜ਼ ਛੁਰੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਉਪਰੇਜ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸਿਵਲ ਸਰਜਨ ਵਾਂਗ। ਉਹ ਬੜੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਸੂਖਮਤਾ ਨਾਲ ਬੱਤਖ ਦੀਆਂ ਚਿੱਪਰਾਂ ਲਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਧਿਆਨ ਰਖ ਕੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰੀ ਬੱਤਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਾਹੀ ਬੱਤਖ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਪਰ ਦਾ ਆਰਡਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਖਸਤਾਂ ਬੁਰਕੀਆਂ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਈਆਂ।

ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਚੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਕੋਈ ਸੋਸ਼ਲ ਖਾਣਾ ਪਸਾਰਾ ਨਹੀਂ। ਲੋਕ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਵੱਜੋ ਖਾਣੇ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਿਉ ਤੇ ਪੁੱਤ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਗੱਲਾਂ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ ਖਾਣੇ ਸਮੇਂ। ਚੁੱਪ ਵਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਿਰਫ਼ ਪਚਾਕਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਖਾਣਾ ਖਾਣਾ ਇਕ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰਜ ਹੈ - ਸੰਭੋਗ ਵਾਂਗ।

ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਚੀਨੀ ਬੱਤਖ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਜੋ ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਮਸਰੂਫ਼। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਤੀਵੀਂ ਕੌਣ ਸੀ। ਵੇਗ-ਮੱਤਾ ਜਿਸਮ, ਕਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਲੰਮੇ ਸਰਬਤੀ ਵਾਲ। ਕੌਣ ਸੀ ਇਹ? ਕੋਈ ਦੇਸ਼ਤ, ਕੋਈ ਆਰਟਿਸਟ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਹਿਬੂਬਾ

ਮੇਰੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧ ਗਈ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ ਤੋਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਨਰੂਦਾ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਯਾਦ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੇਰੁਖੀ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, "ਦਿਸਦਾ ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਡਿਸਟਰਬ ਨਾ ਕਰ।"

ਮੈਂ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਆ ਗਿਆ। ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਨਵੀਂ ਬੀਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹੋ ਗੱਲ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਚਿਤਵੀ ਤੇ ਹੁਣ ਭਵਿਖ ਬਾਣੀ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਬੀਵੀ ਡੈੱਲ ਕੈਰਿਲ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਥ ਪਿਛੋਂ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਜਲਾਵਤਨੀ ਵਿਚ, ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ, ਤਬਾਹੀ ਤੇ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹੀ। ਨਰੂਦਾ ਦੇ ਖੁਫੀਆਂ

ਇਨਕਲਾਬੀ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਦੱਖਣੀ ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਯੋਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਈ। ਉਹ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਕੈਰਿਲ ਫੋਲਾਦ ਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦਾ ਧਾਗਾ ਹੈ ਫਿਰ ਉਹ ਨਵੀਂ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਉਹ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਖਾਣਾ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਨਾ ਛਾਪਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਕੈਰਿਲ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੋਟ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰ ਨਰੂਦਾ ਦੇ ਸਟਾਈਲ ਨੂੰ ਕੈਰਿਲ ਪਛਾਣ ਗਈ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੈਰਿਲ ਦੇ ਕਲੇਜੇ ਵਿਚ ਬਰਫੀ ਵਾਂਗ ਵੱਜੀ। ਬਸ ਕਤਲ ਹੋ ਗਈ।

ਨਰੂਦਾ ਇਕ ਬੇਵਫਾ ਆਸ਼ਿਕ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਪਰਲੈ ਦਰਜੇ ਦਾ ਡਰਪੋਕ ਵੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੈਰਿਲ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾ ਸਕੇ - ਉਸ ਦੇਵੀ ਨੂੰ ਜੇ ਹੁਣ ਖਿੰਡੀ ਹੋਈ ਖੋਪਰੀ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਇਹ ਦੁਆ ਮੰਗੀ ਸੀ ਕਿ ਨਰੂਦਾ ਉਸ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ।

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਅਕਸਰ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰਦਾ। ਉਹ ਸਾਂਵਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਸੁਹਣਾ ਨੌਜਵਾਨ ਸੀ। ਚਿਹਰਾ ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਛੱਤੇਦਾਰ ਸੰਘਣੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ। ਜਦ ਉਹ ਮੁਸਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜੁਲਫਾਂ ਗੱਲਾਂ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਰ ਨੂੰ ਝਟਕ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਂਦਾ। ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ।

ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਮਸਤ ਉਹ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥਵਾਦ ਦਾ ਝੰਡਾ-ਬਰਦਾਰ ਸੀ, ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਤੇ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ ਦਾ ਭਗਤ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਸ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਮਾਓਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ ਦੇ ਗੀਤ ਗਾਏ ਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਘਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਲੂਣ ਸੁਟਿਆ। ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਕਰਤਵ ਬਾਰੇ ਉਹ ਆਖਦਾ ਸੀ, "ਸ਼ਾਇਰ ਪੈਗੰਬਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਨਵੀਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਪੈਗੰਬਰ ਹਾਂ।"

ਆਪਣੀਆਂ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ 1948 ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਸਾਲਿਮ ਜੇਲ ਵਿਚ ਤਿਲੰਗਾਨਾ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਕੈਦੀਆਂ ਨੇ ਜੇਲ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ ਗਈ। ਕਈ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਤੇ ਕਈ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਜਾਫ਼ਰੀ ਖ਼ੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਬਚ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਰ ਵੀ ਪੱਕਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਉਸ ਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਸੁਲਤਾਨਾ ਬੇਗ਼ਮ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਠਹਿਰੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਾਫ਼ਰੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਖ਼ੂਨ ਕੀ ਲਕੀਰ" ਵਿਚੋਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ, ਤਸੱਦਦ ਤੇ ਖ਼ੂਨੀ ਵੰਡ ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੰਬਵਾਂ ਚਿਤਰਣ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਸਰ ਕੀਤਾ।

ਜਾਫ਼ਰੀ ਉਰਦੂ ਅਦਬ ਦਾ ਜ਼ਮਾਂਦਰੂ ਲੀਡਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਉਹ ਲੀਡਰ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਲੀਡਰ ਹੀ ਚਲਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਦਲੀਲ ਦੀ ਇਤਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਲਤ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤੇ ਸਹੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ

ਸਕਦਾ। ਉਰਦੂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਸਆਦਤ ਹਸਤ ਮੰਟੋ ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਜਾਫਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਸਾਰੇ ਜਥੇਬੰਦ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਚਪੇੜ ਮਾਰ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤਕ ਕਦਰਾਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡਿਆ। ਜਾਫਰੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਮੁਆਫ ਨਾ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਉਂਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਤੇਜ਼ ਬਹਿਸਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੀ ਮਕਸਦ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ।

ਜਾਫਰੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ, "ਜੇ ਆਈਡੀਆ ਜਾਂ ਥੀਮ ਰੀਐਕਸ਼ਨਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਰੂਪ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸੁਹਣਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਰਚਨਾ ਘਟੀਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇ ਆਈਡੀਆ ਵਧੀਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਖੁਦ ਘੜ ਲਵੇਗਾ। ਰਚਨਾ ਵਧੀਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਹੈ ਆਈਡੀਆ।"

ਮੈਂ ਮੋੜਵਾਂ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, "ਆਈਡੀਆ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਬਕਵਾਸ! ਭਲਾ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਕੀ ਆਈਡੀਆ ਹੈ ਵੈਨਗਾਗ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ? 'ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਫੁੱਲ' 'ਜੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਜੋੜਾ' 'ਘੁੰਮਦੇ ਸੂਰਜ', ਕੁਝ ਹੋਰ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਸਵੈ-ਚਿੱਤਰ ਹੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਸਭ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਬਣ ਗਏ। ਇਹ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰਜ਼ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਤੁੱਛ ਆਈਡੀਆਜ਼ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਸੰਗੀਤ ਵਿਚ ਹੀ ਲਵੋ। ਭਲਾ ਅਲਾਪ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ। ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ਭੈਰਵੀ ਰਾਗ ਦੇ ਜਾਂ ਬਿਹਾਗ ਦੇ ਜਾਂ ਬਾਗੋਸਰੀ ਦੇ? ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ਸਿਤਾਰ ਦੀ ਗੱਤ ਦਾ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਝਾਲੇ ਦਾ? ਸਿਰਫ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਖੇਡ। ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸਤਾਦ ਸੂਰ ਛੇੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹੀ ਸੂਰ ਤੇ ਰਾਗ ਤੁਹਾਡੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਈਡੀਆ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਜਾਫਰੀ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਤੂੰ ਪੱਕਾ ਰੀਐਕਸ਼ਨਰੀ ਹੈਂ। ਤੂੰ ਰੂਪ ਦਾ ਪੁਜਾਰੀ ਹੈਂ, ਮੈਂ ਆਈਡੀਆ ਦਾ।"

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਅਸੀਂ ਵੇਲਗਾ ਰੈਸਤੇਰਾਂ ਤੋਂ ਚੀਨੀ ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਚੀਨੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਨਕਲਾਬੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨਕਲਾਬ ਹਿਮਾਲੀਆ ਪਰਬਤ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਪੁਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮਾਓਜ਼ੇ-ਤੁੰਗ ਲਲਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੰਡੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਪਿਆਲੇ! ਜਾਫਰੀ ਨੇ ਮਾਓ ਦੀ 'ਲਾਲ ਕਿਤਾਬ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਆਈਡੀਆਜ਼ ਗਿਣਵਾਏ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਸਲ ਮਕਸਦ ਦੱਸਿਆ ਤੇ ਆਈਡੀਆ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਸਰੇਸ਼ਟ ਆਖਿਆ।

ਮੈਂ ਇਕਬਾਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜਾਦੂਮਈ ਅਸਰ ਦੀ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਇਕਬਾਲ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ... ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਅੱਲਾਹ ਜਾਂ ਇਬਲੀਸ ਜਾਂ ਕਰਬਲਾ ਜਾਂ ਹਿਜ਼ਾਜ਼ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰ

ਜਦ ਇਕਬਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੈਨੂੰ ਝੰਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ...ਮੇਰੇ ਖੂਨ ਦੀ ਗਰਦਿਸ਼ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ... ਜਦੋਂ ਉਹ ਇਸਲਾਮ ਦੀ ਚਮਕਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਦਾ ਸਫਾਇਆ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ...ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਇਨਕਲਾਬ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ... ਕਿਉਂ?"

ਜਾਫ਼ਰੀ ਬੋਲਿਆ, "ਮੇਰੇ ਪਿਆਰੇ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਘਟੀਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਸਲਿਨ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਰ ਮੂਸਲਮਾਨ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਟੰਗਿਆ ਮਿਲੇਗਾ:

“ਹਜ਼ਾਰੋਂ ਸਾਲ ਨਰਗਿਸ ਅਪਨੀ
ਬੇਨੂਰੀ ਪੇ ਰੋਤੀ ਹੈ,
ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਸੇ ਹੋਤਾ ਹੈ,
ਚਮਨ ਮੇਂ ਦੀਦਾਵਰ ਪੈਦਾ।

ਇਹ ਘਟੀਆ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਬੇਹੱਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ ਇਹ।”

“ਕਮਾਲ ਅਤਾ ਤੁਰਕ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਕ ਡਿਕਟੇਟਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ!”

“ਪਰ ਇਹੋ ਸ਼ਿਅਰ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਲਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਲਈ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਲਈ...ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਅਤਾ ਤੁਰਕ ਉਤੇ ਹੀ ਕਿਉਂ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅਤਾ ਤੁਰਕ ਵੀ ਮਹਾਨ ਆਗੂ ਸੀ। ਮਾਡਰਨ ਟਰਕੀ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ।”

ਅਸੀਂ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤ ਉਤੇ ਡਟੇ ਰਹੇ। ਸਾਡੀ ਬਹਿਸ ਉਸ ਕਿਸਤੀ ਵਾਂਗ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਚੱਪੂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਥਪੇੜੇ ਖਾਂਦੀ ਇਕੋ ਥਾਂ ਖੜੀ ਰਹੇ।

ਮੇਰਾ ਘਰ ਮੇਰੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਬਹਿਸਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਵੰਡ ਤੇ ਵਰਗ-ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਿਦੁਕਾਰ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਰਚਨਾ ਮਕੈਨਕੀ ਹੋ ਗਈ...ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਤਾਰੀਫ਼ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਇਕਪਾਸੜ ਪੁਸ਼ਟੀ, ਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਤੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਜ ਕੇ ਭੰਡਣਾ। ਮੈਂ ਕਈ ਡਰਾਮੇ ਲਿਖੇ। ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ ‘ਘੁੱਗੀ’ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਰੇ ‘ਬਿਸਵੇਦਾਰ’ ਤੇ ‘ਮੋਘਾ’ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੋਈ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਪੀਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਵਕਤੀ ਨਾਅਰੇ ਸਨ। ਕਲਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਕੱਚੇ ਨਾਟਕ।

ਮੇਰਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਮੈਂ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਏ। ਮੁਰਾਰੀ ਲਾਲ ਚਾਵਲਾ, ਏ.ਐਸ. ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਤੇ ਲੰਡਨ ਦਾ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਹਣਾ ਤੇ ਲਾਇਕ ਅਫਸਰ।...

...ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਬੇਦੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਸੰਸਕ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਮਿਲਣ ਲਈ ਚਿੱਠ ਭੇਜਦੇ। ਬਹੁਤ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਚਪੜਾਸੀ ਆ ਕੇ ਦੱਸਦਾ ਕਿ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਅੱਜ ਜ਼ੁਕਾਮ ਹੈ ਜਾਂ ਮੂਡ ਖ਼ਰਾਬ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਿਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਕਲ੍ਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਗਏ ਤਾਂ ਚਾਵਲਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸ਼ਬਤ ਜ਼ੁਕਾਮ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨੀਂ ਪੈਰੀਂ ਮੁੜ ਗਏ। ਫਿਰ ਟਹਿਲਦੇ ਹੋਏ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਟਿੰਡ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਖੁੱਚਾਂ ਤੀਕ ਧੋਤੀ ਪਾਈ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਤੇ ਚਾਵਲਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਤੁਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਲਿਸ਼ਕਦੀ ਟਿੰਡ ਵਾਲਾ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਨਿਕਲ ਗਏ ਤਾਂ ਬੇਦੀ ਬੋਲਿਆ, "ਹੁਣ ਚਾਵਲਾ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ੁਕਾਮ ਕਿਥੇ ਗਿਆ? ਦਰ ਅਸਲ ਅਫਸਰ ਐਸੀ ਬਰਾਦਰੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ੁਕਾਮ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਤੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਦਾ ਜ਼ੁਕਾਮ ਠੀਕ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਫਸਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਸਨੋਬਰ ਖਾਨ ਦੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਚਾਹ ਪੀਣ ਚਲੇ ਗਏ।

ਬੇਦੀ ਨੇ ਚਾਹ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ, "ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਮੌਕੇ ਦਿਤੇ ਹਨ ਮੈਨੂੰ ਰੀਜੈਕਟ ਕਰਨ ਦੇ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਰਿਜੈਕਟ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਰੇਡੀਓ ਸਟੇਸ਼ਨ ਨੂੰ! ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਉਰਦੂ ਦਾ ਰਾਈਟਰ ਹਾਂ। ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਰਾਈਟਰ ਹੈਂ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਹਾਂ। ਹਰ ਸਰਕਾਰ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਡਰਦੀ ਹੈ। ਸਤਾਲਿਨ ਵੀ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਚੰਦਰਾ ਹੈ। ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ। ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ। ਫਾਹੇ ਲਾਓ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ!"

ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਲੈਕ ਲਿਸਟ

ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਬੇਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਏ। ਬੀਵੀ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਬੰਬਈ ਜਾ ਰਹੇ ਨੇ। ਭਲਾ ਕੀ ਕਰਨਗੇ ਓਥੇ? ਝੁੰਗੇ 'ਚ ਕੂਲ ਰੁਪਿਆ ਹੈ, ਪੰਦਰਾਂ ਸੌ ਸਾਡੇ ਕੌਲ। ਉਹਦੇ 'ਚੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਫਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਫੂਕ ਦੇਣਗੇ ਏਨੇ ਪੈਸੇ। ਫੇਰ ਅਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਖਾਵਾਂਗੇ?"

ਬੇਦੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਧੀਰਜ ਦਿਤਾ, "ਜੇ ਮੈਂ ਇਥੇ ਹੀ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਵੀ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਉਡ ਜਾਣਗੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਪੈਸੇ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾ ਲੈਣ ਦੇਹ।"

ਉਹ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਇਕ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਲੈ ਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਲਈ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ। ਕਈ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਸਨ ਤੇ ਬੇਦੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕ। ਬੇਦੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਡਾਇਲਾਗ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ ਤੇ ਉਹ ਸਟਾਰ ਰਾਈਟਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਖਰੁਸ਼ਚੇਵ ਦੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹਿੰਦ-ਰੂਸ ਦੋਸਤੀ ਪੱਕੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੇ ਵੀ ਤਰੱਕੀਪਸੰਦਾਂ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਲਈ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤੇ। ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਬੇਦੀ ਨੇ ਜੁਆਬ ਭੇਜਿਆ, "ਮੈਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਲੈਕ ਲਿਸਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ!"

ਮੇਰੇ ਬਹੁਤੇ ਦੋਸਤ ਬੰਬਈ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਉਥੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੇ ਰਾਈਟਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ।

ਗਰਮੀਆਂ ਦੀ ਹੁੱਤ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਘਰ ਮਚਦਾ ਹੋਇਆ ਤੰਦੂਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਕਾਫੀ ਹਾਊਸ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਜਿਥੇ ਕਾਹਵਾ ਪੀਂਦੇ ਹੋਏ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦਾ। ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਚੌਂਦਾ ਤੇ ਭਾਫ਼ਾਂ ਛੱਡਦੀ ਕਾਫੀ ਨਾਲ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਘੁਟਣ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਇਹ ਘੁਟਣ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਚੰਗੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਪੈ ਗਿਆ। ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਕਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਤੇ ਵਿਟਾਮਿਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਏ। ਬਸ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਹੇਠ ਹੀ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰ ਵਾਂਗ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ - ਰੋਟੀ ਖਾਣਾ, ਲਿਖਣਾ, ਆਵਾਰਾਗਰਦੀ ਕਰਨਾ। ਬਸ ਜਿਵੇਂ ਜਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ।

ਹੁਣ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਜਿਸਮ ਤਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰਾਂ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾਂ। ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਣ

ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਫੀਸ ਮੰਗ ਲਵੇ ਤੇ ਪੈਸੇ ਝਾੜ ਲਵੇ।

ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਹੋਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਮੱਥਾ ਤਪ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਭੰਬੂਤਾਰੇ ਉਡ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਜਿਹੀ ਛਾ ਰਹੀ ਸੀ...ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਆ ਪਿਆ ਮਰ ਹੀ ਜਾਵਾਂ...ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿੱਤ ਮਰਦੇ ਨੇ...ਮੇਰਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੇਜ ਰਿਹਾ? ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਗਿਆ...

ਪੰਜ ਅਮੀਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਠਾਟਕ ਛਾਪੇ ਸਨ, ਚੋਖੀ ਵਿਕਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਮੇਰੀ ਰਾਇਲਟੀ 4500/- ਬਣਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਪੂਰਾ ਹਿਸਾਬ ਬਣਾ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁਹਰਾਂ ਲਾ ਕੇ ਪੂਰਾ ਚਿੱਠਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਭੇਜ ਰਹੇ।

ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਦਿਲਕਸ਼ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸੀ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਹਰਾ, ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਤੇ ਨਿੱਕੀ ਜਿਸਤੀ ਰੰਗ ਦੀ ਦਾਹੜੀ। ਖੱਦਰ ਦੀ ਪਗੜੀ, ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜ਼ਾਮਾ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਠੋਠ ਵਰਗਾ ਬੂਟ ਜੋ ਉਹ ਮੋਚੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਆਰਡਰ 'ਤੇ ਬਣਵਾਉਂਦਾ। ਉਹ ਲੰਗ ਮਾਰ ਕੇ ਤੁਰਦਾ। ਪਰ ਇਹ ਲੰਗ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਜਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕਜ਼ਿਸ਼ ਭਰਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਲਾਰਡ ਬਾਇਰਨ।

ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜੇ ਪਰ ਕੋਈ ਜੁਆਬ ਨਾ ਆਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਬੀਬੀ ਸ਼ਕਲ, ਬੀਬਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਜ਼ਹਿਰ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਕੌੜਾ ਕੌੜਾ ਸੁਆਦ ਸੀ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ।

ਫਿਰ ਇਕ ਦੇਸਤ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੈਮਿਸਟ ਕੋਲੋਂ ਦੁਆਈ ਲਿਆਂਦੀ। ਗੋਲੀਆ ਜੋ ਹਰ ਚਾਰ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਖਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਬੇਸੁਰਤੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੋਲੀਆਂ ਫੱਕੀਆਂ... ਸਰਹਾਣਾ ਪਸੀਨੇ ਨਾਲ ਭਿੱਜਿਆ ਹੋਇਆ...ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਲੜਿਆ। ਬੁਖਾਰ ਉਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ।

ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਭਰਿਆ ਮੈਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੀ ਠਹਿਰਿਆ। ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਪੈਸਿਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੇ ਖ਼ਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ।

ਨਿੱਕੀ ਜਿਸਤੀ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਪਲੇਸਦਾ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹੀ ਮਕਸਦ ਲਈ ਗ਼ਲਤ ਲੜਾਈਆਂ ਲੜੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਲਾਲਸਾ ਵੀ ਆਈ...ਹੁਣ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਮਿਊਨਿਸੀਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹਾਂ। ਸਾਲਾਨਾ ਬਜਟ ਤਿੰਨ ਕਰੋੜ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਧੋਲਾ ਨਹੀਂ।"

“ਪਰ ਲੋਕ ਆਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਦਸ ਲੱਖ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ।”

ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਉਹੀ ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟਾ ਹਾਸਾ, “ਕਾਸ਼ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੁੰਦੀ! ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਣ ਲਈ ਬੜੇ ਜਿਗਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਦਲੇਰੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹਾਂ। ਬੈਕ ਵਿਚ ਦੁਆਨੀ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦੇਸਤ ਕੋਲੋਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਮੰਗੇ ਹਨ।”

“ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਫਿਕਰ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ?” ਮੈਂ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਜਿਸਤੀ ਦਾਹੜੀ ਪਲੇਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਉਹੀ ਹਾਸੀ ਹੱਸਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਭੁੱਖਾ ਮਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਪਰ ਕੁੱਤੇ ਨੂੰ ਭੁੱਖਾ ਨਹੀਂ ਮਾਰ ਸਕਦਾ। ਵਿਚਾਰਾ ਬੇਜ਼ਬਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਤੂੰ ਜੇ ਕਦੇ ਕੁੱਤਾ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਸਮਝ ਆਵੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ। ਮੇਰੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਦੀ।”

ਮੈਂ ਭਰਿਆ ਪੀਤਾ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗੁੱਸਾ ਸੀ। ਬੇਵਸੀ, ਤੇ ਮਚਦੀ ਹੋਈ ਵੇਦਨਾ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ, ਤਾਰਾਂ ਦਿਤੀਆਂ, ਰਜਿਸਟਰਡ ਚਿੱਠੀ ਭੇਜੀ। ਪਰ ਨਾ ਰੁਪਿਆ, ਨਾ ਜੁਆਬ। ਆਖਿਰ ਮੈਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਉਸ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਜੁਆਬ-ਦਾਅਵੇ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕੋਈ ਪੋਥੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਘਟੀਆ ਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਚੁਕਾ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਰਾਇਲਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ।”

ਇਹ ਜੁਆਬ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ। ਜੇ ਕੁਝ ਵਕੀਲ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਨਿਰਾ ਝੂਠ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮੁਹਰਾਂ-ਲੱਗਾ ਚਿੱਠਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਦਰਜ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਰਾਇਲਟੀ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਕਿਵੇਂ ਮੁੱਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ?

ਇਕ ਸਵੇਰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰੀ ਬੈਲਾ ਸੀ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਤਣਿਆ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ੀ ਸੀ। ਅਸਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਜੱਜ ਅੱਗੇ ਬਿਆਨ ਦੇਣੇ ਸਨ।

ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬਾ ਦਾਹੜੀ ਨੂੰ ਪਲੇਸਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਘੜੀਸ ਕੇ ਲੈ ਜਾਵੇਂਗਾ। ਤੈਨੂੰ ਦੇਸਤ ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਤੂੰ...ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਤੂੰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ...ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ।”

“ਯਕੀਨ ਆ ਜਾਏਗਾ, ਤੈਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਹੀ

ਮਿਲਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ, ਤੇਰੇ ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੇ ਹਾਸੇ ਵਾਲੇ ਮੂੰਹੋਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ।”

ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਿਰਮਚੀ ਭਾਅ ਦੌੜ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਕੀ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਕਿਰਮਚੀ ਰੰਗ ਉਤਰ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਥੈਲਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜੱਜ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ, ਦੇਖਾਂ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਕੀ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਪੁੱਠੀ ਤਮੰਨਾ ਜਾਗੀ ਕਿ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਆਖੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਜੁ ਮੈਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਹਾਰ ਜਾਵਾਂ। ਇਸ ਪੁੱਠੀ ਤਮੰਨਾ ਵਿਚ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਲੋਭ ਰਿਹਾ ਨਾ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਦਾ, ਬਲਕਿ ਕਾਲਖ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਲਕੀਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਤੜਪ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਂ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ। ਉਸ ਦੇ ਚਾਂਦੀ-ਚਿਟੇ ਹਾਸੇ ਨੂੰ, ਉਸ ਸੁੱਧ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੋਚਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਾਲਖ ਦੇ ਟਿੱਕੇ ਨਾਲ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਾ ਦੇਖਦਾ ਨਾ ਜੱਜ, ਨਾ ਵਕੀਲ, ਨਾ ਗਵਾਹ - ਸਿਰਫ ਮੈਂ। ਮੈਂ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਆਨੰਦ ਇਸ ਗੁਪਤ ਕਾਲਖ ਦਾ।

ਮੈਂ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਜਨਾਬ, ਜੇ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਆਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਵਾਂਗਾ।”

ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫ਼ੋਰਨ ਪਿਛੇ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਡਾਂਟ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਕੀ ਆਖ ਰਹੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ? ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਮੁਕੱਦਮਾ ਹਾਰ ਜਾਓਗੇ। ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਲਿਖਤੀ ਬਿਆਨ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਝੱਟ ਆਖ ਦੇਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ। ਹਟੋ ਇਕ ਪਾਸੇ।”

ਮੇਰਾ ਵਕੀਲ ਜੱਜ ਅਗੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਦੂਸਰਾ ਵਕੀਲ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ਼।

ਦੋਵੇਂ ਵਕੀਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੁਕਤੇ ਕੱਢ ਕੇ ਜਿਹਾਹ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ ਜੱਜ ਨਾਲ। ਅਸੀਂ ਗੂੰਗੇ ਦਰਸ਼ਕ ਸਾਂ, ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣਾ ਬਿਆਨ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਸਾਂ।

ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਛਾਂ ਸੀ ਤੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਪਸੀਨਾ।

ਮੇਰੇ ਵਕੀਲ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਲ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਜਨਾਬ ਜੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਬੂਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਖਰਾ ਦੇਣਾ ਹੈ।”

ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਉਹੀ ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਝਲਕਣ ਲੱਗੀ। ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਕਾਲੀ ਛਾਂ ਫਿਰ ਗਈ।

ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਨਹਿਰੂ ਸਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਹੀ? ਕੀ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣਾ ਗੁਨਾਹ ਸੀ? ਉਹ ਖੁਦ ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੀਤੀ ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਦੇ ਜ਼ਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਲੀਮ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਇੰਦਰਾ ਵੀ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਗਈ। ਪਰ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਪਿਛੋਂ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਉਤੇ ਕਰੋਪੀ ਕਿਉਂ?

1952 ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਵਾਰ ਬੁਹੇ ਖੜਕਾਏ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਚੱਕਰਵਿਊ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਆਚੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਕਾਫ਼ਕਾ ਦਾ ਭੁੱਲ-ਭੁੱਲਈਆਂ ਵਾਲਾ 'ਮਹਿਲ' ਸੀ।

ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕੋ ਆਦਮੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਹ ਹੈ ਪੁਲਿਸ ਚੀਫ਼ ਐਚ.ਕੇ. ਹਾਂਡੂ ਜੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦਾ ਟਾਈਮ ਦਿਤਾ।

ਉਹ ਲੰਮਾ ਉੱਚਾ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸੀ: ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼, ਚਾਂਦੀ-ਰੰਗੇ ਵਾਲ, ਸੁਸ਼ੀਲ ਤੇ ਸੱਭਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਅਗਾਂਹਵਧੂ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਕੱਟੜ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਫਾਈਲ ਦੇਖ ਲਵਾਂਗਾ। ਤੁਸੀਂ ਨਵੀਂ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇ ਦਿਉ। ਫਿਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਬਲਮ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਪਰ ਮੈਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟੱਕਰਾਂ ਮਾਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ੀ ਫਿਚ ਨਾਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ, ਬੇਵਸ, ਦੁਖੀ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੀ ਕੈਦ ਸਾਂ।

ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਡੱਕ ਰਖਿਆ ਹੈ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਿਚ। ਕਿਉਂ? ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਦੇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ? ਕੀ ਵਜ੍ਹਾ? ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ

ਸੁਆਲ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉੱਠਦਾ, ਕੀ ਜੁਰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਮੈਂ?

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਐਫ.ਸੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ 1942 ਦੀ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਛੋੜ ਦੇ' ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਦਰਅਸਲ ਪੁਲਿਸ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਗੁਪਤਾ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਊਂਡ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦਾ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਕਾਰਕੁਨ ਸੀ। ਖੱਦਰ ਦਾ ਕੁੜਤਾ ਪਜ਼ਾਮਾ ਛੁਡ ਕੇ ਉਹ ਫੈਲਟ ਹੈਟ ਤੇ ਕਾਲੇ ਚਸ਼ਮੇ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਪੁਲਿਸ ਕੋਲ ਉਸ ਦੀ ਪਛਾਣ ਲਈ ਇਹੋ ਫੈਲਟ ਹੈਟ ਤੇ ਕਾਲੇ ਚਸ਼ਮੇ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਸੀ।

ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਛੁਪ ਛੁਪਾ ਕੇ ਕਦੀ ਕਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸਚੀਅਨ ਦੋਸਤ ਮਿਸ ਫਲੋਰੈਂਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਜੋ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਟੀਚਰ ਸੀ। ਫਲੋਰੈਂਸ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਸਿਆਸੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕੁਝ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਜਨਵਰੀ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਪਹਾੜਾਂ ਉਤੇ ਬਰਫ ਪਈ ਸੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਠੰਢ ਹੱਡੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁਭ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਕ ਰਾਤ ਮੈਂ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਸ ਫਲੋਰੈਂਸ ਦੀ ਕੋਠੀ ਛੱਡਣ ਗਿਆ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਜਾਲ ਵਿਛਾ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਹ ਤਾਕ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਅਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ ਦੀ ਬੱਸ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਦੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਰਾਤ ਕਾਲੀ ਸਿਆਹ ਸੀ ਤੇ ਗੁਲਮੋਹਰ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨੀ ਭਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਯਕਦਮ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਨਾਅਰਾ ਗੂੰਜਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲੀ ਦਰਿੰਦੇ ਦੀ ਚੰਘਿਆੜ ਹੋਵੇ। ਦਗੜ ਦਗੜ ਭਾਰੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼, ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਫਿਰ ਟਾਰਚ ਮਾਰੀ। ਦੂਜੇ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, "ਓਏ! ਫੜ ਲਿਆ ਸ਼ਿਕਾਰ ਇਕ ਨਹੀਂ, ਦੋ ਕਬੂਤਰ!"

ਇਕ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਆਇਆ। ਖਾਕੀ ਤੁਰਲੇ ਵਾਲਾ ਬਲੋਚ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਸੰਘਣੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੰਦ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਲਾ ਕੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਹੱਥਕੜੀ ਦੀ ਠੰਢੀ ਸੀਤ ਛੋਹ ਹੁਣ ਤੀਕ ਯਾਦ ਹੈ ਤੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਲੰਮੀ ਜ਼ੰਜੀਰ ਦੀ ਖੜਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਠੰਢੇ ਫੌਲਾਦ ਦੀ ਇਹ ਸੀਤ ਛੋਹ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁੱਲ ਸਕਿਆ।

ਬਲੋਚ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਵਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ। ਨਾਲ ਖੁਦ ਬੈਠ ਗਿਆ, ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਿਰ ਰੋਡ ਦੇ ਥਾਣੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਖਾਕੀ ਪੋਚਵੀਂ ਪਗੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਤਿੱਖੀਆਂ ਸੂਲਾਂ

ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗੀ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਹਵਾਲਾਤ ਦੀ ਕੋਠੜੀ ਦਾ ਜੰਦਰਾ ਲਾਹਿਆ, ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਠੰਢੇ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਟੀ ਦੇ ਦੋ ਕੰਬਲ ਸੁੱਟ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਸੌਂ ਜਾ ਇਥੇ, ਬਾਉ।"

ਮੈਂ ਗਰਮ ਸੂਟ ਤੇ ਜੁੱਤਿਆਂ ਸਮੇਤ ਇਕ ਕੰਬਲ ਹੇਠਾਂ ਵਿਛਾ ਕੇ ਤੇ ਦੂਜਾ ਉਪਰ ਤਾਣ ਕੇ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਕੀੜਿਆਂ ਦੇ ਟੁੱਕੇ ਹੋਏ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਸੁਰਾਖ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਤਾਰੇ। ਮੈਨੂੰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕੰਬਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਭਾਫ਼ ਛੱਡੀ ਸੀ...ਆਪਣੀ ਹਵਾੜ...ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਤਪਦਿਕ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸੁਜ਼ਾਕ...ਦੇ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਜਰਾਸੀਮ...ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੂ...ਉਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਭਾਰੀ ਦੁਰਗੰਧ ਦੀ ਘੁਮੇਰਨੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿਛੋਂ ਜਾਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਵੱਟ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਦ ਤੀਕ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਖਣਗੇ?

ਉਹ ਹੱਸਿਆ, "ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਡਰ ਗਏ ਬਾਉ ਜੀ? ਏਨੀ ਛੇਤੀ ਦਿਲ ਛੁੜ ਬੈਠੇ?"

"ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਹੋਰ ਰੱਖੋਗੇ ਇਥੇ। ਛੇ ਦਿਨ? ਛੇ ਮਹੀਨੇ? ਛੇ ਸਾਲ?"

"ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਸਦੀ ਮੁਲਾਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਲਾਟ ਸਾਹਬ। ਬਸ ਸਿਰਫ਼ ਤੁਹਾਡੇ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਜਾਂ ਹਿਟਲਰ ਨੂੰ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਉਂ ਘਬਰਾ ਗਏ ਏਨੀ ਛੇਤੀ?"

"ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।"

"ਕਾਹਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ?"

"ਖ਼ੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਇਸ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ।" ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਵਕਤ ਕੱਟਣ ਦਾ।

ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਦਸ ਕਦਮ ਏਧਰ ਦਸ ਕਦਮ ਓਧਰ ਫਿਰਨਾ...ਲੇਟ ਜਾਣਾ...ਫਿਰ ਉਠ ਕੇ ਟਹਿਲਣਾ...ਸੀਖਾਂ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਝਾਕਣਾ...ਸੌਂ ਜਾਣਾ...ਜਾਗ ਕੇ ਪਏ ਪਏ ਛੱਤ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਗਿਣਨੀਆਂ...ਕੰਧਾਂ ਦੇ ਖਲੇਪੜ ਤੇ ਧੁਆਂਖੇ ਪੱਥਰ ਦੇਖਣੇ...ਇਕ ਖਲੇਪੜ ਕਿਸੇ ਮੋਟੀ ਹਬਸ਼ਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦਾ...ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੁਖਾਲਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ਬਿਸਮਿਲਾ ਖਾਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ...ਫਿਰ ਇਹੋ ਬਿਸਮਿਲਾ ਖਾਂ ਛੱਕ ਛੱਕ ਕਰਦੇ ਰੇਲਵੇ ਇੰਜਣ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਇਹ ਇੰਜਣ ਭਾਰਤਮਾਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਜਾਂਦਾ।

ਮੈਂ ਅੱਧਾ ਜਾਗਦਾ ਅੱਧਾ ਸੁੱਤਾ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਦੱਬੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦਾ, ਫਿਰ ਯਕਦਮ ਜਾਗ ਉਠਦਾ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਿਜਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਝਟਪਟ

ਉਠਦਾ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਗੱਡ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਟੇਦਾ ਝਾਕਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਉਘੜ-ਦੁਘੜੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ... ਕਿਸੇ ਤਾਂਗੇ ਦਾ ਘੁੰਮਦਾ ਪਰੀਆ... ਨੀਲੇ ਆਸਮਾਨ ਦੀ ਟਾਕੀ... ਸਾੜੀ ਦਾ ਉਡਦਾ ਹੋਇਆ ਪੱਲਾ... ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਘੋੜੇ ਦਾ ਕਲਗੀ ਵਾਲਾ ਸਿਰ...

ਮੇਰੇ ਤਿੰਨ ਦੋਸਤ ਨਵਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਚੰਦ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਇਕੱਠੇ ਇਕੋ ਥਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਮੈਕਲੇਡ ਰੋਡ ਉਤੇ ਢਾਈ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਵਿਚ। ਇਕੱਠੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ, ਬੈਡਮਿੰਟਨ ਖੇਡਦੇ, ਸਿਨੇਮਾ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ, ਰਾਵੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਬੇਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚਿਰ ਤੀਕ ਬਹਿਸਾਂ ਕਰਦੇ। ਸਹਿਗਲ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ, ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੜਤਾਲ, ਹਿਟਲਰ ਦੀਆਂ ਯੌਰਪ ਨੂੰ ਲਿਤਾੜਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ, ਚਰਚਿਲ ਦੀਆਂ ਸਪੀਚਾਂ, ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਨਿਸਚੇ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ।

ਮੇਰੇ ਇਹ ਤਿੰਨੋ ਦੋਸਤ ਹਵਾਲਾਤ ਵਿਚ ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇਣ ਆਏ – ਮੋਪਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਟੈਗੋਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਬਰਨਰਡ ਸ਼ਾਅ ਦੇ ਡਰਾਮੇ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਮੇਰੀਆਂ ਕਮੀਜ਼ਾਂ, ਟੁਥ ਬ੍ਰੂਜ਼, ਪੀਅਰਸ ਸੋਪ ਦੀ ਟਿੱਕੀ ਤੇ ਮੇਰਾ ਦੋ-ਤੈਹਾ ਮੋਟੀ ਜੱਤ ਵਾਲਾ ਰਾਂਗਲਾ ਕੰਬਲ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ। ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਬੁੱਲਾ ਸਨ ਉਹ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਤੜਕੀ ਹੋਈ ਦਾਲ, ਭੁੰਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਗੋਸ਼ਤ ਤੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਦੀਆਂ ਪਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣਗੇ। ਨਵਤੇਜ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਬਾਵਰਚੀ ਨੂੰ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਆਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਵਰਚੀ ਦਾ ਜਬਾੜਾ ਤੇ ਪੂਣੀਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆਂ ਸਨ।

ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਯੌਰਪ ਦੇ ਜੰਗੀ ਮੁਹਾਜ਼ ਉਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛਾੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਜਿੱਤ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਬਾਵਰਚੀ ਵੀ ਉਸੇ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ। ਉਹ ਆਟੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੇੜਾ ਕਰਕੇ ਜ਼ੋਰ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਥਪਦਾ, ਭਖਦੇ ਚੁੱਲੇ ਵਿਚ ਸੇਕਦਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਰੋਟੀ ਨੂੰ ਸਾਡੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟਦਾ। ਰੋਟੀ ਐਨ ਟਿਕਾਣੇ ਸਿਰ ਡਿਗਦੀ। ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਉਤੇ ਪੈਂਦੇ। ਜੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਜਣਾ ਰੋਟੀ ਦੀ ਬੁਰਕੀ ਪਲੇਟ ਵਿਚ ਛੜ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਬੁਡੈਨੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਖੂਨ ਉਤਰ ਆਉਂਦਾ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ... ਪੰਜ ਫਰਵਰੀ 1943 ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ... ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ ਦਾ ਤਿਉਹਾਰ। ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮਰਨ ਵਰਤ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਜਲਸਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਲਾਊਡ ਸਪੀਕਰ ਉਤੇ ਗੀਤ ਗੂੰਜ ਰਿਹਾ ਸੀ। "ਐ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਤੇ ਰਹਿਨਾ ਜਬ ਤਕ ਮੈਂ ਗੀਤ

ਗਾਉਂ।” ਇਹ ਸਿਆਸੀ ਗੀਤ ਨਿਉ ਥੀਏਟਰਜ਼ ਦੀ ਫਿਲਮ ‘ਜ਼ੁਆਬ’ ਦੇ ਗੀਤ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਤੇ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨਨ ਬਾਲਾ ਨੇ ਗਾਇਆ ਸੀ, “ਐ ਚਾਂਦ ਛੁਪ ਨਾ ਜਾਨਾ, ਜਬ ਤਕ ਮੈਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂ।” ਫਿਲਮੀ ਤਰਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਗੀਤ ਆਮ ਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਗੀਤ ਦੇ ਬੋਲ ਸਿਆਸੀ ਘੋਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕਾਨਨ ਬਾਲਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੱਚਦੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਕੀਰਤਨ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਮਧੁਰ ਬਾਣੀ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਵਿਚੇ ਕਾਨਨ ਬਾਲਾ ਦੇ ਗੀਤ। ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਂ।

ਮੈਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹਾ ਥਾਣੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਵਿਚ ਹਰ ਲੰਘਦੇ ਵੜਦੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕੰਬਲ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ। ਸਰਦੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਾਫ਼ਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਥਾਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਚਲੇ ਗਏ।

ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ਕੀ ਉਹ ਡਰਦੇ ਸਨ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਿਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਨਾ ਜੁੜ ਜਾਵੇ। ਕਿਉਂ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰੋਟੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ? ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਅਜੀਬ ਬੇਚੈਨੀ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਯਕਦਮ ਰੌਲਾ ਜਿਹਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚੌਕਿਆ। ਦੋ ਸੇਵਾਦਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕੈਦੀਆਂ ਲਈ ਗਰਮ ਗਰਮ ਪੂਰੀਆਂ ਤੇ ਕੇਸਰੀ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਸਨ।

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਬਾਉ ਜੀ, ਗਿਆਰਾਂ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਤੁਹਾਡੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦਾ ਚੰਦ ਛਿਪ ਗਿਆ ਹੈ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਭੇਜਿਆ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕੋ।”

ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਡੂਠੇ ਵਿਚ ਗਰਮ ਗਰਮ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਤੇ ਪੂਰੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੱਥੇ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਲੈ ਲਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੀ ਹਰ ਬੁਰਕੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਆਇਆ। ਬੇਹਦ ਲਜ਼ੀਜ਼।

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਥਾਣੇ ਦੇ ਇਹਾਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਡਿਊਟੀ ਤੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਪਗੜੀ ਲਾਹ ਕੇ ਰਖ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂਬੇ ਰੰਗਾ ਜੂੜਾ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਸੰਘਣੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਘਾਹ ਵਿਚ ਕੱਲਰੀ ਸੱਪ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ, ਮੇਰੇ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਪੁਛਦਾ ਤੇ ਕਾਲਿਜ ਵਿਚ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਾਰੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਤਰਸ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਹ ਆਖਦਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ।

ਇਕ ਰਾਤ ਉਹ ਬੈਰਕਾਂ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਆਉਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਗਲ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੜਤਾ, ਤੇੜ ਚਾਰ-ਖਾਨੇਦਾਰ ਚਾਦਰਾ ਤੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਭਾਰੀ ਜੂੜਾ।

ਉਹ ਥਾਣੇ ਦੇ ਵੱਡੇ ਗੇਟ ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲੱਗ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਫਿਲਮੀ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਗ਼ਰੀਬੋਂ ਕੋ, ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤਾ...” ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦਰਦ ਸੀ – ਅਜਿਹਾ ਦਰਦ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਸੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਗੂੰਜਦੇ “ਗ਼ਰੀਬੋਂ ਕੋ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤਾ” ਤੇ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗ਼ਮ ਭਰ ਦਿੰਦੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅੰਤਰਾ ਚੁਕਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਪਿਘਲ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਅਥਾਹ ਦੁਖ ਤੇ ਗ਼ਮ ਛਾ ਜਾਂਦਾ।

ਯਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸੜਕ ਉਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਗੱਡੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ। ਗੱਡਾ ਗੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਲਟੈਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਗ ਰਹੀ। ਜੇਗਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗਰਜਿਆ, “ਠਹਿਰ ਜਾ ਓਏ ਕੰਜਰ ਦਿਆ!”

ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੌੜ ਕੇ ਗਿਆ ਤੇ ਗੱਡੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਧੌਣੋਂ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ। ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਹੱਡਾ ਮਾਰਿਆ, “ਭੈਣ ਦਿਆਂ ਖਸਮਾਂ! ਤੈਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਪਤਾ? ਬਗ਼ੈਰ ਲਾਲਟੈਣ ਦੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਹਿੱਕੀ ਜਾਨੈ ਗੱਡੇ ਨੂੰ! ਤੇਰੇ ਪਿਉ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ?”

ਉਸ ਨੇ ਗੱਡੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਬੁਹਕਦਾ ਹੋਇਆ ਡਿਗ ਪਿਆ। “ਜਨਾਬ. . . ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਲਿਓ! ਮੈਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿਉ...ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹਜ਼ੂਰ।”

ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੇ ਦੋ ਥੱਪੜ ਹੋਰ ਜੜੇ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕੁੱਤੇ ਦਿਆ ਬੀਆ! ਜਾਹ ਗੰਨਿਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਲਾਹ ਕੇ ਲਿਆ। ਦੇਖੀਏ ਮਿਠੇ ਨੇ ਕਿ ਬਕਬਕੇ। ਮਾਂ ਯਾਵੁਆ ਜੇ ਮਿੱਠੇ ਨਾ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਤੇਰੀ ਖੱਲ ਉਧੋੜ ਸੁਟੂੰ।”

ਗੱਡੇ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਤੌਰੇ ਨਾਲ ਅਥਰੂ ਪੂੰਝਦਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗੰਨਿਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਲਾਹ ਲਿਆਇਆ। ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੇ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਗੰਨੇ ਵੰਡ ਦਿਤੇ ਤੇ ਇਕ ਗੰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਚੂਪਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਉਹ ਗੱਡੇ ਵਾਲੇ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ, “ਜਾ ਦੌੜ ਜਾਹ ਇਥੋਂ ਮਾਦਰ – ਚੇ!”

ਗੰਨਿਆਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਨੂੰ ਵਰਤਾ ਕੇ ਜੇਗਿੰਦਰ ਫਿਰ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ, “ਦੁਨੀਆਂ ਮੇਂ ਗ਼ਰੀਬੋਂ ਕੋ ਆਰਾਮ ਨਹੀਂ ਮਿਲਤਾ...”

ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਰ ਗ਼ਮ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ, ਚਿਹਰਾ ਪਿਘਲ ਗਿਆ, ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਦਰਦ। ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀ ਦੌੜ ਗਈ। ਉਸ ਦੀ ਰੂਹ-ਸਲਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦਰਦ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਜਗਾ ਦਿਤੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਜੇਗਿੰਦਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, “ਚਾਹ ਪੀਓਗੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ, ਬਾਊ ਜੀ?”

ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਹੇਠ ਲੈ ਆਵੇ। ਉਥੇ ਬੈਠ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਚਾਹ ਪਿਆਈ ਤੇ ਨਾਨ ਖਤਾਈਆਂ ਖੁਆਈਆਂ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਲਾਫ ਕੋਈ ਮੁੱਕਦਮਾ ਨਹੀਂ।”

ਉਸੇ ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਫਿਰ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਪੜੇ, ਕੰਬਲ ਤੇ ਨਿੱਕਾ ਮੋਟਾ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਮੇਰੀ ਘੜੀ, ਸੈਫਰ ਦਾ ਪੈੱਨ ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਰ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਸਮੇਂ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਲੈ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਵਾਏ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੀਕ ਛਡਣ ਆਇਆ।

ਸਿਪਾਹੀ ਨੇ ਇਕ ਤਾਂਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਾਮਾਨ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ।

ਜੋਗਿੰਦਰ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ।”

ਮੈਂ ਤਾਂਗੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ, ਦੁਕਾਨਾਂ, ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਆਸਮਾਨ ਦੇਖਿਆ। ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ। ਤਾਂਗਾ ਦੌੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਲੱਗ ਰਹੀ ਸੀ ...

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਹੋਮ ਮਨਿਸਟਰੀ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆ ਗਈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਲਵਾਂ।

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਡਾਕਟਰ ਬਾਲਿਗਾ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਉਹ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਉੱਡ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦਾ। ਬੈਂਡ ਰੂਮ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਣ ਸਾਰ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਾਉਂਦਾ ਤੇ ਅੱਖ ਮਾਰਦਾ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਥਾਪੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੋਲਦਾ, "ਵਾਹ ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਬਿਲਕੁਲ ਨੌਬਰਨੋ ਹੋ। ਘਬਰਾਹਟ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਆ ਗਿਆ। ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ।" ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਅੱਧੀ ਬੀਮਾਰੀ ਉੱਡ ਜਾਂਦੀ।

ਬਾਲਿਗਾ ਬੰਬਈ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪਾਰਸੀ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇੰਡੋ-ਸੋਵੀਅਤ ਕਲਚਰਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ। ਪੈਂਤੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਮਾਸਕੋ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਵੀ ਪ੍ਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਲਿਗਾ ਨੇ ਇਹਨਾਂ 'ਪੈਂਤੀ ਖਤਰਨਾਕ' ਲੈਫਟਿਸਟਾਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਝੱਟ ਇਸ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਇਥੇ ਬੇਜ਼ਮਾਰ ਨਾਟਕ ਦੇਖੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੇ ਐਕਟਿੰਗ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਮਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਮੈਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥੀਏਟਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਨਾਟਕ ਦੇਖਦਾ। ਕਦੇ ਓਪੇਰਾ ਜਾਂ ਬੈਲੇ ਵੀ ਦੇਖਦਾ ਜੋ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਠਾਠ ਵਾਲੇ ਬਾਲਸ਼ਵਾਇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਮੇਰੀ ਦੇਭਾਸ਼ੀਆ ਦਾ ਨਾਂ ਐਫ਼ੇਨੀਨਾ ਅਲਾਐਗਜ਼ੈਦੋਵਨਾ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਅਧਿਆਪਕਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਤਰਜਮਾਨ। ਉਹ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ

ਡਾਇਲਾਗ ਤੁਰਤ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਫੂਕ ਮਾਰ ਕੇ ਸਮਝਾ ਦੇਂਦੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਸੀ ਨਾਟਕ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਭਿਅਤਾ, ਇਤਿਹਾਸ, ਮਿਊਜ਼ਕ ਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਇਕ ਉਸਤਾਨੀ ਵਾਂਗ ਘੋਲ ਕੇ ਪਿਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਮੈਨੂੰ। ਉਹ ਇਕ ਅਰਿਸਟੋਕ੍ਰੈਟਿਕ ਰੂਸਨ ਸੀ ਜੋ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਸਮੂਰ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਟੋਪੀ ਪਹਿਨਦੀ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਸਮੂਰ ਦਾ ਕੋਟ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਗਈ ਜੋ ਐਕਟਰਾਂ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਦਾ ਮੱਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਹੈ। ਇਥੇ ਚੈਬੋਵ ਦੇ 'ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੁੰਜ' ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸ਼ਾਮ ਸੀ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੀਟਰੋਗ੍ਰਾਡ ਵਿਚ 1896 ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਟ੍ਰੈਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਡਾਇਲਾਗ ਉਤੇ ਦਰਸ਼ਕ ਹੱਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਚੈਬੋਵ ਥੀਏਟਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੋੜ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਏ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇਗਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਹੈ।

ਪਰ 1898 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸਤਾਨਸਲੇਵਸਕੀ ਨੇ ਇਸੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਮਾਸਕੋ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਸੁਹਰਤ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਈ। 'ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੁੰਜ' ਮਾਸਕੋ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਰਾਪ ਕਰਟਨ ਉਤੇ, ਬ੍ਰੈਸ਼ਰਜ਼ ਉੱਤੇ, ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਉਤੇ, ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਤੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵਰਦੀ ਉਤੇ 'ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੁੰਜ' ਉਘੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ 'ਕੁੰਜ' ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵਾਂ ਯੁਗ ਲੈ ਆਂਦਾ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਰਫ਼ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਠੱਲ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਸਰਦੀ ਸੀ। ਰੂਸੀ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਕੁਲਫੀਆਂ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਤੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਭਾਫ਼ਾਂ ਛੁੱਟਦੇ ਹੋਏ ਥੀਏਟਰ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਐਫੋਨੀਨਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਰਫ਼ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੋਰਦੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਖੁੱਲੀ ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਨਿੱਘੀ ਹਵਾ ਦੇ ਝੌਂਕੇ ਆਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਾਹ ਆਇਆ। ਤੀਵੀਆਂ ਆਪਣੇ ਭਾਰੇ ਕੋਟ ਉਤਾਰ ਕੇ ਕਲੋਕ ਰੂਮ ਦੀਆਂ ਕਰਮਚਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕੰਘੀ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸੀਸਿਆਂ ਅੱਗੇ ਖੜੇ ਕੇ ਲਿਪਸਟਿਕ ਲਗਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਤੀਜੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੌੜਦੇ ਅੰਦਰ ਗਏ ਤੇ ਤੀਜੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਲਭ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। 'ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੁੰਜ' ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਾਲਾ ਪਰਦਾ ਉਠਿਆ। ਗਹਿਰੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਛਾ ਗਈ। ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਦੂਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਝੀਲ ਝਿਲਮਿਲਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਪੀਲਾ ਚੰਦ ਉਭਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਝੀਲ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕੰਡਿਆਂ ਤੇ ਜੰਗਲੀ ਬੂਟਿਆਂ ਉਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਨਾਟਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇੰਟਰਵਲ ਵੇਲੇ ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗੀਆਂ, ਐਫੋਨੀਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੋਲੇ ਜਿਹੇ ਥਾਪਕਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, "ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਅੱਗੇ ਦੂਜੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਕੌਣ ਬੈਠੀ

ਰੈ?"

ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਝੁਰੜੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੁੱਢੀ ਕਾਲਾ ਲਿਬਾਸ ਪਾਈਂ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਕੂਹਣੀਆਂ ਤਕ ਕਾਲੇ ਚੰਮ ਦੇ ਦਸਤਾਨੇ ਤੇ ਕਾਲੀ ਮਖਮਲ ਦੀ ਟੋਪੀ।

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਕੌਣ ਹੈ ਇਹ?"

"ਓਲਗਾ ਨਿੱਪਰਚੈਖੋਵਾ।"

ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਤਾਂਹ ਦਾ ਤਾਂਹ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਇਹ ਐਨਟੋਨਿਨ ਚੈਖੋਵ ਦੀ ਬੀਵੀ ਸੀ, ਜੋ 'ਸਮੁੰਦਰੀ ਕੂੰਜ' ਦੀ ਸੱਜਰੀ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਦੇਖਣ ਆਈ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸ। ਉਸ ਨੇ 1898 ਵਿਚ ਇਸੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮੈਦਾਮ ਆਰਕੇਦੀਨਾ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਐਫੇਨੀਨਾ ਨੇ ਅਗੇ ਝੁਕ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਪ੍ਰਯਾਵਸਤਾ ਆਦੀਨ, ਮਿਨਉਤ..."

ਓਲਗਾ ਨੇ ਮੁੜ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਥਿਰਕੀਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਬਾਰੀਕ ਝੁਰੜੀਆਂ ਦਾ ਜਾਲ ਸੀ।

ਐਫੇਨੀਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਇਆ। ਓਲਗਾ ਦੇ ਛਿੱਕੇ ਬੁੱਲਾ ਉਤੇ ਮੁਸਕਾਹਟ ਚਮਕੀ। ਉਸ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਮੁੱਠੇ ਵਾਲੀ ਸੋਟੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀ, ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਤਲੇ ਲੰਮੇ ਦਸਤਾਨੇ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਤਾਰਨ ਲਗੀ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਦਸਤਾਨਾ ਨਾ ਲਾਹੋ। ਮੈਂ ਦਸਤਾਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁੰਮ ਲਵਾਂਗਾ।" ਪਰ ਫਿਰ ਫੌਰਨ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦਸਤਾਨਾ ਉਤਾਰ ਲਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤਲਾ ਪੀਲਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਚੁੰਮਣ ਦਿਤਾ। ਸੋਚਿਆ, ਸੈਂਕੜੇ ਵਾਰ ਐਨਟੋਨਿਨ ਚੈਖੋਵ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਹੱਥ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆਂ ਹੋਵੇਗਾ... ਇਸੇ ਥਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲਾਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਣਗੇ... ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਗਾਰਮੀ ਜੋ ਓਲਗਾ ਦੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਗਰਦਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ... ਇਸ ਹੱਥ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਅਣੂਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਵੇਗਾ... ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚੈਖੋਵ ਦੇ ਅਸਤਿਤਵ ਦਾ ਵਿਰਸਾ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਇਸੇ ਥਾਂ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਉਠਿਆ ਤੇ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇਖਿਆ। ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਬਰਫ ਪਿੰਜੀ ਹੋਈ ਹੂੰ ਵਾਂਗ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਚਾਂਦੀ ਚਿੱਟੀ ਬਰਫ ਚਮਕੀ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਰੈੱਡ ਸਕੁਏਰ ਸੀ ਜੋ ਤੱਸਵਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਚੌਕ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰੈਮਲਿਨ ਦਾ ਕਿਰਮਚੀ ਕਿਲਾ ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਚੀ ਨੌਕਦਾਰ ਬੁਰਜੀ ਉਤੇ ਲਾਲ ਤਾਰਾ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਸੇਂਟ ਬਾਸਿਲ ਦਾ ਵੱਡਾ ਚਰਚ ਸੀ ਜਿਥੇ ਜ਼ਾਰ ਦੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਤੇ ਡਾਕੂਆਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਖੂਨੀ ਚੌਕ ਹੁਣ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਅਮਨ ਦਾ ਚੌਕ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ।

ਕਰੈਮਲਿਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਹੇਠਾਂ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀਆਂ ਜੁੜਵੀਆਂ

ਕਬਰਾਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਹਾਨ ਲੀਡਰ ਸੀਸੇ ਤੇ ਤਾਬੂਤਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਕਰੈਮਲਿਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਿਚ ਜੜੇ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੂਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਅਹਿੱਲ ਖੜੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਤ ਹੋਣ। ਬਰਫ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਬਾਰਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਖੜੇ ਪਹਿਰਾ ਦੇਂਦੇ।

ਦੋਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅੱਧ ਮੀਲ ਲੰਮਾ ਕਿਊ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਰੋਂ ਇਹ ਵਲ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਊ ਕਿਸੇ ਮੋਹਲਦੇ ਹੋਏ ਸਰਾਲ ਵਾਂਗ ਜਾਪਦਾ ਸੀ।

ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਉਂਕਿ ਸਟੇਟ ਗੈਸਟ ਸਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਐਫ਼ੇਨੀਨਾ ਇਸ ਲੰਮੇ ਕਿਊ ਨੂੰ ਛੱਡਪ ਕੇ ਸਿੱਧਾ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਦਬ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰੇ। ਅੰਦਰ ਕਬਰਾਂ ਵਰਗੀ ਹੀ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਦੀ ਦਬਦਬੀ ਆਵਾਜ਼। ਅਸੀਂ ਦੋਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕੀਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਸਾਇੰਸਦਾਨਾਂ ਨੇ ਐਂਸਥੀਆ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਜੀਵਤ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਮਹਾਨ ਲੀਡਰ ਲੈਨਿਨ ਦੀ ਕਬਰ ਇਸ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ। ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਸ ਕਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੂਜੀ ਕਬਰ ਦੀ ਥਾਂ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਜੁ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਵੀ ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਿਰਾਜ ਸਕੇ। ਦੋਵੇਂ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਮੌਤ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਯਾਤਰੀ ਬਣੇ।

ਇਸ ਫਿੱਕੇ ਚਾਨਣ ਵਾਲੇ ਮਾਤਮੀ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਯਾਤਰੀ ਜਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਨੂੰ ਕੈਮਰਾ ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਵਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲਈ ਸਖ਼ਤ ਸਜ਼ਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਜਰਨਲਿਸਟ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਦੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕੈਮਰਾ ਲੁਕੇ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੁਪਤ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਮੋਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਮੈਚ' ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਫਰੈਂਕਸ ਵਿਚ ਵੇਚ ਦਿਤਾ। ਦੋਹਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆਹਮਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਛਪੀ। ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਤੇ ਹਲਕਾ ਚਾਨਣਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਜਿਸਮ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਗੁਆਚਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਸਵੀਰ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਦੇਸ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਮੰਡਲਾਂ ਵਿਚ ਤਹਿਲਕਾ ਮਚਾ ਦਿਤਾ। ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਣ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸ ਪਵਿਤਰ ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਨਾਪਾਕ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਤਹਿਖ਼ਾਨੇ ਦੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਬਰਖ਼ਾਸਤ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਲੰਚ ਲਈ ਆਪਣੇ ਡਾਚੇ ਵਿਚ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ। ਚਾਲੀ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਸੀ ਇਹ ਡਾਚਾ। ਸੜਕਾਂ ਉਤੇ ਬਰਫ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਡੀ ਕਾਰ ਦਾ ਡਰਾਈਵਰ ਤ੍ਰੇੜੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਮੰਗੋਲ ਸੀ - ਫੁੱਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲ੍ਹਾਂ

ਉਤੇ ਬਾਰੀਕ ਨੀਲੀਆਂ ਨਾੜਾਂ, ਸਿਰ ਉਤੇ ਕਾਲੀ ਭੇਡ ਦਾ ਕੰਨਟੋਪ।

ਸਫਰ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਐਫੋਨੀਨਾ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਡਰਾਈਵਰ ਉਤੇ ਹੁਕਮ ਚਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਡਾਂਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਆਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕੀ ਬਹਿਸ ਕਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਨਾਲ? ਯਕਦਮ ਐਫੋਨੀਨਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜਦੀ ਤੇ ਗਰਮ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੁਟਦੀ, ਫਿਰ ਉਹ ਰੂਸ ਦਾ ਕਲਚਰਲ ਪਿਛੋਕੜ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਤੇ ਦੌੜਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੇ ਨਿੱਕਿਆਂ ਕਿਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਦਸਦੀ।

ਅਸੀਂ ਡਾਚੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ ਜੇ ਇਕ ਖੇਤ ਵਿਚ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ। ਉਹ ਭੂਸਲੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਮੋਟੀ ਰੂਸੀ ਔਰਤ ਹਾਰਟ ਸਰਜਨ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵੀਹ ਬਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਿਤਾਸ਼ਾ ਸਿਵਲ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਸੀ ਜੋ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ।

ਲੰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ : ਪਹਿਲਾਂ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਬਲਦੇ ਘੁੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਸੈਂਡਵਿਚ। ਇਹ ਸੀ ਭਾਰਤ ਤੇ ਰੂਸ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਨਾਂ। ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਮੀਟ ਦਾ ਸੰਘਣਾ ਸ਼ੋਰਬਾ, ਕੇਕੜਿਆਂ ਦਾ ਸਲਾਦ, ਤੇ ਭੁੰਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਦੁੱਬੇ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ, ਕਾਫੀ ਆਦਿ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਬੀਮਾਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਣ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦਿਲ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਨਿਤਾਸ਼ਾ ਬੋਲੀ, "ਮੈਨੂੰ ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਤੇ ਕਸੀਦਾਕਾਰੀ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਕੱਲ ਇਕ ਸਵੈਟਰ ਬਣ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ।

ਮੈਂ ਸਮਝਿਆ ਉਹ ਚੋਟ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਠੰਢੀ ਜੰਗ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮੋਪਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਪਿਕਾਸੋ ਦਾ ਆਰਟ ਵੀ ਸਿਵਾਏ 'ਘੁੱਗੀ' ਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਛਡ ਕੇ, ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਚਿੱਤਰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਜ਼ਬਾਨ, ਸਾਹਿਤ, ਨੰਗੀਆਂ ਕਲਾ-ਕਿਰਤਾਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਰੂਸ ਵਿਚ।

ਨਿਤਾਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਅੱਧ-ਬੁਣਿਆਂ ਸਵੈਟਰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੈਰਿਸ ਦਾ 1953 ਦਾ ਫੈਸ਼ਨ ਮੈਗਜ਼ੀਨ 'ਵੇਗ', ਜਿਸ ਵਿਚ ਨੰਗੀਆਂ ਟੰਗਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਨਵੇਂ ਸਵੈਟਰਾਂ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਸਨ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਕਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਆਪਣਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ। ਇਸ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਠ ਸਫੇ ਪਾਠੇ ਹੋਏ ਨੇ। ਕਸਟਮ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ।"

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਅੰਡਰਗ੍ਰਾਉਂਡ ਲਿਟਰੇਚਰ ਵਾਂਗ ਸਮੱਗਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਰੂਸ ਵਿਚ। ਤੇ ਦੂਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੁੜੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਫੈਸ਼ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁੱਖੀਆਂ, ਨਕਲ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪੈਰਿਸ ਦੀ। ਇਹਨਾਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਡੀਜ਼ਾਈਨਾਂ ਨੂੰ

ਸਮਝ ਕੇ, ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿਕ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਬਾਕ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ। ਆਜ਼ਰਬਾਈਜਾਨ ਤੇ ਬਲਖ ਬੁਖਾਰਾ ਦੇ ਸ਼ੇਰਬੇ ਤੇ ਮਸਾਲੇਦਾਰ ਗੋਸ਼ਤ ਤੇ ਤੰਦੂਰੀ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣ ਲਈ। ਪਰ ਐਫ਼ੋਨੀਨਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਤੇ ਆਖਦੀ ਸੀ, "ਇਹਨਾਂ ਰੈਸਤੋਰਾਂਵਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬੜਾ ਖੰਰੂ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਝਗੜਦੇ ਤੇ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢਦੇ ਹਨ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ। ਕੋਈ ਤਾਮੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ।"

ਉਹ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੇ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਵੀ ਖਿਲਾਫ਼ ਸੀ, "ਇਹ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਬਕਵਾਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਐਕਟਰ ਤੇ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸਾਂ ਗਾ ਕੇ ਤੇ ਨੱਚ ਕੇ ਡਾਇਲਾਗ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਉੱਚੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਵਾਲੀ ਰੂਹ ਕਿਥੇ?"

ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਬਦ "ਰੂਹ" ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਅਟਕ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਅਸਤਾਨਿਲੇਵਸਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਐਕਟਰ ਦੀ ਤਿਆਰੀ" ਲਿਖੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਚੰਗੇ ਐਕਟਰ ਦੇ ਗੁਣ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਗੁਣ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ 'ਰੂਹ' ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਰੂਫ਼ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਰੂਹ ਸ਼ਬਦ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਸੀ। ...ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਨ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਅਸਤਾਨਿਲੇਵਸਕੀ ਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਰੰਜ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੀ ਅਮਰੀਕਨ ਅਨੁਵਾਦਕਾਰ ਅਲਿਜ਼ਬੈਥ ਹੈਪਗੁਡ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। . . ਅਸਤਾਨਿਲੇਵਸਕੀ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਰੂਹ ਬੜਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਿਟਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਰੂਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮਰਦੀ।

ਐਫ਼ੋਨੀਨਾ ਰੂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਤੇ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੀਤ ਮੇਰੇ ਦਿਲ, ਜਿਸਮ ਤੇ ਰੂਹ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕ 'ਆਜ਼ਾ' ਦੇਖਣ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਆਜ਼ਾ ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਿਪਸੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। ਆਜ਼ਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਕਬੀਲੇ ਨੂੰ। ਜਦੋਂ ਆਜ਼ਾ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਾਰਵਾਨ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਵਿੰਨ੍ਹੀ ਕੂਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਟ੍ਰੈਜੇਡੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ।

ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸ ਓਲਗਾ ਪਿਤਰੋਵਾ ਨੇ ਆਜ਼ਾ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੜਫਾ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਪੈਰ ਪਟਕਦੀ, ਘੱਗਰੇ ਨੂੰ ਲਹਿਰਾਉਂਦੀ

ਤੇ ਝਟਕਦੀ, ਤਿੱਖੇ ਤਾਲ ਵਿਚ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਖੂਨ ਵਿਚ ਲੂਹਰੀਆਂ ਉਠ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਨਾਚ ਵਿਚ ਹੋਰ ਜੋਸ਼ ਭਰਿਆ। ਅੱਡੀਆਂ ਛੰਡਦੀ ਤੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕੰਬਣ ਤੇ ਥਿਰਕਣ ਲਗੀਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਟੁਟਾ ਧੁੜਿਆ ਗਿਆ।

ਨਾਟਕ ਖਤਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਦੇ ਪਿਛੇ ਐਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹਾਸਾ ਤੇ ਜੱਫੀਆਂ ਸਨ, ਪੰਜਾਬੀਆ ਵਾਂਗ। ਇਕ ਮੋਟੀ ਬੁੱਢੀ ਬੇਬੇ ਹੁੱਕੀ ਪੀ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅਸੀਸ ਦਿਤੀ। ਆਜ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਓਲਗਾ ਪਿਤਰੋਵਾ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ ਹੋਈ। ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਕੱਜਲ-ਭਿੰਨੀਆਂ ਅੱਖਾਂ, ਲੰਮੀ ਮੁਟਿਆਰ। ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸੇਕ ਮਾਰਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਕਈ ਸੁਆਲ ਪੁਛੇ। ਆਪਣਾ ਖੋਜ ਖੁਰਾ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਜਸਥਾਨ ਤੇ ਰੇਤਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਮਸਲਿਨ: ਨੱਕ, ਸੱਪ, ਰੱਤ, ਦੁੱਧ, ਇਕ ਦੇ ਤ੍ਰੈ...

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਮਿਸਟਰ ਬਰਕਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖ ਕੇ ਦੇਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਖੇਡਣਗੇ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ਰਤ ਤੇ ਕਿ ਓਲਗਾ ਪਿਤਰੋਵਾ ਉਸ ਵਿਚ ਹੀਰੋਇਨ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕਰੇ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਸਭ ਨੇ ਤਾਲੀਆਂ ਵਜਾਈਆਂ।

ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ, ਮੈਂ 'ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਂਵਾਲ' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਤੇ ਲੋਕ ਨਾਚਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਨਾਟਕ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। 1959 ਵਿਚ ਇਹ ਨਾਟਕ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਕਈ ਸਾਲ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1974 ਦੁਬਾਰਾ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਐਕਟਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੀਹਸਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਓਲਗਾ ਪਿਤਰੋਵਾ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਠ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਉਤਨੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੀ ਜਿਤਨੀ 1959 ਵਿਚ ਸੋਹਣੀ ਦੇ ਰੋਲ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਿੱਤਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ।

ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਕਈ ਹਾੜ੍ਹ ਤੇ ਕਈ ਸਾਉਣ ਲੰਘੇ। ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਕਈ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਕਿ 'ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਂਵਾਲ' ਨਾਟਕ ਹੁਣ ਵੀ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਜ਼ਬਿਕਸਤਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਥੋਂ ਦਾ ਮਹੀਂਵਾਲ ਸੀ।

ਦੋ ਸਾਲ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਕਮਾਨੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਪਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਨਾਚਾਂ ਤੇ ਗਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਨਾਚ ਵਿਚ

ਉਹੀ ਜਜ਼ਬਾ ਤੇ ਚਮਕ ਸੀ। ਇਕ ਗੱਦਰ ਤੀਵੀਂ ਚੁਟਕੀਆਂ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੂ-ਹੂ ਕਰਦੀ ਨੱਚ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੇਗ ਦੀਆਂ ਘੁੰਮਣਘੇਰੀਆਂ ਪਾਉਂਦੀ ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੀਹਰੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਤੂਫਾਨ ਆਇਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਲ ਤਿੱਖੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰਦੀ ਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਛਾਤੀਆਂ ਕੰਬਣ ਤੇ ਥਰਕਣ ਲਗੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਤੱਤੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ।

ਮੈਂ ਮੰਚ ਪਿਛੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਰਕਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਓਲਗਾ ਬਾਰੇ ਪੁਛਿਆ, ਗੱਦਰ ਤੀਵੀਂ ਮੁਸਕਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਲਾਗੀਰੀ ਦੰਦ ਨਜ਼ਰ ਆਏ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ ਓਲਗਾ।"

ਸੰਤਬਰ ਦਾ ਖੁੱਲਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਹੋਟਲ ਓਕਰੇਨੀਆਂ ਵਿਚ ਠਹਿਰੀਆਂ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਪੈਂਤੀ ਮੰਜ਼ਲਾਂ ਉੱਚਾ, ਦੀਵਾਲੀ ਦੀਆਂ ਘਰੂੰਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਜਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਥੀਏਟਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹਬੀਬ ਤਨਵੀਰ ਵੀ ਇਸੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਮਿਲੇ ਸਾਂ।

ਹਬੀਬ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ 'ਲੇਡੀ ਕਿਲਰ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਰਾਂਝਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਈ ਹੀਰਾਂ ਫਿਦਾ ਸਨ।

ਉੱਨੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸਵਿਤਲਾਨਾ ਵੀ ਉਸ ਉਤੇ ਮਰ ਮਿਟੀ। ਉਹ ਹੋਟਲ ਦੀ ਲਿਫਟ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੁਹਣੀ ਅਲਬੋਲੀ ਮੁਟਿਆਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਸੁਨਹਿਰੇ ਵਾਲ ਸਨ ਤੇ ਚਮਕਦਾਰ ਜਾਮਨੀ ਅੱਖਾਂ। ਰੂਸੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਰਾ ਸਟਾਫ ਬਦਲ ਸੁਟਿਆ ਸੀ। ਮੋਟੀਆਂ ਮਾਈਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹੁਣ ਰੀਸੈਪਸ਼ਨ ਡੈੱਸਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤੇ ਲਿਫਟਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੇਖ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਫਟਾਂ ਇਉਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਵੱਡੇ ਪਿੰਜਰੇ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਭਰਕਮ ਤੀਵੀਆਂ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਵੇਲਣਾ ਫੇਰ ਕੇ ਚਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਪਿੰਜਰੇ ਉਖੜੇ ਸਾਹ ਨਾਲ ਉਪਰ ਹੇਠਾਂ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਪੁਸ਼-ਬਟਨ ਟੈਲੀਫੋਨ ਲੱਗੇ ਚਮਕਦਾਰ ਐਲੀਵੇਟਰ ਸਨ। ਬਬੂਸ਼ਕਾਵਾਂ (ਮੋਟੀਆਂ ਦਾਦੀਆਂ) ਦੀ ਥਾਂ ਦਿਵੂਸ਼ਕਾਵਾਂ (ਨੌਜੁਆਨ ਸੁੰਦਰੀਆਂ) ਆ ਗਈਆਂ ਸਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ।

ਇਕ ਦਿਨ ਸਵਿਤਲਾਨਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਐਲੀਵੇਟਰ ਵਿਚ ਇੱਕਲਿਆ ਦੇਖ ਕੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਬਟਨ ਦੱਬ ਦਿਤਾ ਤੇ ਐਲੀਵੇਟਰ ਦਸਵੀਂ ਤੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਹਬੀਬ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਲਾ ਦੇਵਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਰੂਸੀ ਸ਼ਬਦ ਬੋਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਗਲ ਸਮਝਾਈ। ਬਾਰ ਬਾਰ ਆਖਦੀ ਸੀ, "ਯਾ ਖਾਚੂ ਖੋਬੀਬ...ਯਾ ਲੁਬਲੂ ਖੋਬੀਬ।" ਵੇਗ ਨਾਲ ਝੰਬੀ ਹੋਈ ਉਹ ਲੋਚਦੀ ਸੀ ਕਿ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹਰੇ ਘਾਹ ਉਤੇ ਲੇਟ ਕੇ ਹਬੀਬ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇ।

ਮੈਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ ਤੇਰਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਆਂਗੀ! ਮੇਰੀ

ਇਕ ਸਹੇਲੀ ਹੈ ਆਨੀਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਵਾਂਗੀ।" ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਐਲੀਵੇਟਰ ਦੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੰਨ ਗਈ।

ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਕਿੱਸਾ ਹਬੀਬ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਇਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਸਿੱਧੇ ਸਾਇਬੇਰੀਆ।" ਪਰ ਸਵਿਤਲਾਨਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਤਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ਼ਕ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਤੜਪ ਸੀ। ਉਹ ਚੈਕੋਵ ਦੀ ਨੀਨਾ ਸੀ, ਆਨੀਆ ਸੀ, ਵਾਰੀਆ ਸੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਈ ਆਹਾ ਭਰਦੀ, ਵੇਗ ਵਿਚ ਮੱਚਦੀ ਉਹ ਹੇਟਲ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ, ਬਰਾਮਦਿਆਂ ਵਿਚ, ਐਲੀਵੇਟਰਾਂ ਵਿਚ ਹਬੀਬ ਦੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਲਭਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਜਾਮਨੀ ਅੱਖਾਂ ਲੱਭ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਹਰ ਥਾਂ ਹਬੀਬ ਨੂੰ।

ਪਰ ਹਬੀਬ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਉਸ ਨੂੰ।

ਮੈਂ ਤੇ ਹਬੀਬ ਅਕਸਰ ਇਕੱਠੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਚਿਰਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੇਟਲ ਵਿਚ ਪਰਤਦੇ। ਸਾਰੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਕੈਫੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਖੁਲ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹੇਟਲ ਦੀ ਸਿਖਰਲੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਜਿਥੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕਰੈਮਲਿਨ ਦਾ ਲਾਲ ਤਾਰਾ ਚਮਕਦਾ ਦਿਸਦਾ।

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਇਕੱਠੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ। ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਪਟਨ ਚਾਹ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਬਜ਼ ਡੱਬੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਇਕ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਿਖਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਬੰਦ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੇਠਾਂ ਉਤਰੇ ਤਾਂ ਵੀ ਭੁੱਖੇ ਤੇ ਥੱਕੇ ਹਾਰੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ ਹਬੀਬ ਲਾਲ ਸੇਬ, ਕੇਕ ਤੇ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਮੁਰਗੇ ਦੀ ਟੰਗ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਬੋਲਿਆ, "ਲੈ ਮਿੱਤਰਾ, ਛਕ।"

"ਕਿਥੇ ਡਾਕਾ ਮਾਰਿਆ ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ?"

ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ, "ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਕਮਾਈ ਹੈ ਮੇਰੀ।"

ਤਦੇ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾਇਆ:

ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਥੋਂ ਵੱਖ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਦੀ ਤਾਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਤੀਜੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਗਿਆ, ਫਿਰ ਚੌਥੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ। ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਨੂੰ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਕੈਫੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਬੀਬ ਨੇ ਇਕ ਬੰਦ ਕੈਫੇ ਨੂੰ ਠਕੋਰਿਆ। ਖਿੜਕੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਇਕ ਬਦਮਿਜ਼ਾਜ ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਬਾਹਰ ਝਾਕੀ। ਉਹ ਟੇਸਟ ਚੱਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੁਰਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਹੈ ਨਹੀਂ ਖਾਣਾ ਇਸ ਵੇਲੇ! ਜਾਹ! ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਖਾਣਾ ਲਭਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ, ਉੱਲੂ! ਜਾਹ!"

ਹਬੀਬ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਸੌਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ

ਉਸ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਠਕ ਠਕ ਹੋਈ। ਫਿਰ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ। ਫਿਰ ਠਕ ਠਕ ਹੋਈ। ਹਬੀਬ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹੀ ਮੋਟੀ ਚੌੜੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਔਰਤ ਖੜੀ ਸੀ।

ਉਹ ਝਟਪਟ ਪੋਲੇ ਪੱਥੀ ਕਿਸੇ ਜੱਤਲ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਅੰਦਰ ਆ ਗਈ। ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਂਗਲ ਰਖ ਕੇ ਚੁਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਕੁੰਡੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਖੜੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਸਕਾਈ। ਉਸ ਦੇ ਸੋਨਾ-ਜੜੇ ਦੇ ਦੰਦ ਫਿੱਕੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਚਮਕੇ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਕੰਬਦੀ ਹੋਈ ਹਬੀਬ ਵੱਲ ਵਧੀ ਤੇ ਥੈਲੇ ਵਿਚੋਂ ਭੁੰਨਿਆ ਮੁਰਗਾ, ਸੇਬ, ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਕੱਢੀ। ਫਿਰ ਵਾਈਨ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖੋਲ੍ਹੀ।

ਹਬੀਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਕਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰੇ ਵਿਚ ਨੰਗੀ ਪੱਸਰ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਵੇਡਕਾ ਤੇ ਲੁਸਣ ਦੀ ਬੋ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਬੁਖਾਲਾਂ ਵਰਗੇ ਭਾਰੀ ਮੰਮੇ ਹਬੀਬ ਦਾ ਸਾਹ ਘੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਉਠੀ ਤੇ ਆਪਣੇ 'ਮਹਿਬੂਬ' ਨੂੰ ਭਾਰਾ ਚੁੰਮਾ ਦੇ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਿਛੇ ਛੁਡ ਗਈ ਆਪਣੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਖੱਟੀ ਬਾਸ ਦੇ ਭਬਕੇ।

ਹਬੀਬ ਦਰਅਸਲ ਚੈਕੋਵ ਦੇ ਡਾਨ ਜੋਆਨ ਪਾਤਰ ਵਰਗਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਮੱਚਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਡਾਨ ਜੋਆਨ, ਇਹ ਸੂਰਬੀਰ ਬਾਕਾ, ਮਾਸੂਮ ਹੀਰੋ, ਇਹ ਰਾਂਝਾ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿੰਨ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ। ਹਬੀਬ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੈਂਤਣੀ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪਿਛਾ ਛੁਡਾਵੇ ਜੋ ਹਰ ਰਾਤ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ।

ਹਬੀਬ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਵਿਚ ਇਹੋ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਾਮਨੀ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਵਿਤਲਾਨਾ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਇਸ ਦੈਂਤਣੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਬੰਨ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਰੀਸੈਪਸ਼ਨ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਚਾਬੀ ਫੜਾਈ। ਪਾਸਪੋਰਟ, ਟਿਕਟ ਤੇ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਸਾਂਭ ਕੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ ਜਿਥੋਂ ਬੱਸ ਨੇ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਇਕ ਚਿੜਚਿੜਾ ਅਮਰੀਕਨ ਟੂਰਿਸਟ 'ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਤੇ ਧਾਰੀਆਂ' ਵਾਲਾ ਬਿੱਲਾ ਲਾਈਂ ਤੇ ਲਾਲ ਫੁਮੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਛੱ ਜੇਦਾਰ ਟੋਪੀ ਪਾਈਂ ਆਪਣੀ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਨਾਲ ਝਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਮਰੀਕਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਬੱਸ ਕਦੋਂ ਜਾਵੇਗੀ?"

"ਚਾਰ ਵਜੇ।"

"ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਨੇ, ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਕਿਉਂ ਜਾਵਾਂ?"

"ਬੱਸ ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਜਾਹ।"

"ਕਿਉਂ ਬੈਠਾਂ। ਢੱਠੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਪਵੇ ਤੇਰੀ ਬੱਸ। ਛੇ ਘੰਟੇ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂ ਉਥੇ ਤੁਹਾਡੇ

ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ । ਕੀ ਮੁਸੀਬਤ ਹੈ ਮੈਨੂੰ?"

"ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ!"

"ਕਿਉਂ?"

"ਇਹ ਸਾਡਾ ਸਿਸਟਮ ਹੈ।"

"ਕਾਹਦਾ ਸਿਸਟਮ? ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸਾਲੇ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ।"

ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਹੇਟਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਵੱਡੇ ਗਿਰਜੇ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਝਲਕ ਦੇਖਣ।

ਉਸ ਦੀ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆਂ ਕਚੀਚੀਆਂ ਵਟਦੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਸੇਵੀਅਤ ਪੁਲਿਸ ਜ਼ਰੂਰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਵੇਗੀ ਇਸ ਬਦਤਮੀਜ਼ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ। ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਉਹ ਸੇਵੀਅਤ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦੀ।

ਦੁਭਾਸ਼ੀਆਂ ਰੀਸੈਪਸ਼ਨ ਮੈਨੇਜਰ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹੀ ਇਸ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਆਖ਼ਿਰ ਅਮਰੀਕਨ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਬੱਸ ਤੁਰੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਤੀਕ ਉਡੀਕਦੇ ਰਹੇ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲੀ ਟੈਕਸੀ ਆਈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਅਮਰੀਕਨ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਦੰਦੀਆਂ ਕਢ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਜਹਾਜ਼ ਦਾ ਛੇ ਘੰਟੇ ਹੋਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬੈਠੋ। ਦੁੱਬੇ ਦੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦਾ ਗਰਮ ਗਰਮ ਸ਼ੋਰਬਾ ਛਕੋ ਤੇ ਡਾਂਸ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲਓ।

ਬੋਰ ਹੋਇਆ, ਉਥਾਸੀਆਂ ਲੈਦਾ ਮੈਂ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਹੀ ਉੱਘਣ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚੋਂ ਡਾਂਸ-ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਦੀ ਉੱਚੀ ਧੁਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਚਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼। ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਦੇ ਲੈਅਬੱਧ ਸੁਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੁੰਦੇ ਜਾਏ ਤੇ ਮੈਂ ਸੌਂ ਗਿਆ।

ਯਕਾਯਕ ਮੈਂ ਜਾਗ ਉਠਿਆ ਤੇ ਨਿਓਨ ਟਿਊਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀਆਂ।

ਮੈਂ ਇਕ ਬੇ-ਹਦ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਜ਼ਕ ਟੋਪੀ ਹੇਠੋਂ ਕਾਲੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਡਿਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਸ ਹਸੀਨਾ ਦੇ ਦਘਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਸਿਆਹ ਅੱਖਾਂ ਨੇ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਤਲਾਤਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਦੀ ਮੱਧਮ ਲੈਅ ਨਿਖਰ ਆਈ, ਡਾਂਸ ਦੇ ਤਾਲ ਨੇ ਮੇਰਾ ਅੰਤਰੀਵ ਜਗਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਬਗ਼ੈਰ ਕੁਝ ਸੋਚੇ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਡਾਂਸ ਕਰੇ।

ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜ ਕੇ ਦੂਜੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਪੰਜ ਜਣੇ ਉੱਚੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਆਰਕੈਸਟਰਾ ਵਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮਰਦਾਂ ਤੇ

ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਜੋੜੇ ਨੱਚ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਵਿਚ ਬਾਂਹ ਪਾ ਕੇ ਡਾਂਸ ਫਲੋਰ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਧੀਮੇ ਧੀਮੇ ਨੱਚਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਰੂਸੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮਸਾਂ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਸ਼ਬਦ ਸਨ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਜੋੜ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

“ਤੇਰਾ ਨਾਂ?”

“ਲੈਲਾ”

“ਰੂਸਕੀ?”

“ਨੀੱਯਤ।” (ਨਹੀਂ)

“ਕੁਦਾ?” (ਕਿਥੋਂ)

“ਅਰਬ।”

“ਕੁਦਾ?”

“ਬਗਦਾਦ।”

ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। ਬਸ ਅਰਬੀ ਜਾਂ ਰੂਸੀ।

“ਇੰਡਿਸਕੀ?” ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਦਾ...ਦਾ...ਦਾ” (ਹਾਂ...ਹਾਂ...ਹਾਂ)

ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਇਸ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸਮਝ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਅਰਬੀ ਖੁਰਚੀ ਜੇ ਮੌਲਵੀ ਅਬਦੁਲ ਗਾਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਸੀ। ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਅਰਬੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮੈਂ ਲਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਫਖਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ,

“ਮਨ ਆਸ਼ਿਕ, ਸੁਮਾ ਮਾਸੂਕ।”

ਉਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ। ‘ਮਨ’ ਸ਼ਬਦ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ‘ਆਸ਼ਿਕ’ ਅਰਬੀ ਦਾ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਖਿਆ, “ਸੁਮਾ ਜ਼ਾਲਿਮ, ਮਨ ਮਜ਼ਲੂਮ ... ਸੁਮਾ ਅਰਸ, ਮਨ ਫਰਸ ... ਸੁਮਾ ਹਾਕਿਮ, ਮਨ ਮਹਿਕੂਮ...ਸੁਮਾ ਜੱਬਾਰ, ਮਨ ਮਜ਼ਬੂਰ...ਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਅਰਬੀ ਦੀਆਂ ਗਰਦਾਨਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬਗਦਾਦ ਦੀ ਪਰੀ ਦਾ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਿਆ। ਉਹ ਅਲਫ ਲੈਲਾ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਲੈਲਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਅਰਬੀ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਮੁੱਕ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸਨ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਸੁਮਾ ਬਹਿਰ-ਇ-ਮੁੰਜਮਿਦ, ਮਨ ਬਹਿਰ-ਇ-ਓਕੀਆਨੂਸ।” ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਬਰਫ ਦਾ ਜੰਮਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਗਰ, ਮੈਂ ਬੌਲਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਗਰ।

ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹੱਸ ਪਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਤੂੰ ਅਰਬੀ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ

ਬੋਲਦਾ ਹੈ।"

ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਨਾਚ ਲਈ ਘੁੰਮਾਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ, ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਲ ਦਾ ਘੁੱਗੂ ਵਜਦਾ ਹੈ। ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਠਹਿਰ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਪੀਕਰ ਉਤੇ ਘੋਸ਼ਨਾ ਕੀਤੀ, "ਜਹਾਜ਼ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਲੰਡਨ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੁਆਰੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ।" ਮੈਂ ਉਸ ਤੋਂ ਜੁਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਆਖਿਆ, "ਫਿਰ ਮਿੱਲਾਂਗੇ।"

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਇਨਸ਼ਾ ਅੱਲਾਹ!"

ਮੈਂ ਜਹਾਜ਼ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਬਰਫ਼ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਨਿੱਘ ਸੀ ਇਸ ਅਰਾਕੀ ਹੁਸੀਨਾ ਦੀ।

ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਂ 1974 ਵਿਚ ਫਿਰ ਮਾਸਕੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਉਘਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਰੂਸੀ ਸਰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਮਨਿਸਟਰੀ ਨੇ ਸਿਲਵਰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਲਚਰਲ ਦੂਤ ਹਾਂ।

ਸੋਵੀਅਤ ਅੰਬੈਸੇਡਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਇਕ ਰਸਮੀ ਡਿਨਰ ਦਿੱਤਾ ਆਪਣੇ ਘਰ। ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਗਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਟਕਰਾਇਆ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਲਈ ਵੇਡਕਾ ਦੇ ਜਾਮ ਚੜ੍ਹਾਏ। ਵੇਡਕਾ ਮੇਰੇ ਹਲਕ ਤੇ ਹਿੱਕ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿੱਡ ਤੀਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਝਟਪਟ ਕਾਲੇ ਕੈਵਿਅਾਰ ਦੇ ਸੈਂਡਵਿਚ ਦਾ ਬੁਰਕ ਲੰਘਾਇਆ।

ਅੰਬੈਸੇਡਰ ਬੋਲਿਆ, “ਰੂਸੀ ਲੋਕ ਵੇਡਕਾ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਵਿੱਡ ਵਿਚ ਚਾਨਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਮਾਰੂਖੰਢੀ ਗਾਂ ਦਾ ਦੁੱਧ’ ਆਖਦੇ ਹਾਂ।”

ਅਸੀਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਐਕਟਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤੇ ਦੱਸੇ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਾਂ। ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ, ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਮੁਬਾਰਕ!

ਮੇਰਾ ਜਹਾਜ਼ ਮਾਸਕੋ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਬਰਫ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਚੁਫੇਰੇ ਰੂਸੀ ਠੰਡ ਦੀ ਵੀਰਾਨੀ। ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ ਪੌੜੀ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਿਆ। ਹਲਕੀ-ਫੁਲਕੀ ਰੂੰ ਵਰਗੀ ਬਰਫ ਉਤੇ ਪੈਰ ਧਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਝੱਟ ਗਧਲੇ ਗਾਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਬਾਕੀ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਸਟਮਜ਼ ਵਾਲੇ ਨਿੱਘੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਨੇ ਵਾਰੀ ਆਉਣ ਤੇ ਕਸਟਮਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਫੜਾਇਆ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਸ ਦੇ ਵਰਕੇ ਉਲਟਣ ਲੱਗਾ, ਹਰ ਸਫੇ ਨੂੰ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ, ਹਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਜਾਂਚਦਾ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਠੱਪੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਗਾ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਠੰਡੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਤਿਮਤਿਮਾਉਂਦਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲਿਆ

ਤੇ ਸਖਤ ਲਹਿਜੇ ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ, "ਉਸ ਬੈਚ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਹ। ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਉਥੇ।"

ਬੈਚ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਮੁਸਾਫਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੇ ਨਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਕ ਕਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸਤ ਜਾਂ ਬੀਵੀਆਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗੁਲਦਸਤੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਉਹ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਗਲਾਂ ਉਤੇ ਦੂਹਰਾ ਚੁੰਮਣ ਦੇ ਕੇ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਦ ਸਭ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੀਰਾਨੀ ਛਾ ਗਈ।

ਮੈਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਕੰਊਟਰ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਕੋਲ ਗਿਆ। ਉਸੇ ਰੂਸੀ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਨੀਯੱਤ, ਤੁਦਾ!" (ਨਹੀਂ, ਉਥੇ ਬੈਠ)

ਮੈਂ ਫਿਰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਸਿਰਫ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕਿਉਂ ਰੋਕਿਆ ਉਸਨੇ। ਡਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕੰਬ ਉੱਠਿਆ।

ਲੋਹੇ ਦੇ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗੇ ਬੈਚ ਉਤੇ ਬੈਠ ਮੈਂ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਆਖਿਰ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬਲੈਕਲਿਸਟ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ?

ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਿੱਕੇ ਮੋਟੇ ਗੁਨਾਹ ਤੇ ਜੁਰਮ ਯਾਦ ਆਉਣ ਲੱਗੇ... ਉਹ ਜੁਰਮ ਵੀ ਜੇ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਣ... ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਸੇਵੀਅਤ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੁਝ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ... ਕੋਈ ਟਿੱਪਣੀ... ਕੋਈ ਦੁਰਬਚਨੀ... ਭੁੱਲ ਕੇ ਕੁਝ ਆਖ ਬੈਠਾ ਹੋਵਾਂਗਾ... ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਆਖ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕਰੈਮਲਿਨ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ, ਅਜ਼ੀਮ - ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਮੂਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਇਕ ਟੇਢਾ ਤੇ ਜੰਗ-ਖਾਧਾ ਕਿੱਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਟੇਢਾ, ਜੰਗ-ਖਾਧਾ ਕਿੱਲ। ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ, ਤੈਨੂੰ ਮਹਾਨ ਸੇਵੀਅਤ ਦੇਸ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਜੰਗ-ਖਾਧਾ ਕਿੱਲ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ, ਦੇਸ ਦੀ ਉਤਮ ਕਲਾ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਕਿਰਤ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹੁਸੀਨ ਕਮਿਊਨ ਤੇ ਸੈਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਿਸੀਆਂ। ਤੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਸਿਰਫ ਕਰੈਮਲਿਨ ਦੇ ਜੰਗ-ਖਾਧੇ ਕਿੱਲ ਉਤੇ ਹੀ ਪਈਆਂ। ਸੇਵੀਅਤ ਦੇਸ ਦੇ ਇਕ ਟੇਢੇ ਕਿੱਲ ਨੂੰ ਹੀ ਤੂੰ ਚੁਣਿਆ ਇਸ ਦੇਸ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨਾਪਣ ਲਈ। ਤੂੰ ਸੋਸ਼ਲਿਸਟ ਤੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸਿਸਟਮ ਨੂੰ ਭੰਡ ਰਿਹਾ ਹੈਂ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਸੇਵੀਅਤ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹੈਂ...ਕੈਪੀਟਲਿਸਟ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ...ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ...ਤੂੰ...

ਜੰਗ-ਖਾਧਾ ਟੇਢਾ ਕਿੱਲ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਠੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆਉਣ ਲੱਗੇ...ਮੈਂ ਜਰੂਰ ਸੇਵੀਅਤ ਸਿਸਟਮ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਕੁਝ ਕਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ...ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਸ਼ਬਦ...ਕੋਈ ਵਾਕ...ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਲਾਫ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ...ਮੈਂ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਲਬਾਂਡ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਸੀ...ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਗਿਆ ਸਾਂ...ਤੇ ਨਾਟਕ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤੇ ਸਨ...ਮੈਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਅਵਾਰਡ ਵੀ ਮਿਲੇ ਸਨ...ਕੈਪੀਟਲਿਸਟ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ

ਫਰੇਲੀਆਂ...ਸੁਫਨੇ...ਅੱਭੜਵਾਹੇ ਭਿਅੰਕਰ ਸੁਫਨੇ...ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਜਾ ਮਿਥ ਲਈ...ਕੈਦ...ਸਾਇਬੇਰੀਆ...ਜਾਂ ਗੋਲੀ...

ਭਾਰੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਚੌਂਕ ਪਿਆ। ਦੇਖਿਆ, ਬਾਰਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਗੋਡਿਆਂ ਤੀਕ ਕਾਲੇ ਬੂਟ ਚੜ੍ਹਾਈ, ਮੋਢਿਆਂ ਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਰੱਖੀ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧੇ - ਸੀਤੇ ਹੋਏ ਬੁੱਲ੍ਹ, ਆਕੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਠੋਡੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਕਮਾਂਡਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਬੱਧੇ। ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਾਰਚ ਕਰਦੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੂਮ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ।

ਮੈਂ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨਾਲ ਕੰਥ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਕ...ਚਰਕ, ਚਰਕ...ਚਰਕ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ।

ਯਕਦਮ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜੋ ਜੰਗਲੇ ਉਤੇ ਝੁਕੀ ਹੱਥ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਫੜੀ ਪਾਸਪੋਰਟ ਅਫਸਰ ਨਾਲ ਝਗੜ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁੜੀ ਦੇ ਕੱਕੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਲਟੂਰਿਆਂ ਉਸ ਦੀ ਸਮੁਰੀ ਟੋਪੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਗਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਡਿਗ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਮੈਂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਅਹਿਲ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ।

ਆਖਿਰ ਉਸ ਕਸਟਮਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਗਿਆ।

ਉਹ ਕੁੜੀ ਮੇਰੀ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਸੀ - ਸੋਵੀਅਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਕਲਚਰਲ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਲੋਂ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਸਪੋਰਟ ਵਿਚ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸੀ। ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਨੂੰ 9 ਨਵੰਬਰ ਤੇ 8 ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰੂਸ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸਾਂ। ਮੈਂ 9 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਲੇਟ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜਹਾਜ਼ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਾਰੀਖ ਚੈਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਰੂਸੀ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਅਫਸਰ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਕਲਚਰਲ ਮਨਿਸਟਰੀ ਵਲੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਉਣ ਆਇਆ ਸੀ।

ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਕੁੜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੌ ਰੁਬਲ, ਚਾਹ ਤੇ ਰੋਟੀ ਲਈ ਦਿੱਤੇ, ਮੇਰਾ ਪਾਸਪੋਰਟ ਫੜਿਆ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਮਨਿਸਟਰੀ ਦਾ ਨਵਾਂ ਠੱਪਾ ਲਵਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣੇ ਮੁੜੇਗੀ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸੇ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਇਕ ਉੱਚੀ ਧੱਕੜ ਤੀਵੀਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਵਰਦੀ ਪਾਈ, ਕਾਲੀ ਪੇਟੀ ਨਾਲ, ਰੀਵਾਲਵਰ ਲਟਕਾਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ। ਉਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਛੇ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜਨਰਲ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਚੱਲਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਭਾਰੀ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ

ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗੁੱਛੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਗੇਟ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਤਾਲਾ ਜੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ ਜਿੱਥੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਲੋਕ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਬੈਚ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਦੇ ਘੰਟੇ ਉਡੀਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਆਉਂਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਇਆ। ਆਸਮਾਨ ਧੁੰਦੇ ਰੰਗਾ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਹੀ ਉਚੀ ਧੱਕੜ ਸਿਪਾਹਿਣ ਫਿਰ ਆਈ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਤ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੁੜੀ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗੀ। ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਲਾਗਲੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰ ਜਾਹ। ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਆਉਂਦੀ ਹਾਂ ਉਥੇ।”

ਡਾਰੀ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਟੁੰਡਰਾ ਦੀ ਚੀਰਵੀਂ ਠੰਢੀ ਯਖ ਹਵਾ ਦੇ ਥਪੋੜਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਮਸਿਆਈ ਜਮਾ ਦਿੱਤੀ...ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਦਾ ਕੈਦੀ ਸਾਂ ਮੈਂ।

ਅਸੀਂ ਇਕ ਭੂਸਲੇ ਜਿਹੇ ਛੋਟੇ ਦੋ-ਮੰਜਲਾ ਹੋਟਲ ਅੱਗੇ ਰੁਕ ਗਏ ਜੋ ਬਰਫ ਦੇ ਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਬਲਦ ਵਾਂਗ ਬੈਠਾ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਕੁੰਜੀ ਕੱਢੀ ਤੇ ਲੱਕੜ ਦੇ ਧੁਆਂਖੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਜੜ ਕੇ ਘੁਮਾਈ ਤੇ ਬੂਹਾ ਘੜੀਸਿਆ। ਇਕ ਬਾਸੀ, ਗਰਮ ਤੇ ਸਿੱਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਭਬਕਾ ਆਇਆ। ਅਸੀਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਇਕ ਹੋਰ ਵੱਡੀ ਕੁੰਜੀ ਮੋਟੇ ਤਖੜਿਆਂ ਵਾਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚ ਜੜੀ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਝਿੱਕੀ ਛੱਤ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਫਰਸ਼ ਲੱਕੜ ਦਾ ਸੀ। ਨਿੱਘਾ। ਦੋ ਕੱਕੇ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਟੈਲੀਫੋਨ 'ਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਗੁੱਤਾਂ, ਅੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ਅੱਖਾਂ।

ਸਿਪਾਹਿਣ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਰੂਸੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਬੋਲੀ,

“ਔਹ ਹੈ ਤੇਰਾ ਕਮਰਾ। ਮੈਂ ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਆਵਾਂਗੀ।”

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਨਿੱਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟਿਕਾਇਆ। ਨਿੱਕਾ ਬਿਸਤਰ, ਭੂਸਲੀ ਨਿੱਕੀ ਮੇਜ਼, ਇਕ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ ਜਿਸ ਉਤੇ ਰੂਸੀ ਕਢਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਸ਼ੇਡ ਸੀ। ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਵਾਲੀ ਇਕ ਖਿੜਕੀ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਪਾਸੜੇ ਸੀਜ਼ੇ ਬੰਦ ਸਨ।

ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰ ਘੁਟਣ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਟਹਿਲਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਨ ਲਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਕੱਲੁਚ ਨੀਯਤ (ਚਾਬੀ ਹੈ ਨਹੀਂ)।”

ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਉਸੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਦਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਰੂਸੀ ਕੁੜੀਆਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀਆਂ, “ਕੱਲੁਚ ਨੀਯਤ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਿਆ ਨਾਲ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਧੱਕੜ ਸਿਪਾਹਿਣ ਕੁੰਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਈ ਹੈ।

ਇਥੇ ਤਾੜ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਮੈਨੂੰ। ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਬਾਹਰ ਬਰਫ ਉੱਤੇ ਤੁਰਾਂ, ਟੁੰਡਰਾ ਦੀਆਂ ਯਖ ਹਵਾਵਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਖਾਵਾਂ। ਇਥੋਂ ਨਿਕਲ ਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੰਪਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਚੀਕਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ।

ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੇ ਰੋਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਸਨ, ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰਾਂ ਤੀਕ ਦੇਖਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਨਵੇਂ ਆਏ ਹੋ ਇਥੇ?”

“ਹਾਂ।”

“ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਹੋ?”

“ਹਾਂ।”

ਉਹ ਖੁਸ਼ਕ ਹਾਸੀ ਹੱਸਿਆ, “ਇਹ ਹੋਟਲ ਨਹੀਂ। ਜੇਲ੍ਹ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇਥੇ ਹਾਂ, ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਈਰਾਨੀ ਗਲੀਚਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ ਹਾਂ। ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਖਿਆ ਮੈਨੂੰ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਏਰੇਫਲੋਟ ਪੱਕਾ ਤਹਿਰਾਨ ਜਾਣ ਲਈ ਮਿਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਪਰ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਰੁਕਣਾ ਪਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਰੇਫਲੋਟ ਵਿਚ ਸੀਟ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਠਹਿਰਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਟ੍ਰਾਂਜ਼ਿਟ ਪੈਸੇਜਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਰੋਜ਼ ਆਖ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੀਟ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਇਹੋ ਕਹਾਣੀ। ਕੱਚੀ ਜੇਲ੍ਹ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਰੋਂਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਬੱਚਾ ਵਿਲਕਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਤੇ ਰੋਟੀ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਪੌਂਡ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਦੁੱਧ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਤੇ ਸੈਂਡਵਿੱਚ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪੰਜ ਪੌਂਡ ਉਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਕੀ ਕਰਾਂ। ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰਾਂ, ਕਿਵੇਂ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਾਂ।”

ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਫਿਰ ਦਹਿਸ਼ਤ ਛਾ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਇੰਡੀਅਨ ਅੰਬੈਸੀ ਨੂੰ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਸੀ ਦੇਸ਼ ਤੇ ਨੂੰ, ਨਾ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਰਕਾਨ ਨੂੰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਐਫੋਨੀਨਾ ਨੂੰ।

ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ਾਬ ਆਏ।

ਸਵੇਰੇ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਦਰਦ ਨਾਲ ਸਿਰ ਫਟ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੀਲੀ ਉਦਾਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚੋਂ ਦੇਖਿਆ ਪੀਲਾ ਬੀਮਾਰ ਸੂਰਜ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੂਰ ਖਾਲੀ ਚਿੱਟੀ ਫਿਜ਼ਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬੂਹੇ ਉਤੇ ਠੱਕ ਠੱਕ ਸੁਣੀ। ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹੀ ਧੱਕੜ ਸਿਪਾਹਿਣ ਵਰਦੀ ਪਾਈਂ ਤੇ ਕਾਲੀ ਪੇਟੀ ਨਾਲ ਰੀਵਾਲਵਰ ਲਟਕਾਈਂ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ।

ਚੌੜੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਫੈਲਕਮ ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼

ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋ।" ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਗੁਲਦਸਤਾ ਫੜ ਲਿਆ। ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਸੀ ਜਾਂ ਖ਼ੁਾਬ ਜਾਂ ਅਸਲੀਅਤ?

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਤੁਹਾਡਾ ਵੀਜ਼ਾ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੁਭਾਸ਼ੀਆ ਬਾਹਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਫ਼ਖ਼ਰ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਪਧਾਰੇ ਹੋ।"

ਮੈਂ ਝੁਕ ਕੇ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ, "ਇਸ ਦੇ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਮਾਣ ਮੈਨੂੰ ਦਿਉ।"

ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਧੁੰਦਲੀਆਂ ਸਿੱਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰੀ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਵੱਡੀ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਮੋਟਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ।

ਉਥੇ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲੀ ਲੰਮੀ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਹਥੋੜਾ ਤੇ ਦਾਤਰੀ ਦਾ ਸੁਰਖ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਕੱਕੀਆਂ ਲਟੂਰੀਆਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਚਿੱਟੇ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਲਈ ਮੇਰਾ ਰਾਹ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

ਫਿਰ ਤਿੰਨ ਹਫਤੇ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਜਸ਼ਨ ਰਿਹਾ। ਨਿੱਤ ਨਵੇਂ ਡਰਾਮੇ, ਮਹਿਫਲਾਂ, ਦਾਅਵਤਾਂ ਤੇ ਐਕਟਰੈਸਾਂ, ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ। ਇਕ ਅੱਟੁਟ ਸੰਗਲੀਦਾਰ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸੀ। ਰੂਸੀ ਮਹਿਮਾਨਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਖਰ।

ਮੈਂ ਯੋਰਪ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਕਲਾ-ਭਵਨਾਂ ਨੂੰ ਫੱਕਦਾ, ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੋਖਦਾ ਤੇ ਨਵੀਆਂ ਦੋਸਤੀਆਂ ਗੰਢਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਵਾਰਸਾ ਵਿਚ ਯੂਥ ਫੈਸਟੀਵਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਜੁਆਨ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਇਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਆਏ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਰੇਲਗੱਡੀ ਦਾ ਇਕ ਡੱਬਾ ਭਾਰਤੀ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਲਈ ਸੀ, ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਡੱਬਿਆਂ ਵਿਚ ਇਟਲੀ, ਇੰਗਲੈਂਡ, ਫਰਾਂਸ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਕੱਕੀ ਝੰਡ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਤੇ ਮੁੰਡੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।

ਰੇਲਗੱਡੀ ਆਸਟਰੀਆ ਦੇ ਬਾਰਡਰ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਤੇ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੀ ਹੋਈ ਵਾਰਸਾ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤਰੇ ਤੇ ਕੇਲੇ ਤੇ ਸੈਂਡਵਿਚ ਖਾਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਭਾਰਤੀ ਚੋਬਰਾਂ ਤੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨੇ ਕੇਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤਰੇ ਖਾ ਕੇ ਛਿੱਲੜ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਚੀਕ ਚਿਹਾੜਾ ਜਿਹਾ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਚੀਕ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਕਾਮਰੇਡ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਇਆ ਤੇ ਗਰਜਿਆ, 'ਖਬਰਦਾਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕੇਲੇ ਦਾ ਛਿੱਲੜ ਬਾਹਰ ਸੁੱਟਿਆ। ਇਹ ਜੁਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਨਹੀਂ ਜਿਥੇ ਦਿਲ ਕੀਤਾ ਕੂੜੇ ਦਾ ਟੇਕਰਾ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਚੈਕੋਸਲਵਾਕੀਆ ਹੈ।'

ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਕੇਲੇ ਤੇ ਸੰਗਤਰੇ ਦੇ ਛਿੱਲੜਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਆਪਣੇ ਥੈਲਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ। ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਅਸ ਅਸ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਾਸ਼! ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਆਵੇ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਗੰਦਗੀ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਗੱਡੀ ਵਾਰਸਾ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਹਵਾਈ ਚੁੰਮੀਆਂ ਸੁੱਟ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਭਾਰਤੀ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਜਥਾ ਮਾਸਕੋ ਰਾਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ ਜੋ ਸਾਥੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਰਸਾ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਕਸ਼ੀ ਵੀ ਆਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਖਾਨੇਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਚੰਦਾ ਦੇ ਕੇ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ

ਨੂੰ ਗਲੈਮਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜੋ ਜਥੇ ਦੇ ਫਿੱਕੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਸਕੇ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੇ ਹੁਸਨ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਵਿਚ। ਅਸੀਂ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨ ਰਹੇ ਇਸ ਕਲਚਰਲ ਮੇਲੇ ਵਿਚ। ਗੀਤਾਂ, ਨਾਚਾਂ ਤਮਾਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਜੱਫੀਆਂ ਦਾ ਚਕਰਚੁੰਢਾ ਸੀ ਇਹ ਹੁਸੀਨ ਮੇਲਾ।

ਸਾਡੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਤਕੜੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਪੋਲਿਸ਼ ਮਾਵਾਂ ਖਾਣਾ ਪਕਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਸਰਵ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚਿਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ ਗਊ ਦਾ ਮਾਸ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਤਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬੀਫ ਦੀ ਥਾਂ 'ਵੀਲ' ਯਾਨੀ ਵੱਛੇ ਦਾ ਮਾਸ ਮਸਾਲ ਵਿਚ ਭੁੰਨ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪਰੋਸਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਨੌਜਵਾਨ ਬੜੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਪਚਾਰੇ ਮਾਰਦੇ ਇਹ ਭੋਜਨ ਛਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਖਬਰਦਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਬੱਕਰੇ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ 'ਗਊ ਦੇ ਜਾਏ' ਦਾ ਮਾਸ ਭਖਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਣਦਿਆਂ ਸਾਰ ਉਹ ਖਾਣਾ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਦੌੜ ਪਏ ਤੇ ਗਰਾਰੇ ਤੇ ਕੁਰਲੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਕਈ ਨਾਸਤਿਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਭੁੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਨਰਮ ਗੋਸ਼ਤ ਬੜਾ ਲਜੀਜ਼ ਲੱਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਗਲਾਂ ਚੱਟਦੇ ਉਥੇ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਮੈਂ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਫਿਜ਼ਾ ਨੇ ਮੋਹ ਲਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਦੇ ਸੋਝੀ ਨੇ। ਮੈਂ ਵਾਰਸਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ - ਹੱਥ ਨਾਲ ਬੁਣੀਆਂ ਊਨੀ ਟੋਪੀਆਂ, ਕੋਟ, ਪੁਲਓਵਰ ਤੇ ਸਕਰਟਾਂ। ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਮਾਸਕੋ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਕਿਉਂ ਖੁੱਥੜ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ ਫਿਰਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਉਚੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ। ਹਿਟਲਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਵਾਰਸਾ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਰੋਲ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਘਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਖੇਲੇ, ਤੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਤੇ ਸੁਆਹ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਗੈਸ-ਚੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਫੂਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਕੀ ਵਜਾਹ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਨਵੇਂ ਫੈਸ਼ਨ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਕ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, 'ਪੋਲੈਂਡ ਗਰੀਬ ਹੈ। ਲੁੱਟਿਆ ਪੁੱਟਿਆ ਮੁਲਕ। ਇਸ ਗਰੀਬੀ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਲਾਤਮਕ ਸੂਝ ਨੂੰ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕੋਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਕੱਪੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਸੀਂ ਟਾਕੀਆਂ ਜੋੜ ਜੋੜ ਕੇ ਤੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਕੇ ਨਵਾਂ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਦੇਖੋ ਮੇਰੇ ਕੋਟ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੀ ਮਖ਼ਮਲ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਕਾਲਰ ਲੂਮੜੀ ਦੀ ਖੱਲ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਦਾ, ਜੇਬਾਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਬਲ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਜੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਹਰ ਤੀਵੀਂ ਆਪਣਾ ਇਕ ਜ਼ਾਤੀ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਪੋਲੈਂਡ ਦੇ ਨਾਮਵਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਵਲੋਂ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਪਾਬਲੋ ਨਰੂਦਾ, ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰਿਲੀਅਨ,

ਜਰਮਨ ਸ਼ਾਇਰ ਸਟੈਫਨ ਹਰਮਿਲੀਨ, ਲੈਨਿਨ ਪੁਰਸਕਾਰ ਜੇਤੂ ਅੱਠਾਸੀਗਰ, ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ, ਮੈਂ ਤੇ ਕੁਝ ਪੇਂਟਰ ਤੇ ਐਕਟ੍ਰੈਸਾਂ ਸਨ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਵੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰ ਅਮਨ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਜਾਮ ਟਕਰਾਏ। ਡਿਨਰ ਪਿਛੋਂ ਕੋਨੀਅਕ ਬਰਾਂਡੀ ਦੀਆਂ ਚੁਸਕੀਆਂ। ਕਿਊਬਾ ਦੇ ਸਿਗਾਰ। ਫਿਰ ਵਾਲਜ਼ ਡਾਂਸ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੁਲਕ ਰਾਜ ਅਨੰਦ ਇਕ ਪੋਲਿਸ਼ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਨਾਲ ਨੱਚਣ ਲੱਗਾ।

ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਕੋਲਸ ਗਿਲੀਅਨ ਉਠਿਆ ਤੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਵਲ ਵਧਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਪੇਨੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਉਚੀ ਉਚੀ ਉਸ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਠੰਢੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ।

ਗਿਲੀਅਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।

ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਝਟਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, “ਖਬਰਦਾਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਇਆ।”

ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੀ।

“ਤੂੰ ਗਿਲੀਅਨ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਨੱਚਦੀ?”

“ਇਸ ਬਾਂਦਰ ਨਾਲ ਨੱਚਾ?”

“ਉਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਆਰਟਿਸਟ।”

“ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ। ਮੈਂ ਕੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਮੁਸ਼ਕ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕੋਲੋਂ। ਨਿਰਾ ਪਸ਼ੂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।”

ਗਿਲੀਅਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਆਖ ਰਹੀ ਹੈ।

ਨਰੂਦਾ ਗਿਲੀਅਨ ਵੱਲ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਪੇਨੀ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਡਰਦੀ ਹੈ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਵੰਦ ਤੋਂ।”

ਗਿਲੀਅਨ ਨੇ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰਿਆ, “ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਖ਼ਾਵੰਦ ਤਾਂ ਇੰਡੀਆਂ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਮੀਲ ਦੂਰ।”

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ।

ਗਿਲੀਅਨ ਕਿਊਬਾ ਦਾ ਮਿਲੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਦਾ ਬੇਰਤਾ ਸੀ। ਨਸਵਾਰੀ ਰੰਗ, ਚੋੜੀਆਂ ਨਾਸਾਂ ਤੇ ਮੋਟੇ ਆਬਨੂਸੀ ਬੁਲ੍ਹ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਵਰਗੀ ਜਾਂਗਲੀ ਚਮਕ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਵਹਿਸ਼ੀ ਗੁੱਸਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਗਿਆ ਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਿਰਮਚੀ ਚਿਣਗਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਫੜੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੁੰਹਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਪੇਨੀ ਵਿਚ ਗਰਜਦਾ ਹੋਇਆ ਡਾਂਸ ਫਲੋਰ ਉਤੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਦੌੜੇ ਤੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਛੁਡਾਇਆ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਗਿਲੀਅਨ ਕਿਸੇ ਬੁਕ ਸਟੋਰ 'ਤੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਪੈਨਿਸ਼-ਇੰਗਲਿਸ਼

ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਖਰੀਦੀ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਚੋਂਦੇ ਚੋਂਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਟ ਲਏ ਤੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਫਿਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਗੁਲਦਸਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਆਈ ਲਵ ਯੂ! ਆਈ. ਆਈ...ਯੂ ਆਰ...ਥਿਊਤੀਫੂਲ...ਸਿਨੋਰੀਤਾ...ਆਈ ਲਵ ਯੂ...।”

ਫਿਰ ਗੋਡੇ ਟੇਕ ਕੇ ਸਪੇਨੀ ਵਿਚ ਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਮ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸੀ...ਰਸੀਲੀ...ਦਰਦਤਰੀ ਨਜ਼ਮ... ਉਹ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਧੁਆਖੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਦ ਡੁਲ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੀ ਮਹਿਕ ਖਿੱਲਰ ਰਹੀ ਸੀ ਚੁਫੇਰੇ।

ਨਰੂਦਾ ਨੇ ਸਾਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਸਪੇਨੀ ਜੁਬਾਨ ਵਿਚ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾ ਦੇਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਤੇ ਸੰਤਾਪ ਹੈ। ਬੇਹੱਦ ਹੁਸੀਨ ਨਜ਼ਮ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੋਹ ਸੁੱਟਣ ਵਾਲੀ। ਪਰ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।”

ਗਿਲੀਅਨ ਗਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਹੀ ਕੌੜੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਸੀ, ਤੇ ਨਰੂਦਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ।

ਮੈਂ ਬਰਲਿਨ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪੰਜ ਦਿਨ ਲਈ ਮਹਿਮਾਨ ਸਾਂ ਈਸਟ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ।

ਮੈਨੂੰ ਜਰਮਨ ਜੁਬਾਨ ਉਕਾ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਦੀ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਖਰੂਵੇਂ ਸਨ ਝਾਵੇਂ ਵਰਗੇ। ਹਲਕ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰੱਖਤ ਧੁਨੀਆਂ - ਅਖ, ਇਖ, ਉਂਡ, ਕਿੰਡ ਆਦਿ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪੀਪੇ ਵਿਚ ਰੋੜੇ ਪਾ ਕੇ ਖੜਕਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ 1939 ਵਿਚ ਚਾਰਲੀ ਚੈਪਲਿਨ ਦੀ ‘ਦ ਗ੍ਰੇਟ ਡਿਕਟੇਟਰ’ ਫਿਲਮ ਦੇਖੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਚਾਰਲੀ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਖਿੱਲੀ ਉਡਾਉਂਦਾ ਉਲ ਜਲੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭੌਂਕਦਾ ਤੇ ਉਚੀ ਕੁਰੱਖਤ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦੰਦ ਕਰੀਚਦਾ ਹੋਇਆ ਭਾਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਫਿਕਰੇ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਾਵਾਕਰਾ’ ਨਾਲ ਮੁਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸਾਵਕਰਾ’ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਖੱਟੀ ਗੋਭੀ। ਤੇ ਜਰਮਨ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਹਰ ਫਿਕਰੇ ਪਿਛੋਂ ਆਖੇ, ‘ਆਲੂ ਛੋਲੇ’। ਚਾਰਲੀ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਪਿਛੋਂ ਜਰਮਨ ਜੁਬਾਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਨਫਰਤ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਈ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਸਟੈਫਨ ਹਰਮਿਲੀਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, “ਬਰਟੋਲਟ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦਾ ਡਰਾਮਾ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅੱਜ ਕੱਲ ‘ਦਲੇਰ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ’। ਦੇਖਣ ਜਾਣਾ ਹੈ ਇਹ ਡਰਾਮਾ?”

ਮੈਂ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੀਆਂ ਇਕ ਦੋ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ

ਲੱਗੀਆਂ। ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਬ੍ਰੈਖਤ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ 'ਦਲੇਰ ਮਾਂ' ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਦੁਭਾਸ਼ਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਕਿਟੀ ਸ਼ਾਮਿਟਸ। ਸੁਰਖ ਵਾਲ, ਭਰਵੇਂ ਜਿਸਮ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ।

ਅਸੀਂ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਲਾਬੀ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਖਰਾਖਚ ਭਰੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਲਾਈਟਾਂ ਬੁਝ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਟੇਲੀ। ਕਿਟੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਸੀਟ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਚਿੱਟੇ ਮੁੱਖ ਪਰਦੇ ਉਤੇ ਪਿਕਾਸੋ ਦੀ ਅਮਨ ਦੀ ਘੁੱਗੀ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਸੀ। ਪਰਦਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਠਦਾ ਉਪਰ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਿਆ।

ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਦੋ ਨੌਜਵਾਨ ਲੱਕੜ ਦੇ ਪਹੀਆਂ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਜੁਤੇ ਭਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਦਲੇਰ ਮਾਂ ਖੜ੍ਹੀ ਇਕ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਵੰਗਾਰ ਰਹੀ ਹੈ, 'ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕੇ ਉਠੋ। ਸਭ ਜੀਵ ਜੰਤੂ ਜਾਗ ਉਠੋ। ਜੁੱਲੀਆਂ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀਆਂ ਜੁੱਆਂ ਵੀ ਜਾਗ ਉਠੀਆਂ। ਬਹਾਰ ਆ ਗਈ। ਉਠੋ, ਤੇ ਸਮਝ ਲਵੋ, ਜੰਗ ਦੇ ਵਪਾਰੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਫਲਦੇ ਹਨ, ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਖੱਟਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫਿਰ ਜੰਗ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਠੋ।'

ਇਹ ਹਲੀਨਾ ਵਾਇਗਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਵਰਗਾ ਪਾਟਿਆ ਘੱਗਰਾ ਤੇ ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗੀ ਫਤੂਹੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਫਤੂਹੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਇਕ ਚਮਚਾ ਅੜ੍ਹੀਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਹੋ ਚਮਚਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦਲੇਰ ਮਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਹ ਉਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਗਾ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਿਗਲ ਵੱਜ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਗੂੰਗੀ ਮੋਟੀ ਧੀ ਬੈਠੀ ਮੂੰਹ ਦਾ ਵਾਜਾ ਵਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਜੰਗ ਦਾ ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਘੋੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਾਠੀਆਂ, ਚਾਕੂ, ਸੰਗਲ, ਮੇਖਾਂ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਥੈਲੇ ਤੇ ਦਾਰੂ ਦੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ। ਗੱਡੀ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਗਾਰਾ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਤੇ ਜੁੱਲੀਆਂ।

ਯਕਦਮ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਵੇਚਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂ ਚਾਕੂ ਕੱਢ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਖਦੀ ਹੈ, "ਜਾਣਦੇ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ?" ਮੈਂ ਹਾਂ ਦਲੇਰ ਮਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਹਦਾਰੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ।" ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਦੀ ਝਗੜਦੀ ਹੈ। ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ। ਹੁਣ ਉਸ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤ ਤੇ ਧੀ ਜੁਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਗੱਡੀ ਨੂੰ ਖਿੱਚਣ ਲਈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਸੀਨ ਜੋ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਖੜ੍ਹਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪੁੱਤ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਉਸ ਦੇ

ਪੁੱਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਮਾਂ ਸਾਫ ਮੁੱਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਝੁਕ ਕੇ ਪੁੱਤ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਝੂਠਾ ਪਿਆਰ ਜਤਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਿਪਾਹੀ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਾਂ ਕਾਲੇ ਬੈਂਚ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਢਿੱਡ ਫੜ ਕੇ ਉਚੀ ਚੀਕ ਮਾਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਚੀਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਚੀਕ ਹੈ। ਆਵਾਜ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਤਾਪ। ਮਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਦਾ ਵੈਣ। ਇਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਚੀਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅੱਜ ਦੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ।

ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਮਾਂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਗੁੰਗੀ ਧੀ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀ ਘਰ ਦੀ ਛੱਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਨਗਾਰਾ ਵਜਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੇ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਉਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਟਲਦੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਆਖਰੀ ਚੋਟ ਨਗਾਰੇ ਉਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਉਥੇ ਹੀ ਢੇਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮਾਂ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮਾਂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ। ਉਹ ਰੱਸਾ ਆਪਣੇ ਲੱਕ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੱਡੀ ਅੱਗੇ ਜੁੱਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ਾ ਖੱਟਣ ਲਈ ਜੰਗ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਨੇ ਤੇ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦੀ, ਕਾਮੀਨੀ, ਬੇਵਕੂਫ਼ ਤੇ ਪਸ਼ੂ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੋਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਿੱਖਦੀ। ਇਸ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਆਪਣੀ ਬੇਬੇ।

ਮੈਂ ਜਜ਼ਬਾਤ ਵਿਚ ਪਿਘਲਿਆ ਗੁੰਮ ਸੁੰਮ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਟੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿੱਤੀ, "ਉਠੋ, ਡਰਾਮਾ ਮੁੱਕ ਗਿਆ।"

ਅਸੀਂ ਥੀਏਟਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਤੇਲੀਆ ਸੁਪ੍ਰੀ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਫ੍ਰੀਡਰਿਸ਼ਸਟ੍ਰਾਸਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਮੁੜੇ ਤੇ ਹੋਟਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕਿਟੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਮੁੜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਛਪੀ 'ਦਲੇਰ ਮਾਂ' ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਬੈਗੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਨੀਰ, ਸੇਸੇ, ਕਾਲੀ ਡਬਲ ਰੋਟੀ ਤੇ ਵਾਈਨ ਦੀ ਬੋਤਲ ਸੀ। ਐਲੀਵੇਟਰ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਆਈ ਤਾਂ ਐਲੀਵੇਟਰ ਦਾ ਚਾਲਕ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਫੌਜੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ ਜਗਾਇਆ ਤੇ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਵਾਈਨ ਦੀ ਬੋਤਲ ਦਾ ਕਾਰਕ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਦੋ ਗਲਾਸਾਂ ਵਿਚ ਵਾਈਨ ਪਾਈ। ਅਸੀਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਜਾਮ ਟਕਰਾਏ। ਕਾਲੀ ਡਬਲਰੋਟੀ ਉਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪਨੀਰ ਤੇ ਸੇਸੇ ਰੱਖੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੇ ਡਰਾਮੇ ਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਤਜਰਮਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਤਰਜਮਾ ਆਪਣੀ ਕਾਪੀ ਵਿਚ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ

ਤੱਕ ਉਹ ਤਰਜਮਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਜਰਮਨ ਸਿਪਾਹੀ ਵਰਗੀ ਡੀਸਪਲਨ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ।
 ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਕਾਰੇਡਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਚਾਪ ਸੁਣੀ। ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗਾ। ਹੋਟਲ
 ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਿਸੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਹਿਮਾਨ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ
 ਜਾਣ ਦੀ। ਸੰਤਰੀ ਹੁਣੇ ਆ ਕੇ ਬੁਹਾ ਖੜਕਾਏਗਾ। ਮੈਂ ਘਾਬਰਿਆ ਬੈਠਾਂ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਟੀ ਬੋਲੀ, “ਡਰ ਨਾ। ਮੈਂ ਦਸ ਵੈਸਟ ਮਾਰਕ ਝੁਲਸੇ ਹਨ ਉਸ
 ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ। ਮਜ਼ਾਲ ਹੈ ਭੌਂਕ ਜਾਵੇ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਏਧਰ।”

ਕਿਤਾਬ ਠੱਪ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਵਿੱਚ ਦਬਾ ਕੇ ਲਾਈਟ ਬੁਝਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ
 ਬੱਤੀਆਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਸੀਸੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਛਣ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਫਿੱਕੇ
 ਸੰਦਲੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿਟੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ ਉਤਾਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਸ
 ਦਾ ਆਕਾਰ ਇਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਿਲਾਹੂਟ ਵਰਗਾ ਜਾਪ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਕਮਰੇ
 ਵਿਚ ਟਹਿਲਦੀ ਰਹੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿਆਹ ਮੂਰਤੀ ਘੁੰਮ ਰਹੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਕਾਰ
 ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਰਸ ਨਾਲ ਉਲੀਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਪੈ ਗਈ।

‘ਇਖ ਲਿਬੇ ਡਿਖ’ (ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ) ਉਹ ਜਰਮਨ ਵਿਚ ਬੋਲੀ। ਮੇਰੇ
 ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਉਂਗਲ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ‘ਸ਼ਸ਼ਸ਼ਸ਼’ ਇਕ ਲਿਬੇ ਡਿਖ।’ ਅਣਪਛਾਤੇ
 ਤੇ ਅਵੱਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਭੂਤੀਆ ਟੂਣਾ ਧੂੜਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਟੂਣੇ ਵਿਚ
 ਵਿਸਮਾਦ ਤੇ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਜਿਸਮਾਨੀ
 ਤਰਬਾਂ ਕੰਬ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ...ਤਪਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਘੁਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...
 ਯਕਦਮ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਿੱਖੀ ਚੀਜ਼ ਚੁਭੀ ਤੇ ਮੈਂ ਤੜਪ ਉਠਿਆ।

ਇਹ ਸੋਨੇ ਦਾ ਕ੍ਰਾਸ ਸੀ, ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੀ ਸਲੀਬ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜੰਜੀਰ
 ਵਿਚ ਪਰੇ ਕੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਕ੍ਰਾਸ ਪਹਿਨਦੀ ਸੀ ਇਕ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ
 ਵਾਂਗ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਪ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰਖਣ।

ਸਵੇਰੇ ਉਹ ਜਲਦੀ ਉਠੀ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੁੱਡ ਮਾਰਨਿੰਗ ਆਖਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉਤੇ
 ਝੁਕੀ, ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਸ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਕ੍ਰਾਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਰਲਿਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਰਿਹਾ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਨਵਾਂ ਡਰਾਮਾ ਦੇਖਦਾ ਤੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਡਰਾਮੇ ਦੀਆਂ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਤੱਕਦਾ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਕੇ ਹੋਟਲ ਪਰਤਦਾ ਤਾਂ ਇਕ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਐਵੀਨਿਊ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਉਹਨਾਂ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁਲਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਕੀਆਂ ਕਿਸੇ ਡਾਇਣ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਝਾਕਦੀਆਂ, ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਕੰਬ ਜਾਂਦਾ। ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਉਹ ਤਹਿਖਾਨਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਨਾਲ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਖੰਡਰਾਂ ਕੋਲ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੌਤ ਦੇ ਫੁੰਕਾਰੇ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ। ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਖਤਰਨਾਕ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਸੀ ਹਵਾ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਤੇ ਸਿਵਿਆਂ ਦੀ ਸੁਆਹ ਉਡਾਉਂਦੀ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ।

ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਮੈਂ ਬ੍ਰੈਖਟ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀ।

ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਕਾਫੀ ਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਬੇ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਚਮੜਾ-ਮੜ੍ਹੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ, ਚਮੜੇ ਦੇ ਪੁਸ਼ਤੇ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਚਮੜੇ ਦੀ ਜੈਕਟ, ਤੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਛੱਜੇਦਾਰ ਟੋਪੀ। ਇਕ ਮੋਟਾ ਸਿਗਾਰ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਕੌੜਾ ਧੂੰਆਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਦਿਲ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਜਨਬੀਆਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤੀ ਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਪਹਿਲਾ ਭਾਰਤੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ, ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖਸ਼ੀ।

ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਗਾੜ੍ਹੀ ਕਾਫੀ ਪਾਈ ਤੇ ਇਕ ਪਿਆਲਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ, ਕਮਰੇ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਝਾਤ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਬ੍ਰੈਖਟ ਵਲ ਦੇਖਿਆ। ਪਤਲੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਗਾਰ, ਮੋਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਐਨਕ, ਵਾਲਾਂ ਚੋਂ ਝਾਕਦੀ ਹੋਈ ਟਿੰਡ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਸੀ। ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਾਂ। ਰਸਮੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਭਾਰਤ ਗਏ ਹੋ ਕਦੇ?”

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਇਆ। ਇਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਕਾਫੀ ਵਰਗੀ ਕੁੱਤਣ ਸੀ।
 ਬੋਲਿਆ "ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਜਾਣੈ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਫਰ ਕੀਤਾ
 ਹੈ। 14 ਸਾਲ ਯੂਰਪ ਦੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੇ ਸਾਲ ਕੱਟੇ ਤੇ ਕਈ
 ਸਾਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਬਰਲਿਨ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਬਹੁਤ
 ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮੁਕਾਉਣਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਥੀਏਟਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ
 ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਐਕਟਰਾਂ ਨਾਲ। ਚੰਗੇ ਐਕਟਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ
 ਐਕਟਰ ਮੇਰੇ ਸਟਾਈਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੈ।"

ਉਸ ਨੇ ਸਿਗਾਰ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਸ਼ ਖਿੱਚਿਆ।

ਖਾਮੋਸ਼ੀ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਚੁੱਪ ਚਾਂ ਛਾ ਗਈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਹਰਕਤ ਜੰਮ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਸਿਰਫ
 ਸਿਗਾਰ ਦਾ ਵਲ ਖਾਂਦਾ ਧੂੰਆਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ।

"ਮੈਂ 'ਦਲੇਰ ਮਾਂ' ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ", ਮੈਂ ਆਖਿਆ। "ਮੇਰੀ ਦੁਭਾਸ਼ਣ
 ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।"

ਉਸਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਤਿਉੜੀ ਪੈ ਗਈ। "ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ
 ਜੋ ਜਰਮਨ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜ਼ਬਾਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਾਹ।
 ਜਰਮਨ ਦੀ ਕਾਲੀ ਸੰਘਣੀ ਕਾਫੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਤਰਜਮਾ ਐਰਿਗ ਬੈਟਲੇ
 ਨੇ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਉਲਟਾ ਅਸਰ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੇ 'ਵਿਧ ਸਿਧਾਂਤ' ਨੂੰ
 ਨਿਰਲੇਪਤਾ, ਅੰਭਿਜਤਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਐਕਟਿੰਗ
 ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗਰਮ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਨੂੰਢਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ
 ਮਹੱਤਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਉਨੀ ਸੌ ਛੱਬੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਜਾਂ ਉਨੀ ਸੌ
 ਬੱਤੀ ਵਿਚ, ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਡੋਂਡੀ ਪਿੱਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਦਲਦਾ ਰਿਹਾ
 ਹਾਂ। ਇਹ ਬਦਲਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ
 ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ।"

ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਐਕਟਰਾਂ ਵਿਚ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ
 ਅੱਗ ਸੁਲਘਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਸ਼ਬਦ, ਗੀਤ, ਰੰਗ, ਸੱਜਾ, ਨਟ, ਨਟਣੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਸ ਦੇ
 ਜੋਕਰਾਂ ਵਾਲੇ ਕਰਤਵ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਕਰਨ ਲਈ। ਫਿਰ
 ਜਜ਼ਬੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰੇਸ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੀ ਚਪੇੜ ਮਾਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੀ
 ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਇਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਕਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ
 ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਨ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਲੋਕ-ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਜਾਂਗਲੀ ਰਸਮਾਂ-ਰੀਤਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠ
 ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ - ਜਿਵੇਂ ਅਲਸੇਸੀਅਨ ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਖੁੰਧਾਰੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ
 ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਕੁੱਤੀ ਨੂੰ ਭੇੜੀਏ ਤੋਂ ਲੁਆਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੇ ਐਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਕਾਫੀ-ਹੂਮ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਲੱਕੜ ਦੇ ਨਿਕੇ ਬੈਚ ਤੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਘਸ ਘਸ ਕੇ ਕੂਲੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਦੇਗਬਰੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਾਫਾਂ ਛੱਡਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇ ਐਕਟਰ, ਅਕਟ੍ਰੈਸਾਂ ਤੇ ਮੰਚ ਕਰਮੀ ਦੇਗਬਰੇ ਦੀ ਟੂਟੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਚੀਨੀ ਦੇ ਮੱਗਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਮਾਰਦੇ ਕਾਫੀ ਪੀਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖੂਬਸੂਰਤ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਸਟਾਰ ਹੀਰੋਈਨ ਹੈਲੀਨਾ ਵਾਇਗਲ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਧੁਆਂਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੜ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਟੱਪਰੀਵਾਸਣ ਵਾਂਗ ਬੈਚ ਉਤੇ ਪੱਬਾਂ-ਭਾਰ ਬੈਠ ਕੇ ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਕਸ ਖਿੱਚਦੀ। ਦੂਜੀ ਵੱਡੀ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਐਗਲੀਕਾ ਹੁਰਵਿਜ਼ ਜਿਸਨੇ ਗੁੰਗੀ ਧੀ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ, ਮੋਟੀ ਸੀ।

ਹਰ ਵੇਲੇ ਮੋਟੇ ਸੀਸਿਆਂ ਵਾਲੀ ਐਨਕ ਲਾਈ ਰੱਖਦੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬ੍ਰੈਖਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜੁਰਅਤ ਕਰ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ, “ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਕੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ?”

“ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤਾਂ ਸਮਾਧੀ ਭੰਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ”, ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਉਹ ਸਿਰਫ ਬਿਸਤਰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਮੂਰਖ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਗਾਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਹਤਰ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੀ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਔਰਤ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰੇ ਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਔਰਤ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ।” ਉਹ ਹੱਸਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਜਿਸਤੀ ਜਰਮਨ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗ ਝਲਕਿਆ।

ਬ੍ਰੈਖਤ ਨੇ ਖੁਦ ਹੈਲੀਨਾ ਵਾਇਗਲ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੈਕਸ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਨ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ‘ਮਦਰ ਕਰੇਜ਼’ ਦੇ ਦਲੇਰ ਮਾਂ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਬਰਲਿਨ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਸੀ ਦੇ ਪੁੱਤ ਭਗਵਾਨ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਜੋ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਫਿਲਮ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬਣਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਲਮੀ ਸਟੂਡੀਓ ਦੀ ਥਾਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਸਵੇਰੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਉਠਦਾ ਜਦੋਂ ਹਾਲੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ। ਲੰਡਨ ਯੁੰਦ ਤੇ ਬਰਫ ਵਿਚ ਲਿਪਟਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਕਾਫੀ ਦੇ ਗਰਮ ਘੁੱਟ ਭਰਦਾ, ਬਟਰ ਟੋਸਟ ਖਾ ਕੇ ਛਤਰੀ ਫੜਦਾ ਤੇ ਕਾਹਲੀ ਕਾਹਲੀ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਟਿਊਬ ਵਿਚ ਬੈਠ

ਕੇ ਮਸਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਣ ਪਿਛੋਂ ਥੱਕਿਆ ਹਾਰਿਆ, ਫਿਰ ਟਿਊਬ ਫੜਦਾ ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਇੱਜ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਧੱਕੇ ਖਾਂਦਾ ਵਾਪਸ ਘਰ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਤਨਖਾਹ ਛੇ ਪੈਂਡ ਫੀ ਹਫਤਾ। 1956 ਵਿਚ ਇਹ ਛੇ ਪੈਂਡ ਕਾਫੀ ਸਨ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਇੱਕਲੇ ਆਦਮੀ ਲਈ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ। ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗਾ ਇਹ ਬਾਦ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਮੇਰੇ ਕੋਲ 30 ਪੈਂਡ ਸਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਦੇ ਦੇ ਪੈਂਡ ਪਾਏ ਤੇ ਚਾਰ ਪੈਂਡਾਂ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਦੀ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਸੜਕ ਕ੍ਰਾਮਵੈਲ ਰੋਡ ਉਤੇ 243 ਨੰਬਰ ਫਲੈਟ ਕਿਰਾਏ ਉਤੇ ਲੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਚੌਹਾਂ ਪੈਂਡਾਂ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ, ਪਾਣੀ, ਫਰਿਜ, ਫਰਨੀਚਰ, ਬਿਸਤਰ ਤੇ ਪਰਦੇ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੜਕ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਹਾਈਡ ਪਾਰਕ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਕਿੰਗਸਟਨ ਹਾਈਵੇ ਸੀ। ਸਰਸਬਜ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕਾ।

ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਦਫਤਰ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਨੌ ਵਜੇ ਉਠਦਾ, ਕਾਫੀ ਪੀਂਦਾ, ਅਖਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਲੰਡਨ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ। ਪਿਕਾਡਲੀ, ਲੈਸਟਰ ਸਕੂਏਰ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਸਟਰੀਟ ਨੂੰ ਗਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਆਰਟ ਗੈਲਰੀਆਂ ਤੇ ਕਾਹਵਾਂ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵੱਡੇ ਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਂ ਲੰਡਨ ਦਾ ਰਸ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਇਕ ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਇਉਂ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਹੋਣ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਾਊਆਂ ਤੇ ਫੱਟੇ ਖਿੱਚਣ ਵਾਲੇ ਮਸਰੂਫ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਹੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਹਫਤੇ ਦੀ ਹੱਡ ਭੰਨਵੀਂ ਮਿਹਨਤ ਪਿਛੋਂ। ਮੈਂ ਇਸ ਫ਼ਲਸਫੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਲੰਮੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਵਾਲ ਸੀ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ?

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਮਾਸਕੋ, ਵਾਰਸਾ, ਪ੍ਰਾਗ, ਬਰਲਿਨ ਤੇ ਪੈਰਿਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰਿਸ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਐਡੀਟਰਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਥੀਏਟਰ, ਕਲਾਸਕੀ ਨਾਚ, ਲੋਕ ਕਲਾ ਤੇ ਰੀਤਾਂ-ਰਸਮਾਂ ਬਾਰੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਭੇਜਣ ਲਈ। ਮਾਸਕੋ, ਬਰਲਿਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਗ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਸੱਜਰੀਆਂ ਤੇ ਕੁਆਰੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਸਨ ਜਿਥੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੇਖਕ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਪਹਿਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਆਸਾਨ ਸੀ ਹਰ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਐਡੀਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ।

ਹੁਣ ਲੰਡਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵਕਤ ਹੀ ਵਕਤ ਸੀ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਕਲਾਸਕੀ ਨਾਚ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਢਾਈ ਸੌ ਛਾਂਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵਧੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਟਾਈਪਿਸਟ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਪੌਡ ਰੋਜ਼ ਉਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜੋ ਆਪਣਾ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ ਨਾਲ ਲਿਆਉਂਦੀ ਤੇ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਟਾਈਪ ਕਰਦੀ। ਮੈਂ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ ਉਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਇਕੋ

ਆਰਟੀਕਲ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਮੇਤ ਯੂਰਪ ਦੇ ਪੰਜ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦੇਂਦਾ। ਆਰਟੀਕਲ ਛਪ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਪੰਜਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੌਂਡਾਂ ਵਿਚ ਪੈਸੇ ਆ ਜਾਂਦੇ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਸਾਊਥਾਲ ਕਿਥੇ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਤੁਅੱਲਕ ਹੈ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਕੋਈ ਟਾਂਵਾਂ ਟਾਂਵਾਂ ਹੀ ਦਿਸਦਾ।

ਮੈਂ ਇਸੇ ਜੱਦੇਜ਼ਹਿਦ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਯਹੂਦਣ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਖੱਬੇ-ਪੱਖੀ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਟੀ.ਵੀ. ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਜੇਨ ਰੇਡਕਰ। ਉਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਐਕਟਰਾਂ, ਐਕਟ੍ਰੈਸਾਂ, ਪੇਂਟਰਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਜੇਨ ਰੇਡਕਰ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ। ਜੇਨ ਬੜੇ ਫ਼ਖਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਉਂਦੀ ਤੇ ਆਖਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਦੇ ਥੀਏਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ, ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਨੇੜਿਉਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰੈਖਤ ਦੀਆਂ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬ੍ਰੈਖਤ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋ ਸ਼ਾਮਾਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਦੋ ਨਾਂ - ਮਾਸਕੋ ਆਰਟ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਬਰਟੋਲਟ ਬ੍ਰੈਖਤ ਮੇਰੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਸਨ। ਇਹੋ ਵੀਜ਼ਾ ਸਨ ਸਾਰੇ ਮੁਲਕਾਂ ਲਈ, ਸਾਰੇ ਘਰਾਂ ਲਈ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗਰੁੱਪ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ।

ਉਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨ ਮੁੱਕਣ ਪਿਛੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਅਮਨ-ਲਹਿਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਲੈਫਟ-ਵਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਸੀ। ਫ਼ਰਾਂਸ, ਇਟਲੀ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਸੀ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਸਭ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਸੀ, ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਵਲਵਲਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਭਾਈਚਾਰਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਗਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਤੇ ਗੋਰੀ ਚਮੜੀ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬੰਦ ਸਨ ਮੇਰੇ ਲਈ, ਪਰ ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ ਜਦੋਂ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸਿੱਧ ਨਾਟਕਕਾਰ ਯਾਂ ਯਾਂ ਨੇ ਤੇ ਸੈਮਿਉਲ ਬੈਕਟ ਤੇ ਆਜ਼ਬਰਨ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਖੇਡ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸਟੇਜ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਪੀਟਲ ਹਾਲ, ਪੀਟਰ ਬਰੁੱਕ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਨਿੱਖਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਚੇਟੀ ਦੇ ਨਾਟ-ਆਲੋਚਕ ਕੈਨਥ ਟਾਈਨਨ ਦੀ ਜ਼ਹਿਰ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਕਲਮ ਨੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਥੀਏਟਰਾਂ ਦੇ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਹੁੰਝ ਕੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਸੱਜਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਥੀਏਟਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਕ ਚਮਕ ਭਰ ਦਿੱਤੀ।

ਡੋਰਿਸ ਲੈਸਿੰਗ, ਮਸ਼ਹੂਰੇ ਨਾਵਲਿਸਟ, ਦਾ ਘਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਕਸਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ। ਡੋਰਿਸ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਧੁਰ ਦੱਖਣ

ਵਿਚ ਰੋਡੇਸ਼ੀਆ ਵਿਚ ਜੰਮੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜੁਆਨ ਹੋਈ। ਅੰਗਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹਬਸ਼ੀਆਂ ਉਤੇ ਜਜ਼ਮ ਦੇਖ ਕੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੇ ਜਾਬਰ ਪਤੀ ਨੂੰ ਤਲਾਕ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹਰੇ ਘਾਹ ਦਾ ਗੀਤ ਬਹੁਤ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੀਵੀਂ ਇਕ ਕਾਲੇ ਅਫ਼ਰੀਕਨ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਭੋਗਵਿਲਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸਿਆਸੀ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਘੇਰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਚਿੱਟੀ ਚਮੜੀ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਡੋਰਿਸ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫੋੜਿਆਂ। ਉਹ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਈ ਅਤੇ ਭਰਪੂਰ ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਆ ਗਈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਚਰਚਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਤੇਜ਼ ਤਰਾਰ ਲੈਫਟਰਵਿੰਗ ਦੀ ਲੇਖਕ ਮੰਨੀ ਜਾਣ ਲੱਗੀ। ਪ੍ਰੰਜੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਨਾਵਲ ਛਪੇ। ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਉਹ ਦਸ ਵੱਡੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਬਰਨਟਾਈਨਨ, ਤੇ ਪਿੰਟਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਸੁਹਣੀ ਸੀ। ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਸਿਆਹ ਸੰਘਣੇ ਵਾਲ, ਚਮਕੀਲੀਆਂ ਸਿਆਹ ਅੱਖਾਂ ਤੇ ਨਿਖਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਗੋਲ ਚਿਹਰਾ। ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਪੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਉਹ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਪੇਨੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵੇਗ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾਪਣ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਮਹਿਫਲਾਂ ਜੰਮਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਪਣੇ ਹੁਸਨ ਦਾ ਜਾਦੂ ਖਲੋਰਦੀ। ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮ-ਮੱਤੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਸੇਕ ਮਾਣਦੇ। ਉਸ ਦਾ ਗਿਆਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁਤ ਇਹਨਾਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੌਕ ਨਾਲ ਦੇਖਦਾ ਮਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਰਦ ਹੱਥੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ।

ਇਕ ਰਾਤ ਡਿਨਰ ਪਿਛੋਂ ਦੇਰ ਤੀਕ ਲੋਕ ਕੋਨੀਅਕ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮਹਿਫਲ ਬਰਖਾਸਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਛੱਡਣ ਆਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਡ ਨਾਈਟ ਆਖ ਕੇ ਚੁੰਮੀ ਦਿੱਤੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਜੱਫੀ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਕੋਨੀਅਕ ਤੇ ਸੇਬਾਂ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕੇ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਚੁੰਮਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਲੇਟ ਮਿਲਿਆ ਹੈ ਮੈਨੂੰ, ਬਲਵੰਤ। ਮੇਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਆਸ਼ਕ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਜਾਹ।

ਮੈਂ ਪਛਤਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਕੀ ਕੀਤੀ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ। ਇਕ ਜਾਂਗਲੀ ਸੈਕਸ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਇੰਡੀਅਨ ਬਦਤਮੀਜ਼?

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ ਤਪਾਕ ਨਾਲ ਮਿਲੀ

ਮੈਨੂੰ। ਉਹ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਖੜੀ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਮੀਟ ਪਕਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਬਕੇ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ, ਮੀਟ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਖਾਣਾ ਖਾ ਕੇ ਜਾਵੀਂ।”

ਰੋਟੀ ਖਾਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ, “ਬਲਵੰਤ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਡੋਰਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੜ੍ਹੀ। “ਨਹੀਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੁਕਸ਼ੈਲਫ ਉਤੇ ਹਰੇ ਘਾਹ ਦਾ ਗੀਤ ਦਾ ਪੇਪਰਬੈਕ ਐਡੀਸ਼ਨ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿੱਤਾ।

ਘਰ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਡੋਰਿਸ ਦੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਸੂਝ ਤੇ ਮਰਦ-ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਜਿਨਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਤੇ ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਲਸਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤਰਣ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆਂ। ਗੋਰੀ ਮੇਮ ਤੇ ਕਾਲੇ ਹਬਸ਼ੀ ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਨਸਲੀ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਜਿਨਸੀ ਆਕਰਸ਼ਣ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕਮਾਲ ਸੀ। ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੇ ਸੁਮੇਲ, ਨਫਰਤ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਦਘ ਰਹੇ ਸਨ ਨਾਵਲ ਵਿਚ। ਸ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਡੋਰਿਸ ਬੜੀ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਸੀ। ਹੱਸਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੱਪੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ। ਮਾਸੂਮ ਜਾਪਦੀ। ਪਰ ਉਸ ਅੰਦਰ ਲੋਹੜੇ ਦੀ ਚਤੁਰਤਾ ਸੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਤਰੀਵ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਮੰਤਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਖੋਫ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕਿੰਨਾਂ ਕੁਝ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਬਾਰੇ।

ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਲੰਡਨ ਕੋਹਰੇ ਤੇ ਗੰਧਲੀ ਤੇ ਪੀਲੀ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਅੰਨ੍ਹਾ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਚਾਰ ਗਜ਼ ਦੇ ਫਾਸਲੇ ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਮਨੁੱਖ ਦਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਂਦਾ। ਖੰਭਿਆਂ ਉਤੇ ਜਗਦੇ ਬਲਬ ਗੁਆਚੇ ਹੁੰਦੇ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀਆਂ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਗੱਡੀਆਂ ਇਕੋ ਵਾਰ ਵੱਡੇ ਪੁਲ ਉਤੇ ਟਕਰਾਈਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਭਿੜ ਕੇ ਉਲਟ ਗਈਆਂ। ਸੈਂਕੜੇ ਮੁਸਾਫਿਰ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਟ੍ਰੈਜਿਡੀ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਘਣੀ ਧੁੰਦ ਸੀ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਆਪਣੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਸਰਦੀ ਨਾਲ ਕੁੰਗੜਿਆ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ। ਲੰਡਨ ਦੀ ਠੰਢ ਮੇਰੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੈਂ ਸੌ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਹੀਟਰ ਵਿਚ ਸ਼ਲਿੰਗ ਪਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਜੇ ਹੀਟਰ ਚਾਲੂ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸ਼ਲਿੰਗ ਮੁੱਕਦਾ ਹੀਟਰ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਰਫੀਲੀ ਸਰਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਜਾਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸੋਚਦਾ ਕਿਤੇ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੀ ਨਾ ਆਕੜ ਜਾਂਵਾਂ।

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉਤੇ ਸਾਮਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡੁੱਬਦਾ ਉਹ ਫਰਾਂਸ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਕਿਉਂ ਪਿੱਛੇ ਸਨ। ਫਰਾਂਸ ਵਿਚ ਹਰ ਘਰ ਨਿੱਘਾ, ਹਰ ਦੁਕਾਨ ਨਿੱਘੀ, ਹਰ ਗੱਡੀ ਤੇ ਬੱਸ ਤੇ ਹਰ ਦਫਤਰ ਨਿੱਘਾ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਸੈਟਰਲ ਹੀਟਿੰਗ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਡੇਰਿਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਤੂੰ ਲੰਡਨ ਦੀ ਠੰਢ ਦਾ ਆਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਬਿਸਤਰ ਨਿੱਘਾ ਹੈ। ਸੋਏਗਾ ਤੂੰ?”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਹੀ, “ਉਲੂ! ਮੈਂ ਅਫਰੀਕਾ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ। ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਫਲੈਟ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਚਾਬੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।

ਮੈਂ ਸੱਤ ਦਿਨ ਉਸ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਨਿੱਘ ਮਾਣਿਆ। ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਮ ਅਜ਼ ਕਮ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਫਖਰ ਨਾਲ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਡੇਰਿਸ ਲੈਸਿੰਗ ਦੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਸੁੱਤਾ ਸਾਂ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੀ ਚਾਬੀ ਇਕ ਪੰਸਾਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਉਂ ਉਸ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦੋ ਉਖਲੀਆਂ ਖੁਦੀਆਂ ਹੋਇਆਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹਲਦੀ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਕੱਟਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਉਂ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘਰੂਟ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਅੱਖਾਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਣ। ਇਹ ਖਾਲੀ ਅੱਖਾਂ ਝਾਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਮੇਰੇ ਵੱਲ।

ਪੰਸਾਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਹੋਰ ਨਿਕਸ਼ਕ ਇਕ ਵੱਡੇ ਸੰਦੂਕ ਵਿਚ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੰਦੂਕ ਦਾ ਢੱਕਣਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਬੜੀ ਸਿੱਲੀ ਹਮਕ ਦਾ ਭਬਕਾ ਆਇਆ। ਸਿਉਂਕ ਮੇਰੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨੋਟਸ, ਮਜ਼ਮੂਨ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਨੈਗੇਟਿਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਟ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਦੂਕ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮੈਂ ਗਰਮੀਆਂ ਕੱਟ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਦੇਖਿਆ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਕ ਨੰਗ-ਧੌੜੰਗ ਬੈਠੇ ਸੁਲਫਾ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਸੁਲਫੇ ਦੀ ਲਾਟ ਉਠੀ ਤਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦਾ ਪਸੀਨੇ ਵਿਚ ਭਿੱਜਿਆ ਆਬਨੂਸੀ ਚਿਹਰਾ ਚਮਕ ਉਠਿਆ।

ਹਬੀਬ ਤਨਵੀਰ ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਆਦਿ-ਵਾਸੀ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀ ਟੋਲੀ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਡੇਰਾ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਲਾਲੂ ਰਾਮ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸੀ। ਛੋਟਾ ਕੱਦ, ਟੇਢੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਆਂਡੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੋਏ। ਉਹ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਝੁਕਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸੁੱਕੀ ਖਸਤਾ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕੀਤਾ।

ਹਬੀਬ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕ 'ਮ੍ਰਿਚਕਟਿਕਾ' ਦੀ ਰੀਹਰਸਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਬੇਗਮ ਕੁਦਸੀਆ ਜੈਦੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਰਜੁਮਾ ਕੀਤਾ ਸੀ 'ਮਿੱਟੀ ਕੀ ਗਾੜੀ'। ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਲੰਗ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਆਜ਼ ਹੈਦਰ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਸਨ।

ਬੇਗਮ ਜੈਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਸਥਾਪਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਔਰਤ। ਉਹ ਮੁਗਲਈ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦੀ ਸੀ - ਚਾਂਦੀ ਦੀ ਜਾਲੀ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਚਿਲਮ, ਚਾਂਦੀ-ਮੜ੍ਹੀ ਪੇਚਵੀਂ ਨਲੀ, ਗੰਗਾ-ਜਮਨੀ ਦਾ ਆਫੁਤਾਬਾ। ਉਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਨੌਕਰ ਤਮਾਕੂ ਦਾ ਮਖਮਲੀ ਬਟੂਆ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦਾ ਪਾਨਦਾਨ ਚੁਕੀ ਉਸ ਦੀ ਅਰਦਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ। ਬੇਗਮ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਕਸ ਖਿਚਦੀ, ਹਬੀਬ ਤੇ ਨਿਆਜ਼ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਮਸਲਿਆਂ ਉਤੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੀ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੀ।

ਕੁਦਸੀਆ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਮਾਹਿਰ ਸੀ। ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਵਜ਼ੀਰ-ਇ-ਆਜ਼ਮ ਸੀ ਜਿਥੇ ਸ਼ੇਅਰ-ਓ-ਸ਼ਾਇਰੀ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਗਰਮ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕੁਦਸੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨਵਾਬੀ ਮਾਹੌਲ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਰਵਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਕਲਾਸਕੀ ਅਦਬ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਘੋਟ ਕੇ ਪੀ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਲੱਫਜ਼ ਵਿਚ ਰਾਮਪੁਰ ਦੀ ਹੁਸੀਨ ਚਾਸ਼ਨੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਗਮਾਤੀ ਨਖਰ

ਸਜਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਦਬ ਤੇ ਲਲਿਤਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸੀ। ਬੋਲਦੀ ਤਾਂ ਫੁੱਲ ਕਿਰਦੇ, ਹਸਦੀ ਤਾਂ ਚਸਮੇ ਫੁਟਦੇ। ਉਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਅਰਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ। ਸਿਰਫ ਹੁਕਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਸਭ ਝੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉਸ ਦੇ ਬੇਗਮਾਤੀ ਫੁਰਮਾਨ ਅੱਗੇ।

ਬੇਤੱਕਲਫੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੀ, ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਕੋਂਦਰੀ ਵਜ਼ੀਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ ਜਿਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅੱਗੇ ਲੋਕ ਕੰਬਦੇ ਸਨ।

ਉਹ ਬੈਠੀ ਰੀਹਰਸਲ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਥੀਏਟਰ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਅਰ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ।

ਬੇਗਮ ਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਲੀਮਾ ਕਸ਼ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਬੋਲੀ, "ਜ਼ਰਾ ਮੀਆਂ ਨੂਰ-ਉਦ-ਦੀਨ ਕੋ ਤੋ ਮਿਲਾਨਾ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਰ।"

ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾ ਗੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੇਅਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਫੜ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬੇਗਮ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਨੂਰੂ ਭਾਈ, ਕਹਾਂ ਗ਼ਾਇਬ ਰਹਿਤੇ ਹੋ? ...ਹਾਂ ਕਭੀ ਯਹਾਂ ਆਓ ਤੇ ਪਤਾ ਚਲੇ ਕਿ ਥੀਏਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨੇ ਮੈਂ ਕਿਆ ਕਿਆ ਦਿੱਕਤੇ ਹੈਂ... ਪਰਸੋਂ ਆਈਏਗਾ... ਠੀਕ ਹੈ... ਗਿਆਰਾਂ ਬਜੇ।"

ਮੀਆਂ ਨੂਰ-ਉ-ਦੀਨ ਬੇਗਮ ਸਾਹਿਬਾ ਕੋਲੋਂ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਮਨਿਸਟਰ ਆਫ ਕਲਚਰਲ ਪ੍ਰੋ. ਹਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੇਗਮ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਦੇਖੇ। ਹਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਸਾਵੀ ਰੰਗ ਦਾ ਛੋਟੇ ਕੱਦ ਵਾਲਾ ਬੰਗਾਲੀ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਵਾਲਾ ਚਿੰਤਨ।

ਬੇਗਮ ਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਹਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਬਿਠਾਇਆ, ਚਾਹ ਪਿਲਾਈ ਤੇ ਪਾਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਕਬੀਰ ਭਾਈ, ਆਪ ਬਿਲਕੁਲ ਹਿੰਦੂ ਲਗਤੇ ਹੈ। ਫੈਸਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਤੇ। ਅੱਲਾਹ ਜਾਨਤਾ ਹੈ ਆਪ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ।"

ਇਹ ਅਜੀਬ ਤਨਜ਼ ਤੇ ਫੱਕੜਪਣ ਸੀ ਬੇਗਮ ਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਦੇਸਤ ਤੇ ਐਕਟਰ ਬਹੁਤੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਉਹ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸੀ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਕਬੀਰ ਨੇ ਬੇਗਮ ਦੀ ਕਹੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਗੱਲ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਬੇਗਮ ਆਦਿਵਾਸੀ ਐਕਟਰਾਂ ਤੇ ਹਬੀਬ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਤੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਕਲਚਰਲ ਦਰਵੇਸ਼ ਰਈਸ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੇ ਮਲੰਗ ਸ਼ਾਇਰ ਨਿਆਜ਼ ਵੀ ਹੁੰਦਾ।

ਬੇਗਮ ਆਖਦੀ, "ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਮੈਂ ਬੜੀਆ ਥੀਏਟਰ ਕਾਇਮ ਕਰੂੰਗੀ। ਬ੍ਰੈਖਤ ਕੀ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਜ਼... ਇਬਸਨ... ਚੈਖਵ... ਕਾਲੀਦਾਸ... ਰਾਜਾ ਸੁਦਰਕ... ਆਗਾ ਹਸ਼ਰ

ਕਸ਼ਮੀਰੀ . . . ਆਜ ਕਲ੍ਹ ਘਟੀਆ ਨਾਟਕ ਹੋ ਰਹੇ ਹੈ। ਸਸਤੀ ਲਤੀਫ਼ਾਬਾਜ਼ੀ ਕੇ ਯੇਹ ਲੋਗ ਕਾਮੇਡੀ ਕਹਿਤੇ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਮੈਂ ਇਨ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲੇ ਕੇ ਬਤਾਉਂਗੀ ਕਿ ਅੱਛਾ ਥੀਏਟਰ ਕਿਆ ਹੈ। ਕੋਰੜੇ ਮਾਰ ਕਰ ਸਿਖਲਾਉਂਗੀ ਇਨਹੋਂ ਕਿ ਉਰਦੂ ਜ਼ਬਾਨ ਕਿਆ ਹੈ...।”

ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਲੋਕ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬੇਗਮ ਜ਼ੈਦੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਪੰਜਾਬਣ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਸੀ ਦਾ ਪੁੱਤ ਸੀ ਮਸ਼ਹੂਰ ਉਰਦੂ ਲੇਖਕ ਏ. ਐਸ. ਬੁਖਾਰੀ ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਕਾਲਜ ਦਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਜਨਰਲ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਲਾਤਮਕ ਰੇਡੀਓ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ ਅਤੇ ਮੋਟੇ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਵਰਗੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ ਕਿ ਉਹ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਤਨਖਾਹ ਉਤੇ ਬਤੌਰ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਕੰਮ ਕਰਨ।

ਬੇਗਮ ਜਮਨਾ ਦੇ ਕੰਢੇ ਜਾਮਾ ਮਿਲੀਆ ਦੇ ਇਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਦੂਰ। ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਬਸ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ ਜ਼ੈਦੀ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦਾ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸੀ। ਬੇਗਮ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹ ਇੱਕਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਰਚ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਬਾਰੇ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ। ਪਰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਖ਼ਰਚ ਕਿਵੇਂ ਘਟਾਂਵੇ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ ਸੱਤ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ? ਦੋ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿਓ।”

“ਮੈਂ ਛਾਂਟੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਤੀ”, ਉਹ ਬੋਲੀ। “ਸਭੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: ਬਾਵਰਚੀ। ਖਾਨਸਾਮਾ। ਡਰਾਈਵਰ। ਮਾਲੀ। ਚੌਕੀਦਾਰ। ਸੈਕਟਰੀ। ਮੁਗਲਾਨੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਸੀਤੀ ਔਰ ਇਸਤਰੀ ਕਰਤੀ ਹੈ। ਕੈਸੇ ਨਿਕਾਲ ਦੁੰ ਕਿਸੀ ਕੇ?”

‘ਮਿੱਟੀ ਕੀ ਗਾੜੀ’ ਦੀਆਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਰੀਹਰਸਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਬੇਗਮ ਦੇ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਐਕਟਰ ਤੇ ਐਕਟ੍ਰੈਸਾਂ ਪੱਕੀ ਤਨਖਾਹ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਸਰੂਫ਼ ਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ।

ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਵੀ ਨਾਟਕ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਇਆ। ਉਹ ਤੀਜੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੇਗਮ ਜ਼ੈਦੀ ਦੇ ਨਾਲ ਬੈਠੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਾਡੇ ਚੌਂ ਕੁਝ ਕਲਾਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਚੌਥੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਲੰਮਾਂ ਖਿਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਤਿੰਨ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਸਮਾਂ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਅਪਣੀ ਰੇਡੀਅਮ ਵਾਲੀ ਘੜੀ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ।

ਬੇਗਮ ਜ਼ੈਦੀ ਚਮਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਵਾਹ ਪੰਡਿਤ ਜੀ! ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਮੇਂ ਇਤਨੀ ਬੋਰਿੰਗ ਤਕਰੀਰੋਂ ਹੋਤੀ ਹੈ, ਉਨਸੇ ਤੋ ਆਪ ਨਹੀਂ ਉਕਤਾਤੇ। ਘੜੀ ਦੇਖਨਾ ਛੇੜੀਏ। ਡਰਾਮਾ ਦੇਖੀਏ।”

ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੇਖਿਆ, ਮੁਸਕ੍ਰਾਇਆ ਤੇ ਬੇਗਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਸ਼ੋਅ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਨਹਿਰੂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਗਏ ਤੇ ਐਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਤੇਜ਼ ਲਾਈਟਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕਦੇ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ, "ਕੁਦਸੀਆ! ਸਟੇਜ ਪਰ ਆਓ। ਆਓ ਭੀ!"

ਕੁਦਸੀਆ ਆਪਣੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਨੇ ਹੱਥ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਉਹੀ ਚਮਕੀਲੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਸੁੱਟੀ, "ਨਹੀਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਆਉਂਗੀ। ਆਪ ਕੋ ਸ਼ੋਕ ਹੈ, ਆਪ ਤਸਵੀਰੋਂ ਖਿਚਵਾਈਏ। ਹਮੇਂ ਸ਼ੋਕ ਨਹੀਂ!"

ਤੇ ਉਹ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਨਾ ਗਈ।

ਬੇਗਮ ਆਪਣੇ ਐਕਟਰਾਂ ਨਾਲ 'ਮਿੱਟੀ ਕੀ ਗਾੜੀ' ਤੇ 'ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ' ਲੈ ਕੇ ਟੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਥੀਏਟਰ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਾਤੀ ਸਰਮਾਏ ਨੂੰ ਖਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਨਾਟਕ ਕਰਨ ਦੇ ਜਨੂੰਨ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਤੇ ਗਰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਐਕਟਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਦੇ ਖਚਾਖਚ ਭਰੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਸਫਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਰਾਹ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਸੇ ਡਾਕ ਬੰਗਲੇ ਵਿਚ ਰਾਤ ਕੱਟਣ ਲਈ ਠਹਿਰੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਹਾਕ ਮਾਰੀ, "ਮੈਂ ਚਲੀ... ਯਾ ਖੁਦਾ! ਡਾਰਲਿੰਗ... ਮੈਂ..."

ਤੇ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਦਮ ਤੇੜ ਗਈ।

ਬੇਗਮ ਕੁਦਸੀਆ ਜ਼ੈਦੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ ਘੱਟ ਹੀ ਛੱਡੀ ਹੈ ਪਿਛੇ। ਪਰ ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਉਤੇ ਬੇਗਮ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨਕਸ਼ ਹੈ।

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਬੁਲਾਇਆ, ਨਾਲ ਹੀ 'ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ' ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਨੂੰ, ਤੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਦੇਸਤ ਨੂੰ। ਮੈਂ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤਿੰਨ ਮੁਰਗੇ ਲੈ ਆਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰੇ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬੀਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਆਉਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਗੱਲ ਮਈ 1964 ਦੀ ਹੈ। ਬੇਹੱਦ ਗਰਮੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕਮਰਾ ਭੱਠ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਕਿਸੇ ਠੰਡੀ ਥਾਂ ਦੁਪਹਿਰ ਗੁਜ਼ਾਰਾਂ, ਮੈਂ ਜਨ-ਪੱਖ ਦੇ ਕਾਟਿਜ਼ ਐਮਪੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜੋ ਪੂਰਾ ਏਅਰਕੰਡੀਸ਼ਨਡ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਮੈਂ ਖਿਡੌਣਿਆਂ ਦੇ ਸੈਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਲੋਗੜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਾਂਗਲੇ ਹਾਥੀ, ਘੋੜੇ, ਬਾਂਦਰ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਸੀ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਇਥੇ ਆਨੰਦ ਮਾਣਿਆ।

ਯਕਦਮ ਬਿਜਲੀ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਟਿਜ਼ ਐਮਪੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਘੁਟਨ ਤੇ ਗਰਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਸੋਚੀ।

ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਖੜੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, "ਕਹਿਰ ਹੋ ਗਿਆ... ਉਫ਼, ਕਿੰਨੀ ਗਰਮੀ ਹੈ... ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ? ਯਕਦਮ... ਗਰਮੀ ਹੀ ਇਤਨੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਭਲਾ ਬੰਦਾ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਏ?"

ਇਕ ਤੀਵੀਂ ਬੋਲੀ, "ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ।"

ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਬੁੱਢੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ ਜੋ ਐਮਪੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਸੀ। ਖਿਚੜੀ ਵਾਲ, ਪੂਣੀ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ, ਖਿੜਿਆ ਮੱਥਾ। ਗਾਹਕਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਦਾ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, "ਕੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ?"

"ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਹੈ।"

ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਏ ਸਨ।

ਐਮਪੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਸਨਸਨੀ ਫੈਲ ਗਈ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ

ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਟਰ ਬੰਦ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਕੂਟਰਾਂ ਵਾਲੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਦਹਵਾਸੀ ਤੇ ਮਾਤਮੀ ਫਿਜ਼ਾ ਭਾਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਘਰ ਪਰਤਿਆ।

ਮੇਰਾ ਨੌਕਰ ਮੁਰਗੇ ਭੁੰਨਣ ਲਈ ਪੱਥਰ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਮਸਾਲਾ ਰਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਝਟ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਤਖ਼ਤ ਸਾਂਭਣ ਲਈ ਦੌੜ-ਭੱਜ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਰਾ ਤਫ਼ਰੀ ਮੱਚਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗਾ। ਸ਼ਾਮ ਲਾਲ ਨੇ ਵੀ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕੀ ਪਤਾ ਕੀ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਡਿਨਰ ਕੈਸਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੇਰਾ ਨੌਕਰ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਖੜਾ ਵੱਡੇ ਪਤੀਲੇ ਵਿਚ ਮੁਰਗੇ ਭੁੰਨ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਫ਼ਾਂ ਦੇ ਭਬਕਿਆਂ ਵਿਚ ਲਸਣ, ਅਦਰਕ ਤੇ ਲੋਂਗਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਸੀ। ਨੌਕਰ ਸੰਘਣੀ ਤਰੀ ਵਾਲੇ ਮੁਰਗੇ ਬਣਾ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਮ ਪਈ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਘਰ ਸੁੰਨਾ ਸੁੰਨਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਅਜੀਬ ਬੇਚੈਨੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ।

ਯਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫਰਿੱਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੁਰਗਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ। ਕਿਉਂ ਨਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆਵਾਂ ਇਸ ਦਾਅਵਤ-ਇ-ਸੀਰਾਜ਼ ਲਈ।

ਮੈਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਵੱਡੇ ਤੰਬੂ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਅਕਸਰ ਕਈ ਫੱਕੜ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਲੇਖਕ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਥੇ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਕਾਮਿਲ, ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਕਾਫ਼ੀ ਪੀ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਮੇਰੇ ਘਰ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਮੁਰਗਿਆਂ ਦਾ ਪਤੀਲਾ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਚਲੋਗੇ ਖਾਣ ਲਈ?”

ਸਭ ਦੀਆਂ ਵਾਛਾਂ ਖਿੜ ਗਈਆਂ ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਤੇ ਤਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਖਰੀਦ ਲਈ।

ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ, ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੀ। ਸੋਚਿਆ, ਸ਼ਾਇਦ ਜੰਦਰਾ ਲਾਉਣਾ ਭੁਲ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਤਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਦਾ ਪੁੜਾ ਤੇ ਵਿਸਕੀ ਦੀ ਬੋਤਲ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਰੱਖੀ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਅੱਜ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਪੀਂਦੇ ਹਾਂ — ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਸਮਾਨ ਹੇਠ। ਗਲਾਸ ਲਿਆ ਯਾਰ। ਜਜ਼ਨ ਮਨਾਈਏ।”

ਯਕਦਮ ਕਮਰੇ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਬੁਝ ਗਈ। ਕੌਣ ਸੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ?

“ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਓਏ ਮਾਂ ਦਿਆ ਯਾਰਾ। ਨਿਕਲ ਬਾਹਰ ਤੇਰੀ ਭੈਣ ਨੂੰ—” ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗਰਜਿਆ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚੁਪ ਵਰਤ ਗਈ ਸੀ।

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਲਲਕਾਰਿਆ, “ਬਾਹਰ ਆ ਜਾ ਓਏ ਭੈਣ ਦਿਆ ਖਸਮਾਂ।” ਉਹ ਵਰਾਂਡੇ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਲਾਈਟ ਜਗਾ ਦਿਤੀ।

ਇਕ ਸੁੱਕੜ ਜਿਹਾ ਆਦਮੀ ਖੁੰਜੇ ਵਿਚ ਦਬਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਗਲ ਮੈਲੀ ਬੁਨੈਣ, ਤੇੜ ਚਾਰਖਾਨਾ ਤਹਿਮਦ ਤੇ ਪਤਲੀ ਬੱਕਰਾ ਦਾੜ੍ਹੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਠਹਾਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਹੱਸੇ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ, “ਓਏ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਇਹ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਰਾਈਟਰ ਦਾ ਘਰ। ਇਥੇ ਕੀ ਰਖਿਆ ਹੈ ਚਰਾਉਣ ਨੂੰ? ਸਿਰਫ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਖਰੜੇ, ਤਸਵੀਰਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਜੁੱਤੇ ਤੇ ਟੁਥ ਬ੍ਰਸ਼। ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਥੇ ਕੋਈ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲੇਗਾ ਤੈਨੂੰ? ਹਾਥੀ? ਜਵਾਹਰਾਤ? ਸੋਨਾ? ਡਾਲਰ? ਹੂੰਹ। ਕੰਜਰਾ, ਕੱਚਾ ਚੋਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤੂੰ। ਬਾਹਰ ਆ ਜਾ।”

ਉਹ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਮੁਆਫ ਕਰ ਦਿਓ ਹਜੂਰ। ਰਹਿਮ ਕਰੋ ਮੇਰੇ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਤੁਹਾਨੂੰ—”

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਥੱਪੜ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਬੁਹਕਾਂ ਮਾਰਦਾ ਫਰਸ ਉਤੇ ਡਿੱਗ ਗਿਆ।

“ਖਬਰਦਾਰ ਜੁ ਅੱਲਾਹ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਆਪਣੇ ਹੰਦੇ ਵਿਚ! ਸਾਲਿਆ, ਤੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈਂ? ਤੇ ਫਿਰ ਚੋਰ? ਬਸ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਸਿਖਿਆ ਹੈ ਚੋਰੀ ਕਰਨਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਚੋਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਚੁਪ ਕਰਕੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇ।

ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ ਜਣੇ ਵਿਸਕੀ ਪੀਣ ਲਗੇ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੱਛੀ ਦਾ ਪੁੜਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਚੋਰ ਵੱਲ ਸੁਟਿਆ, “ਲੈ ਫੜ ਓਏ ਕੁੱਤਿਆ, ਖਾ ਲੈ ਇਸ ਨੂੰ। ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਰ ਲੋਕ ਹਾਂ। ਚੋਰਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਮਝ ਪਈ ਤੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ? ਮੱਛੀ ਛਕ ਲੈ। ਫੇਰ ਪੁਲਿਸ ਛਕਾਉਗੀ ਤੈਨੂੰ ਦਾਖੂਦਾਣਾ।”

ਚੋਰ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੱਛੀ ਨੂੰ ਬੋਚ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੱਛੀ ਖਾਣ ਲੱਗਾ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਘੁੱਟਾਂ ਵਿਚ ਗਲਾਸ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ, ਕੁੜਤੇ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਾਲ ਮੁੱਛਾਂ ਪੁੰਝੀਆਂ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਚੋਰ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਦਾ ਅਵੱਲਾ ਹੀ ਯਰਾਨਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਕੈਦੀ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਜ਼ੰਜੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ।”

ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਗਲਾਸ ਭਰਿਆ ਤੇ ਪੀਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਥਾਣੇਦਾਰ ਤੇ ਦੋ ਸਿਪਾਹੀ ਆ ਗਏ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਚੋਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ ਲਗੇ।

ਚੋਰ ਦੀ ਡੱਬ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਚਾਕੂ ਤੇ ਇਕ ਮਾਸਟਰ ਚਾਬੀ ਨਿਕਲੀ।

“ਚੋਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਰੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲਓ!”

ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਤਿੱਖੀ ਸੱਬਲ ਮਿਲੀ ਜੋ ਚੋਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਆਇਆ ਸੀ। ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਚੋਰ ਦੇ ਦੋ ਥੱਪੜ ਮਾਰੇ। ਉਹ ਗੋਡਿਆਂ ਭਾਰ ਡਿਗ ਪਿਆ ਤੇ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਕਦੇ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਚੁਰਾਈ, ਹਜ਼ੂਰ... ਮੈਂ ਗਰੀਬ ਆਦਮੀ ਹਾਂ... ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ ਹਨ... ਭੁੱਖੇ... ਨੌਕਰੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ... ਭੁੱਖਾ-ਭਾਣਾ ਹਜ਼ੂਰ... ਮੇਰੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਬੱਚੇ...”

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿੱਚੀਉਂ ਫੜ ਕੇ ਠੱਡਾ ਮਾਰਿਆ, “ਬਕਵਾਸ ਬੰਦ ਕਰ, ਹਰਾਮਜ਼ਾਦੇ। ਝੂਠ ਬਕਦਾ ਹੈ? ਲੈ ਜਾਓ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰੋ।”

ਸਿਪਾਹੀ ਚੋਰ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਧੌਕੇ ਮਾਰਦੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਗਏ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਏਧਰ ਉਧਰ ਝਾਕਿਆ। ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਗਲਾ ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿਚ ਇਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਚੋਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਚੁਰਾਇਆ। ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕਢੇ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਨੂੰ ਘੁਕਾਉਂਦਾ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਤਲ ਨਹੀਂ ਆਖ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕਤਲ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਹਦਾ ਇਰਾਦਾ ਭਾਵੇਂ ਕਤਲ ਦਾ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਾਬਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੀ ਚੋਰੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ। ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਹੈ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੁਰਾਉਣ ਲਈ? ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਚੁਕ ਕੇ ਲਿਜਾ ਸਕੇ ਤੇ ਵੇਚ ਸਕੇ।”

ਮੈਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਕੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ? ਕਿਤਾਬਾਂ... ਕਪੜੇ... ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਪੱਖਾ... ਚਟਾਈਆਂ... ਟੇਬਲ ਲੈਪ... ਤਖਤਪੋਸ਼... ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਜੋ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਬਾੜੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਸੀ।

ਥਾਣੇਦਾਰ ਨੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀ ਤਾਂ ਜੁ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਲਭੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਚੋਰ ਨੂੰ ਫਸਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸਿੰਗਰ ਮਸ਼ੀਨ ਉਤੇ ਪਈ ਜੁ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਜੀਤ ਉਸੇ ਸਵੇਰ ਖਰੀਦ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਛੱਡ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਸੀਦ ਤੇ ਗਰੰਟੀ ਕਾਰਡ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਮੀ ਲਈ ਪਿੰਡ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਇਕ ਨਕਲੀ ਡਰਾਮਾ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਮੇਰੇ ਘਰ। ਚੋਰ ਨੂੰ ਇਹ ਮਸ਼ੀਨ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੁਕਾ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿਚ ਤੋਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਮੋੜ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦਬੋਚ ਲਿਆ। ਕੋਲੋਂ ਦੀ ਲੰਘਦੇ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਮੌਕੇ ਦੇ ਗਵਾਹ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਚੋਰ ਨੂੰ ਥਾਣੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗਲਾਸ ਭਰੇ, ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੇ ਨਾਂ।

“ਨਹਿਰੂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਮਹਾਨ ਲੀਡਰ। ਉਸ ਦੇ ਬਗ਼ੈਰ ਭਾਰਤ ਸੁਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੀਰਾ ਖੋ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ। ਕੋਈ ਵੀ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ।” ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬੋਲਿਆ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਡਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ ਤੇ ਮੋਟੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਨਹਿਰੂ, ਕਿਹੜਾ ਨਹਿਰੂ? ਅਸੀਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਨਹਿਰੂ ਮਰ ਗਿਆ ਅੱਜ ਤੋਂ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ। ਤ੍ਰੇਤਾ ਯੁਗ ਵਿਚ। ਮੁੱਦਤਾਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ ਇਸ ਘਟਨਾਂ ਨੂੰ... ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਥਰ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਹੈ... ਧਾਤ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ... ਮਹਿੰਜੋਦੜੋ ਤੇ ਹੱੜਪਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ... ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰੋ। ਉਹ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ। ਆਓ, ਨਵੇਂ ਯੁਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ। ਅੱਜ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀ ਗੱਲ। ਨਵੇਂ ਸਵੇਰੇ ਦੀ ਗੱਲ... ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ...”

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਤਲੀਆਂ ਫੈਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਭੁੱਬਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੋਣ ਲੱਗਾ। ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਜ਼ਬਤ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਪੂੰਝੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਹੰਝੂ ਕੇਰ ਬੈਠਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣੀਏਂ। ਸੁਣਾ ਬਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਕਵਿਤਾ।”

“ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝੇਗਾ, “ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗੁਰਾਇਆ, “ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਕਵਿਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਵਿਤਾ ਦਾ?”

“ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਡੈਫੀਨੀਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਤੂੰ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਡੈਫੀਨੀਸ਼ਨ? ਭਲਾ ਦੱਸ, ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਾਣੀ? ਆਸਮਾਨ? ਡੱਡੂ? ਕੁੱਤਾ? ਗੁਲਾਬ? ਕੁੱਕੜ?”

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਮੂਰਖਾ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਬਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਆਖਣਾ ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ ਕਿ ਆਸਮਾਨ ਨੀਲਾ ਹੈ... ਚਿੜੀਆਂ ਚੁੰ ਚੁੰ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ... ਕਾਲੇ ਬੱਦਲ ਗਰਜ ਰਹੇ ਹਨ... ਤਾਂ ਇਹ ਬਕਵਾਸ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਆਸਮਾਨ ਦਾ ਰੰਗ ਹਰਾ ਹੈ... ਦੁੱਧ ਕਾਲਾ... ਬਰਫ ਸੁਰਖ... ਤੇ ਕੁੱਬਾ ਜੰਡ ਬੈਠਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਉਠ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਬਸ ਇਹੋ ਸਾਇਰੀ ਹੈ। ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੂੰ?”

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦਾ ਮਨ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੂਈ ਇਕੋ ਥਾਂ ਅਟਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ, “ਨਹਿਰੂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਲੀਡਰ ਸੀ... ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਆਦਮੀ... ਅਸੀਂ ਹੀਰਾ ਖੋ ਬੈਠੇ ਹਾਂ...”

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਜੀਤ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਸੀ ਦੀ ਸਿੰਗਰ ਮਸ਼ੀਨ ਥਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਚੋਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ। ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲੇਗੀ ਉਹ? ਕੀ ਪਤਾ... ਤੇ ਉਹ ਗਾਉਣ ਲੱਗਾ: ਪੱਕੇ ਪੁਲ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਛੁਫ਼ੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਲ ਟੁੱਟ ਗਏ..."

"ਨਹਿਰੂ ਮਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਉਸ ਉੱਤੇ," ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਆਲ ਇੰਡੀਆਂ ਰੇਡੀਓ ਦਾ ਰੇਟ ਹੈ ਪੱਚੀ ਰੁਪਈਏ ਫੀ ਨਜ਼ਮ। ਮੈਂ ਤਿੰਨ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਾਂਗਾ। ਬਸ ਤਿੰਨ ਘਟੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ। ਘਟੀਆਂ ਨਜ਼ਮ ਵਿਕਦੀ ਹੈ ਰੇਡੀਓ ਉੱਤੇ।"

"ਕਾਸ਼, ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਪਗ-ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲ ਸਕਦਾ! ਨਹਿਰੂ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਿਖਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਬੋਲਦਾ ਸੀ.. ਅਸੀਂ ਹੀਰਾ ਖੋ ਬੈਠੇ..."

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਗਰਜਿਆ, "ਮੈਂ ਨਹਿਰੂ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਜਦ ਆਦਮੀ ਮਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਖਤਮ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜ਼ੀਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅਜ਼ੀਮ ਹਾਂ... ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਸਾਹ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਰਹੇਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਦੀ ਘੜੀ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਆਖੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੇਰੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾਜ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦੇਵਾਂਗਾ ਤੇ ਆਖਾਂਗਾ : ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਦਿਓ ਇਕ ਝੁੱਗੀ। ਅੱਜ। ਇਸ ਵੇਲੇ। ਕੌਣ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ। ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲਵਾਂਗਾ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ... ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ... ਜੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਹੋਈ ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੁਛਿਆ, ਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਮਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜੱਠਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਜਹੰਨਮ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਿਆ ਤਾਂ... ਤਾਂ... ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਮੈਂ ਕੀ ਬਕ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਹ ਖਿਆਲ ਬਹੁਤ ਅਹਿਮਕਾਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਾਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ। ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਵੀ ਕੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ? ਹੁਣ ਨਹਿਰੂ ਮਰ ਗਿਆ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੌਜਵਾਨ ਮੰਗਤੇ ਨੂੰ ਆਖੋ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਤੇਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਅਰਥੀ ਨਿਕਲੇਗੀ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਫੁੱਲ ਵਰਸਾਉਣਗੇ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤੇ ਤੂੰ ਨਹਿਰੂ ਹੋਵੇਗਾ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਪਰ, ਜੇ ਨਹਿਰੂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਮੰਗਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜ਼ੀਮ ਹੈ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤੋ।"

ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੀਕ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ।

ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਵਿਹੜਾ ਸੁੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ ਖਾਲੀ ਬੋਤਲਾਂ, ਚੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਤੇ ਤਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਦੇ ਖਿੰਦੇ ਪੁੜੇ।

ਮੈਂ ਤਾਰਿਆਂ ਜੜੇ ਆਸਮਾਨ ਹੇਠ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੀ ਹੈ, ਤੇ ਮੌਤ ਕੀ।

ਕਿਥੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਾਡੀ ਰੂਹ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ? ਰੂਹ ਕੀ ਹੈ? ਇਹ ਹੈ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ? ਸਿਰਫ ਰਾਖ ਤੇ ਖੰਡਰ। ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹਿਲ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਕਬਰੇ। ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸੁਲਤਾਨ ਤਾਜ ਪਹਿਨ ਕੇ ਬੈਠਦੇ ਸਨ, ਉਥੇ ਹੁਣ ਚਮਗਿੱਦੜ ਲਟਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਬਰਾਂ ਹੇਠ ਨਾਜ਼ਕ ਮੁਗਲ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀਆਂ ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਕਾਹੀ ਤੇ ਸਰਕੰਡੇ ਉਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹੋ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ, ਤੇ ਇਹੋ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਨਿਮਾਣੀ ਖ਼ਸਤਾ ਹੋਂਦ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਬਾਕੀ...।

ਜਦੋਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ 'ਰੰਗਮੰਚ' ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਛਪੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਸੌ ਡਾਲਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਗੀ ਰਾਇਲਟੀ ਭੇਜੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਤੇ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦਾ ਟਿਕਟ।

ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਨ ਵੀਜ਼ੇ ਲਈ ਫਾਰਮ ਭਰੇ। ਮੇਰਾ ਪਿਛੋਕੜ, ਜਾਣ ਦਾ ਮੌਤਵ, ਮਾਲੀ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ, ਗਰੰਟੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਲ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਿੱਕਾ-ਬੰਦ ਸੱਦਾ-ਪੱਤਰ ਸੀ, ਅਮਰੀਕਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਦਾ ਜੋ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦਾ ਧਨਾਢ ਸੀ, ਫੋਰਡ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਦਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਚੌਧਰੀ।

ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਕਾਉਂਸਲਰ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਕਿ ਫਲਾਂ ਦਿਨ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਾਂ।

ਐਨ ਵਕਤ ਸਿਰ ਮੈਂ ਅਮਰੀਕਨ ਸਫਾਰਤਖਾਨੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਊਂਟਰ ਉਤੇ ਚਿੱਠੀ ਦਿਖਾਈ। ਇਕ ਜੂਨੀਅਰ ਅਫਸਰ ਮੈਨੂੰ ਲਿਸ਼ਕੇ ਪੁਸ਼ਕੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਵੱਡਾ ਭਾਰੀ ਮਲਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੋਟਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਲਾਟੂ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਇਹ ਭਾਰੀ ਮਲਗੀਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਮਲਕੜੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸਾਹਮਣੇ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਕੱਕੇ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਵਾਲ, ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤੇ ਪੀਲੇ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਰੰਗ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪਰਤਣ ਲੱਗਾ।

ਮੈਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਨੇ ਪਰਤਦਾ ਰਿਹਾ।

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਠੰਡੇ ਲਹੇ ਵਰਗੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਤੱਕਿਆ।

“ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ?”

“ਬਸ, ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ...”

“ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਰਿਹਾ। ਅੱਜ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸੁਆਲ ਕਰਨੇ ਨੇ ਤੈਨੂੰ... ਤੇਰਾ ਪਿਛੋਕੜ, ਕੰਮ-ਕਾਜ, ਸਰਗਰਮੀ। ਕਿਹੜੀ ਕਿਹੜੀ ਸੰਸਥਾਂ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਤੂੰ?”

“ਮੈਂ ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਬੋਰਡ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹਾਂ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਦਾ ਐਗਜ਼ੈਕਟਿਵ ਮੈਂਬਰ। ਮੈਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਕਈ ਅਵਾਰਡ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਨਾਟਕ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਡਕਾਸਟ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।”

“ਮਤਲਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ।” ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੋਕਿਆ। “ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਦੱਸ ਕਿ ਤੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਅਮਨ ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਭਾਂਪ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਗੱਲ ਕਿਹੜੇ ਪਾਸੇ ਤੁਰੇਗੀ, ਉਸ ਦੀ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮੰਤਵ ਕੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੋਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾਂ...ਅਮਨ ਲਹਿਰ...ਮੈਂ ਅਮਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਉਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਰੈਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ।”

“ਤੂੰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ? ਕਾਰਡ ਹੋਲਡਰ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਰੂਸ ਗਿਆ ਹੈ?”

“ਹਾਂ।”

“ਕਿੰਨੀ ਵਾਰੀ?”

“ਤਿੰਨ ਵਾਰੀ।”

“ਖਰਚਾ ਕਿਸ ਨੇ ਦਿਤਾ?”

“ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉੱਨੀ ਸੌ ਰੁਪਯਾ ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ। ਫਿਰ ਉੱਨੀ ਸੌ ਸਤਵੰਜਾ ਵਿਚ। ਫਿਰ ਉੱਨੀ ਸੌ ਉਨਾਹਟ ਵਿਚ ਜਿਪਸੀ ਥੀਏਟਰ ਨੇ ਮਾਸਕੋ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਡਰਾਮਾ ‘ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ’ ਖੇਡਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ।”

“ਰੂਸੀ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ?”

“ਹਾਂ।”

“ਕਿੰਨੇ ਪੈਸੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਲੈ ਚੁਕਿਆ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ?”

“ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਰਾਇਲਟੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਉਤੇ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਜਰਮਨ ਪਬਲਿਸ਼ਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਇਲਟੀ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਵੀ।”

“ਤੂੰ ਸੋਵੀਅਤ ਲੈਂਡ ਲਈ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖੇ ਹਨ?”

“ਹਾਂ, ਸਿਰਫ ਇਕ ਆਰਟੀਕਲ। ਫਿਰ ਮੈਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੇ।”

“ਕਿਉ?”

“ਉਹ ਪੈਸੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।”

ਇਕ ਕੌੜੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਉਸ ਦੇ ਪਤਲੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਨਮੂਦਾਰ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਕੁਝ ਪੀਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰਤੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬੋਲਿਆ,

“ਤੂੰ ਕਦੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖੇ ਹਨ?”

ਮੈਂ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਿਹਾ ਤੇ ਜ਼ੁਆਬ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਇਕ ਠਾਟਕ ‘ਚੋਲਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੰਜਰਾਂ’ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਰੀਆ ਦੀ ਜੰਗ ਦਾ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਤੂੰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਚੜ ਆਖਿਆ ਹੈ।”

“ਹਾਂ।”

“ਕਿਉਂ?”

“ਜੰਗ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਣਾ ਕੋਈ ਜੁਰਮ ਨਹੀਂ... ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਵੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ, ਲੁੱਟ-ਖੱਸੁਟ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪਾਖੰਡ ਦੇ ਪਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹਾਂ।”

“ਤੇ ਰੂਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਕਦੇ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ?”

“ਨਹੀਂ।”

ਫਿਰ ਉਹੀ ਕੌੜੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਖੇਡਣ ਲੱਗੀ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਉਹਨਾਂ ਪੀਲੇ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪੰਨਿਆਂ ਉਤੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਤਫ਼ਸੀਲ ਦਰਜ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿਕਰ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭੁਲ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਾਸਕੋ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦਾ, ਖ਼ਰੁਸ਼ਚੇਵ ਦੀ ਉਸ ਸਪੀਚ ਦਾ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸਾਟਾਲਿਨ ਦੇ ਜੁਲਮ ਬਿਆਨ ਕੀਤੇ ਸਨ... ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬਗ਼ਾਵਤ... ਸੋਵੀਅਤ ਟੈਂਕ... ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਬਦੀਲੀ ਆਈ।

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਤੇਰਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ?”

“ਕੋਈ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੈਂ ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਝੰਡਾ ਚੁਕ ਕੇ ਤੁਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਚੋਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੰਗ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ, ਬਤੌਰ ਲੇਖਕ।”

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੰਗਰੀ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਹੰਡਲੇ ਪਿਛੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰੈਲੀ ਜਾਂ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।”

“ਨਹੀਂ।”

“ਸੱਚ ਹੈ?”

“ਹਾਂ।”

“ਤੂੰ ਅਮਨ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਵਿਚ ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ ਕਦੋਂ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ?”

“ਆਖ਼ਰੀ ਵਾਰ... ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ... ਉੱਠੀ ਸੌ ਉਨਾਹਟ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਮਨ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ।”

“ਝੂਠ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੂੰ! ਸਟਾਰਕ ਨੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਮੁੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਿਣਗਾਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਲ੍ਹ ਤਣ ਗਏ।

“ਝੂਠਾ ਹੈ ਤੂੰ!” ਉਹ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ।

‘ਝੂਠਾ’ ਸ਼ਬਦ ਬਿਜਲੀ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਡਿਗਾ। ਗਰਮ ਖੂਨ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਤਾਲੂ ਨਾਲ ਲੱਗ ਗਈ ਤੇ ਸਾਹ ਸੁਕ ਗਿਆ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸੈਂ ਵਰਲਡ ਪੀਸ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਵਿਚ। ਦਿਲੀ ਵਿਚ। ਝੂਠਾ ਹੈ ਤੂੰ!”

ਲੱਖਾ ਖਿਆਲ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਲੱਗੇ। ਖਲਬਲੀ ਜਿਹੀ ਮਚ ਗਈ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਮੈਂ ਸੁੰਨ ਬੈਠਾ ਉਸ ਵੱਲ ਝਾਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਟਾਰਕ ਨੇ ਪੀਲੇ ਤੇ ਗੁਲਾਬੀ ਪੰਨੇ ਠੱਪ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਦੀ ਦਰਾਜ਼ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਯਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਜਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਗੀਤ ਨਾਟਕ ਚੰਡਾਲਿਕਾ ਦੇਖਣ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਟਰੱਪ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਗੀਤ ਨਾਟਕ ਵਰਲਡ ਪੀਸ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸਿਰਫ ਡੈਲੀਗੇਟਾਂ ਲਈ। ਗੇਟ ਉਤੇ ਇਕ ਕਾਮਰੇਡ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਦੇ ਰੁਪਏ ਲਏ ਤੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਡ ਦੇ ਦਿਤਾ ਜੋ ਡੈਲੀਗੇਟ ਕਾਰਡ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਆਖ ਰਿਹਾਂ ਹਾਂ ਸੱਚ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਦੇਸਤ ਪੇਟਰ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਉਹ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਲਚਰਲ ਕਾਉਂਸਲਰ ਟਾਮ ਨੂਨਨ ਦਾ ਦੇਸਤ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਸਤੀਸ਼ ਨੇ ਟਾਮ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਨ ਸਭ ਉੱਲੂ ਹੋ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਤਰੇੜੀ ਐਨਕ ਨਾਲ ਦੇਖਦੇ ਹੋ। ਹਰ ਰਾਈਟਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰੂਸੀ ਖ਼ਤਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ। ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲੈਫਟ ਵਿੰਗ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫ਼ਸਾਦਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਕਤਲ ਤੇ ਖੂਨ ਬਾਰੇ ਪੇਟਿੰਗਾਂ ਬਣਾਈਆਂ। ਕੋਈ ਪੁੱਠਾ ਅਮਰੀਕਨ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਇਹੀ ਸਮਝੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀਤਨਾਮ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ। ਉਹ ਨਿਰੋਲ ਲੇਖਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਣ ਲਈ ਜੂਏਬਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਗੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ, ਬਦਮਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਭਗੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਰੰਡੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੀਜ਼ਾ ਦੇ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ?”

ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਟਾਮ ਨੂਨਨ ਨੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ ਨਾਟਕਕਾਰ ਆਨੂਈ ਦਾ ‘ਲਾਰਕ’ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਮਾਸੂਮ ਪਵਿੱਤਰ ਕੁੜੀ ਜੇਨ ਆਫ ਲਾਰਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਨੂਈ ਨੇ ਆਸਮਾਨ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੰਛੀ ਲਾਰਕ ਨਾਲ ਤਸਬੀਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਜੇਨ

ਆਫ ਆਰਕ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੱਟੜ ਪਾਦਰੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੜੇਲ ਆਖ ਕੇ ਜਿੰਦਾ ਜਲਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਡਰਾਮੇ ਵਿਚ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਸ਼ਾਹੀ ਵਕੀਲ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਜੇਨ ਆਫ ਆਰਕ ਨੂੰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਲ ਪੁੱਛ ਕੇ ਉਲਝਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਨ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ। ਕੁਫਰ ਤੋਲਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਦਲੀਲਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰੀ ਹੋਈ ਜੇਨ ਆਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਸਮਾਨ ਤੋਂ ਰੱਬੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਜੋ ਆਖ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਦੇ। ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਜੀਬ ਮੇਲ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਦੇ ਕਟਹਿਰੇ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਕੀਲ ਵਾਂਗ ਸੁਆਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਟਾਮ ਨੂਨ ਨੇ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਾਰ ਖਿਚੀ ਜਾਂ ਮਿਸਟਰ ਸਟਾਰਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਦਲ ਲਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਕਾਂਸਲੇਟ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਾਰਮ ਭਰਕੇ ਅਰਜ਼ੀ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਫਾਰਮ ਭਰ ਦਿਤੇ।

ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਾਲਫ ਬੈਰਨਜ਼ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਜੋ 'ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਐਡੀਟਰ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸਕਾਈਸਕ੍ਰੇਪਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕ੍ਰਾਈਸਲਰ ਮੋਟਰ ਕੰਪਨੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਐਂਪਾਇਰ ਸਟੇਟ ਬਿਲਡਿੰਗਜ਼।

ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਓਪਰਾ ਨਾ ਲਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸਕਾਈਸਕ੍ਰੇਪਰ ਬਿਲਕੁਲ ਉਹੀ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਫਿਲਮਾਂ ਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖੇ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਫਿੱਕੀ ਕਾਪੀ ਜਾਪੇ। ਬਹੁਤੇ ਉੱਚੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਗ ਰਹੇ। ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਬੱਦਲਾਂ ਵਿਚ ਮੋਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਥੇ ਸਾਊ ਤੇ ਨਿੱਕੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ।

ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਲਫ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਨੂੰ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਦੂਹਰੀ ਚਾਬੀ ਫੜਾ ਗਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਡਬਲ ਲਾਕ ਨੂੰ ਦੋ ਵਖਰੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਵੀ ਦੱਸ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੋਈ ਘੰਟੀ ਮਾਰੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਬੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਨਿਊਯਾਰਕ

ਵਿਚ ਡਾਕੇ ਤੇ ਚੋਰੀਆਂ ਆਮ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿਤੀ ਕਿ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਝਾਤ ਮਾਰ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵਾਂ।

ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਅਪਾਰਮੈਂਟ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਚਾਹ ਬਣਾਈ ਤੇ ਭਾਪਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਗਿਆ।

ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭਾਰੀ ਬੂਟਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ। ਖੜਕਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਕੌਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੇਰਾ ਐਪਾਰਮੈਂਟ ਸਭ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਤੇ ਸੀ। ਉਠ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਵਿਚ ਜੜੀ ਕ੍ਰਿਸਟਲ ਅੱਖ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੇਖਿਆ। ਚੌੜੇ ਜਬੜੇ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹਬਸ਼ੀ ਲੜਖੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਉਪਰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਗੁੱਟ। ਉਹ ਲਾਗਲੇ ਅਪਾਰਮੈਂਟ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਘੁਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਣ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿਛੋਂ ਜੀਅ ਕਾਹਲਾ ਪਿਆ ਤੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਇਤਾਲਵੀ ਕੈਫੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਪੀ ਕੇ ਆਵਾਂ।

ਮੈਂ ਚਾਬੀ ਜੜ ਕੇ ਘੁਮਾਈ ਪਰ ਲਾਕ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਚਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜੜ ਕੇ ਘੁਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲ ਬਦਲ ਕੇ ਲਾਇਆ, ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਦੰਦ ਕਰੀਚ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨੂੰ ਝੰਜੋੜਿਆ ਤੇ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਲੈਣਾ ਵੀ ਭੁਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਫਿਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਦੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਣ ਕੇ ਡਬਲ ਲਾਕ ਵਿਚ ਜੜਿਆ, ਘੁਮਾਇਆ, ਹਿਲਾਇਆ ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ। ਮੇਰੇ ਪਸੀਨੇ ਛੁਟ ਗਏ। ਸਿਰ ਘੁਮਣ ਲੱਗਾ। ਕਮਰਾ ਇਕ ਤਾਬੂਤ ਬਣ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੁਟਣ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਅਲੀਬਾਬਾ ਦੀ ਗੁਫਾ ਵਿਚ ਫਸਿਆ 'ਸਿਮਸਿਮ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾ!' ਦਾ ਮੰਤਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਮੌਤ ਨਜ਼ਰ ਆਈ ਜੁਫੇਰੇ। ਕੰਧਾਂ ਸੁੰਗੜ ਗਈਆਂ, ਛੱਤ ਨੀਵੀਂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਔਖੇ ਔਖੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਸੋਫੇ ਉਤੇ ਜਾ ਡਿਗਿਆ... ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ ਸਾਹ... ਸ਼ਾਂਤੀ... ਸ਼ਾਂਤੀ... ਆਰਾਮ... ਪਰ ਮੇਰਾ ਮਨ ਘੁੰਮ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਜੇ ਮੇਰਾ ਦੋਸਤ ਸ਼ਾਮ ਤੀਕ ਨਾ ਆਇਆ... ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਸੂਕ ਨਾਲ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਚਲਾ ਜਾਵੇ ਜਾਂ... ਵੀਕ ਐਂਡ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ... ਤਾਂ ਮੈਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਰ ਹੀ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ... ਨਹੀਂ, ਨਹੀਂ! ਫਰਿਜ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਤੇ ਆਈਸ ਕ੍ਰੀਮ ਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਤੇ ਮੀਟ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ...

ਮੈਂ ਉਠ ਕੇ ਫ੍ਰੀਜ਼ਰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਬਰਫ ਵਿਚ ਲਗੇ ਮੀਟ ਵਿਚੋਂ ਚਿੱਟੇ ਗੁੰਏ ਦਾ ਠੰਡਾ ਭਬਕਾ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਲਗਾ। ਫਿਰ ਆ ਕੇ ਸੋਫੇ ਉਤੇ ਲੇਟ ਗਿਆ।

ਬੇਸਬਰੀ ਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਫਿਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਾਬੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਕੱਢਿਕ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੋਈ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਹਫਦਾ ਹੋਇਆ ਖੜਾ ਆਪਣੀ

ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ... ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹੋ ਸਾਹ-ਘੋਟੂ ਤਜਰਬਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਨਹਿਰੂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪਾਸਪੋਰਟ ਦੇਣ ਲਈ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ।

ਰਾਲਫ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਡਿਨਰ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼ ਦੇ ਐਡੀਟੋਰੀਅਲ ਸਟਾਫ ਵਿਚ ਸਨ। ਨਿੱਕੀਆਂ ਭੂਰੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਆਰਟ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦਾ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਸੀ ਤੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਪਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਤੀਵੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੀ ਇਨਚਾਰਜ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਬਾਰੇ ਸਿਆਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਇਥੇ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਤ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਛਿੜੀਆਂ।

ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜੇ ਭਾਰਤੀ ਲੇਖਕ ਪਸੰਦ ਹਨ?”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ, “ਆਰ.ਕੇ. ਨਾਰਾਇਣ, ਨਾਇਪਾਲ, ਰੂਥ ਝਬਵਾਲਾ...”

“ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਜਾਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ? ਕਦੇ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਮੁਨਸ਼ੀ ਪ੍ਰੇਮਚੰਦ ਦਾ? ਸ਼ਰਤਚੰਦਰ ਚੈਟਰਜੀ ਦਾ? ਇਕਬਾਲ ਦਾ, ਮੰਟੇ ਦਾ, ਗਾਲਿਬ ਦਾ?”

ਰਾਲਫ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾਈਆਂ, “ਨਹੀਂ, ਅਸੀਂ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ।”

“ਪਰ ਇਹ ਸਾਡੇ ਆਹਲਾ ਲੇਖਕ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ।”

ਆਰਟ ਸੈਕਸ਼ਨ ਦੇ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਜਿਹੇ ਜਿਹੇ ਹੋਏ, ਤਿਹੇ ਜਿਹੇ ਨਾ।”

“ਕੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ?”

“ਜੇ ਲੇਖਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਸ਼ਾਇਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਵਜੂਦੇ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਹਕੀਕਤ ਨਹੀਂ ਉਸ ਦੀ।”

“ਤੁਹਾਡਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਜੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਮਰੀਕਨ ਐਸਟਰੋਨਾਟਸ ਚੰਦ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਕੇ ਆਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕੀ ਉਹ ਸਚਾਈ ਝੂਠ ਹੋਵੇਗੀ? ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜਹਾਲਤ ਤੇ ਆਗਿਆਨਤਾ ਉੱਤੇ ਫਖਰ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਸਾਹਿਤਕ ਐਡੀਟਰ ਬੋਲੀ, “ਤੁਹਾਡੇ ਲੇਖਕ ਬੇਸ਼ਕ ਮਹਾਨ ਹੋਣ ਪਰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ? ਤੇ ਜਾਣੀਏ ਵੀ ਕਿਉਂ? ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਲੱਖਾਂ, ਕਰੋੜਾਂ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਹਨ ਜੋ ਡੂੰਘੇ ਨੀਲੇ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਪਏ ਹਨ... ਜਾਂ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਹੀਰੇ। ਯਾਨੀ ਇਹ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਆਰਟ ਸਬ-ਐਡੀਟਰ ਬੋਲਿਆ, "ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਤਾਰੇ... ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵੱਡੇ ਸੂਰਜ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਅੱਖ ਵਿੱਚ ਉਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਵੱਡੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦੂਰਬੀਨ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਲਈ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ।"

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਤਰਕ ਉਤੇ ਚੌਕਿਆ। ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਾਰ ਲਈ ਨਾ ਇਕਬਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਮੰਟੋ ਨਾ ਕਬੀਰ, ਨਾ ਗ਼ਾਲਿਬ, ਨਾ ਕਾਲੀਦਾਸ।

ਸਾਹਿਤਕ ਬਹਿਸ ਉਤੇ ਠੰਡ ਵਰਤ ਗਈ।

ਮੇਰੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ।
ਮੈਂ ਉਤਰ ਦਿਤਾ, "ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ। ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਤੇ ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼
ਨੂੰ।"

ਉਹ ਸੋਚ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਬੋਲਿਆ, "ਟੈਨੇਸੀ ਬੀਮਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਫਲੋਰੇਡਾ
ਵਿਚ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੇਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ
ਦਿਆਂਗੇ ਉਸ ਨਾਲ। ਪਰ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ . . . ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ
ਮੁਲਾਕਾਤ।"

ਮੈਂ ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਿਕ ਸਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਈਲੀਆ
ਕਜ਼ਾਨ ਨੇ ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਉੱਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕਰਕੇ ਯੁੰਮ ਮਚਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ
ਕਈ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆਂ ਹਾਲੀਵੁਡ ਵਿਚ ਫਿਲਮਾਂ ਬਣਾਈਆਂ — ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਨਾਲ
ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਫਿਲਮ ਦੇ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਦੇ
ਸੁਪਰ ਸਟਾਰ ਸਨ।

ਮੈਂ ਮਿਸ ਰੋਜ਼ਾਮੈਂਡ ਗਿਲਡਰ ਤੀਕ ਪੁੱਜਿਆ। ਉਹ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਬੁੱਢੀ, ਮਧਰੇ
ਕੱਦ ਵਾਲੀ, ਅਮਰੀਕਨ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਨਾਨੀ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਆਈ
ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਟੱਲੀ ਵਰਗੀ ਆਵਾਜ਼। ਸਾਰੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਸਤਿਕਾਰ
ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕੁਆਰੀ ਨਾਨੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਖੁਆਇਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਟੈਨੇਸੀ ਅਕਸਰ ਮੇਰੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ
ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠਦਾ... ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਵਾਂਗ ਮੇਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਸੁਣਦਾ। ਬਹੁਤ ਸੁਲਝਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਹੈ ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤਾਪ
ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ, ਕਦੇ ਨਾਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ। ਹੁਣ ਮੇਰਾ
ਉਸ ਨਾਲ ਘੱਟ ਹੀ ਸਬੰਧ ਹੈ। ਤੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ... ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਤਿੱਖਾ ਤੇ
ਆਕੜ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ।"

ਮੈਂ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੇ ਕੋੜੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਸਨ। ਉਸ ਨੂੰ
ਨਫਰਤ ਸੀ ਚਿਕਨੇ ਚੇਪੜੇ ਫਿਕਰਿਆਂ ਤੋਂ, ਨਿਮਰਤਾ-ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕੀ

ਲੈਣਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ।

ਇਕ ਸਵੇਰ ਰਾਲਫ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਗਾਇਆ, “ਬਲਵੰਤ, ਟੈਲੀਫੋਨ ਹੈ ਤੇਰਾ, ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਵੱਲੋਂ। ਛੇਤੀ ਆ।”

ਈਲੀਆ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਬੋਲੀ, “ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ, ਅੱਜ ਮਿਸਟਰ ਕਜ਼ਾਨ ਨਾਲ ਤੁਹਾਡੀ ਮੀਟਿੰਗ ਰਖੀ ਗਈ ਹੈ, ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਛੇ ਵਜੇ। ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ। ਠੀਕ ਹੈ?”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਹਾਂ। ਮੈਂ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂਗਾ ਪੂਰੇ ਛੇ ਵਜੇ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ।”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸ ਨੇ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਰਖਵਾ ਦਿਤੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਮਿਸ ਰੋਜ਼ਾਮੈਂਡ ਗਿਲਡਰ ਨੇ।

ਦਸ ਮਿੰਟਾਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ। ਇਹ ਸੀ ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਦੇ ਐਕਟਰ ਪਾਲ ਮੈਨ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਐਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਲਈ ਸਟੂਡੀਓ ਖੋਲ੍ਹ ਰਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੀ ਫਿਲਮ ‘ਅਮੈਰਿਕਾ, ਅਮੈਰਿਕਾ’ ਵਿਚ ਪਾਰਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਆਖਿਆ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਟੂਡੀਓ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੇ ਦਫਤਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੰਜ ਵਜੇ ਉਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੈਂ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਪਾਲ ਮੈਨ ਦੇ ਸਟੂਡੀਓ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਹ ਚਮੜੇ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਵਿਚ ਧਸਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉੱਚਾ, ਮੋਟਾ, ਭਾਰਾ ਅਮਰੀਕਨ। ਲਾਲ ਚਿਹਰਾ ਤੇ ਬੰਟਿਆਂ ਵਰਗਿਆਂ ਹਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਉਤੇ ਪੱਟੇ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਫਰਸ਼ ਤੋਂ ਤਿਲਕ ਕੇ ਡਿਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖ ਕੇ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਕਸਬੀ ਤੇ ਵਪਾਰਕ ਥੀਏਟਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਦੀ ਚਮਕ ਨੇ ਤੇ ਡਾਲਰ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਲਾਲਚ ਨੇ ਸਾਡਾ ਥੀਏਟਰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਗਲਾ ਕੱਟ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਵੀ ਕੋਈ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ। ਬਹੁਤ ਲਾਲਚੀ ਤੇ ਕਮੀਨਾ ਹੈ। ਕੋਡੀ ਕੋਡੀ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੇਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਦੇਖੋ, ਮੈਂ ਉਸਦੀ ‘ਅਮੈਰਿਕਾ ਅਮੈਰਿਕਾ’ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਐਕਟਰ ਲਈ ਚੋਲਾਂ ਦਾ ਫੱਕਾ।”

ਉਸ ਨੇ ਗਲਾ ਸਾਫ ਕੀਤਾ। ਹਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਘੁਮਾਈਆਂ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ ਇੰਡੀਆ ਦਾ ਵੱਡਾ ਡਰਾਮਾਟਿਸਟ ਹੈਂ, ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ। ਸਾਨੂੰ ਤੇਰੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਈਲੀਆ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਗ਼ਰਜ਼ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ। ਆਖਿਰ ਇੰਡੀਆ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਮੁਲਕ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ, ਡਾਂਸ ਤੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਇਹ ਮੀਟਿੰਗ ਈਲੀਆ ਨਾਲ ਫਿਕਸ ਕਰਵਾਈ... ਤੇਰਾ ਭਾਅ ਤੇ ਕੀਮਤ ਦੱਸ ਕੇ ਤੈਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਹੈ ਮੁਸ਼ਕਿਲ

ਨਾਲ... ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਵੇਚਦੇ ਹਾਂ... ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜੁੱਤਿਆਂ ਦਾ ਵਪਾਰੀ... ਸਭ ਸੇਲਜ਼ਮੈਨ ਹਨ। ਈਲੀਆ ਜੇ ਮਿੱਠੀਆਂ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰੇ ਤੇ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਦਿਖਾਵਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਸ ਦਾ। ਆਖਿਰਕਾਰ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੋ... ਉਸ ਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਤੁਹਾਡੀ।”

“ਮਿਸਟਰ ਪਾਲ ਮੈਨ”, ਮੈਂ ਆਖਿਆ। “ਤੁਸੀਂ ਬੜੀ ਬੇਇਨਸਾਫੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਇਕ ਸੂਬੇ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਾਂ... ਇਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦਾ ਫ਼ੈਨ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਪੁਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ... ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਬਾਰੇ...”

“ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਨਾ ਲਵੀਂ ਉਸ ਕੋਲ”, ਪਾਲ ਨੇ ਆਖਿਆ। “ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ। ਇੱਕ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਵੈਰ ਹੈ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ। ਤੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਂ... ਚਲ ਚਲੀਏ। ਵਕਤ ਸਿਰ ਪਹੁੰਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸਾਨੂੰ।”

ਪਾਲ ਮੈਨ ਉਠਿਆ। ਸੇਟੀ ਫੜੀ ਤੇ ਲੰਗ ਮਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਸੀਂ ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਲਿਫਟ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹੇ ਤੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੇ ਦਫਤਰ ਸਤਵੀਂ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਪਾਲਮੈਨ ਨੇ ਘੜੀ ਦੇਖੀ। ਅਸੀਂ ਸੱਤ ਮਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਾਂ। ਸਤ ਮਿੰਟ ਉਹ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਟਹਿਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਪੂਰੇ ਛੇ ਵਜੇ ਘੰਟੀ ਵਜਾਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਦਾਖਿਲ ਹੋਏ।

ਕਾਊਂਟਰ ਉਤੇ ਬੈਠੀ ਸੈਕਟਰੀ ਬੋਲੀ, “ਮਿਸਟਰ ਕਜ਼ਾਨ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉਤੇ ਹਾਲੀਵੁਡ ਗਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਜ਼ਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਲਓ।”

ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਟਹਿਲਣ ਲਗਾ ਜਿਥੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਪੋਸਟਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ... ਮਾਰਲਿਨ ਮਨਰੋ... ਮਾਰਲਿਨ ਬ੍ਰਾਂਡੋ... ਵਿਵੀਅਨ ਲੇਅ...

ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੰਜਾ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਪਿਆ। ਪਾਲ ਮੈਨ ਬੋਲਿਆ, “ਆ, ਛੇਤੀ ਚਲੀਏ।”

ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਈਲੀਆ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁੜ ਗਈ।

ਈਲੀਆ ਸੋਫੇ ਵਿਚ ਅੱਧ ਲੇਟਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਟਿਪੀਕਲ ਬੈਠਣ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਜੋ ਮੈਂ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਚੀਤੇ ਦੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਉੱਠਿਆ, ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਆ ਕੇ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੀ ਪੀਏਂਗਾ? ਸਕਾਰ? ਕਾਫੀ? ਜਾਂ ਬੀਅਰ?”

ਮੈਂ ਝਿਜਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਕਾਫੀ।”

ਈਲੀਆ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਚੁਕਿਆ, ਬਟਨ ਦੱਬਿਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ,

“ਦੋ ਕਾਫੀ, ਇਕ ਸਕਾਚ।”

“ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ?” ਉਸ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।
“ਕਿਵੇਂ ਆਇਆਂ ਹੈਂ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ?”

ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਸੁਝਿਆ। ਕੀ ਆਖ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਮੈਂ। ਸੋਚਿਆ ਜੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਸਾਂ... ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ... ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਨਾ ਕਢ ਦੇਵੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥੀਏਟਰ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ... ਨਿਊਯਾਰਕ ਦੇ ਆਰਟ ਦੀ... ਵਪਾਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ... ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਇੱਕੜ ਦੁੱਕੜ ਗੱਲਾਂ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਹਰ ਉੱਲੂ ਦਾ ਪੱਠਾ ਡਾਲਰਾਂ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕੁੱਤੇ ਦੇ ਬੀ ਨੂੰ ਦੇਖ। ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਰੋਲ ਲਈ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ। ਪਰ ਇਹ ਰੋਂਦੇ ਦਾ ਰੋਂਦਾ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਰੋਲ ਕਰਨਾ ਈ ਤਾਂ ਕਰ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰ।”

ਮੈਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਂ ਪਾਲ ਮੈਨ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਈਲੀਆ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਠੋਕਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੈਮਰੇ ਵਿਚ ਫੋਕਸ ਕਰਕੇ। ਉਸ ਦੇ ਫਰੇਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਾਂ, ਪਾਲ ਮੈਨ ਬਾਹਰ ਸੀ। ਪਾਲ ਮੈਨ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵਪਾਰਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਭੰਡਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਅਸਲ ਖੁਦ ਇਕ ਲੀਚੜ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਵਪਾਰ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਵਪਾਰਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦਰਅਸਲ ਆਪਣਾ ਮੁੱਲ ਵਧਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲੈਕਚਰ ਤੇ ਚਿਤਾਵਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਠੰਡਾ ਯਖ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਓਪਰੀ ਓਪਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਈਲੀਆ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਟੈਨੇਸੀ ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਦੇ ਨਾਟਕ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕਰਨੇ ਬੰਦ ਕਿਉਂ ਕਰ ਦਿਤੇ?”

ਉਹ ਮੁਸਕਾਇਆ, “ਟੈਨੇਸੀ ਬਹੁਤ ਟੇਲੈਂਟਡ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਥੀਮ ਤੇ ਡਾਇਲਾਗ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਨਰਮੀ ਹੈ, ਸੁਲਗਦਾ ਹੋਇਆ ਵੇਗ ਹੈ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਇਮੇਜ਼ ਹਨ... ਪਰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਡਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਕਿਸੇ ਸੀਨ ਦੀ ਬਣਤਰ ਉਤੇ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਕੈਟ ਆਨ ਏ ਹਾਟ ਟਿਨ-ਰੂਫ’ ਦੇ ਆਖਰੀ ਐਕਟ ਬਾਰੇ ਝਗੜਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੜੇ ਤੇ ਅੜਿਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ‘ਤੇ। ਜਦੋਂ ਨਾਟਕ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਤੀਜੇ ਐਕਟ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਰੂਪ ਛਪੇ। ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਖੁਦ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਤੀਜਾ ਐਕਟ ਚੰਗਾ ਸਾਹਿਤ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੀਜਾ ਐਕਟ ਚੰਗਾ ਥੀਏਟਰ। ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ। ਬ੍ਰਾਡਵੇ ਨੂੰ ਗੁਡ ਬਾਈ? ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਅਸੀਂ ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਮੁਗਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਬਾਰੇ ਤੇ

ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਮ ਬਾਰੇ... ਯਕਦਮ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਤੁਹਾਡਾ ਰੋਅ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੈ ਉਹ। ਜੇ ਕਦੇ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਆਖੀ 'ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਫ਼ੈਨ ਗਾਂ' ਕਦ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੂੰ ਵਾਪਿਸ ਇੰਡੀਆ?"

"ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ।"

"ਮੈਂ ਏਥਨਜ਼ ਵਿਚ 'ਅਮੈਰਿਕਾ ਅਮੈਰਿਕਾ' ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰਾਂਗਾ ਉਸ ਵੇਲੇ। ਚਾਹੇ ਤਾਂ ਏਥਨਜ਼ ਰੁਕ ਜਾਵੀਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ। ਮੇਰਾ ਗੈਸਟ ਹੋਵੇਗਾ ਤੂੰ। ਲਜ਼ੀਜ਼ ਯੂਨਾਨੀ ਖਾਣਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਹਣੀ ਕੁੜੀ ਤੇਰਾ ਬਿਸਤਰ ਗਰਮ ਕਰਨ ਲਈ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਜ਼ਰੂਰ ਆਵਾਂਗਾ ਮੈਂ।"

ਉਸ ਨੇ ਬਟਨ ਦਬਾਇਆ। ਸੈਕਟਰੀ ਆਈ, ਤੇ ਈਲੀਆ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦੱਸ ਦਿਤਾ।

ਈਲੀਆ ਨੇ ਘੜੀ ਦੇਖੀ, "ਮੈਂ ਹੁਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰੀਂ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਚਲਾਂਗਾ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਪਾਲ ਮੈਨ ਤੇ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ, ਤਾਂ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਈਲੀਆ ਨਾਲ। ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿੰਨਾ ਖਰੁਵਾ ਤੇ ਪੈਸੇ ਦਾ ਪੀਰ ਹੈ ਉਹ। ਮੇਰਾ ਮੁੱਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਲਾ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਿਲਾਮੀ ਤੇ ਹਾਂ ਕਿਤੇ? ਦੇਖਿਆ, ਨਿਊਯਾਰਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?"

ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਮੈਂ ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਨਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੇਖੇ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ ਲਈ ਏਥਨਜ਼ ਦੀ ਸੀਟ ਬੁਕ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਯੂਨਾਨੀ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ, ਬੁਤ, ਮਹਿਰਬਾ ਤੇ ਉੱਚੇ ਖੰਡਰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ।

ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਕਮਰਾ ਬੁਕ ਕਰਾਇਆ ਤੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਦੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮਿਸਟਰ ਕਜ਼ਾਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਲਈ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਜਲਦੀ ਸੌ ਗਏ। ਸਵੇਰੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਤੇ ਸੁਨੇਹਾ ਛਡ ਦਿਤਾ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਟੂਰਿਸਟ ਬਸ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇਖਣ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਆਰਟ ਹਿਸਟਰੀ ਦਾ ਇਕ ਰੀਟਾਇਰਡ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਡਾ ਗਾਈਡ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਯੂਨਾਨੀ ਕਲਾ ਘੁਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਐਕ੍ਰੋਪੋਲਿਸ ਪਹਾੜੀ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਾਰਥੇਨਾਨ ਮਹਿਲ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਖੰਡਰ ਦਿਖਾਏ ਤੇ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ

ਮੂਰਤੀਆਂ ਤੇ ਸਤੰਭਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ। ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਉਤੇ ਇਕ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਵੱਡੀ ਪਟੜੀ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਯੂਨਾਨੀ ਕਲਾ ਦਾ ਕਮਾਲ। ਤੁਰਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਹਿਲ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਪ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਖੂਬਸੂਰਤ ਖੰਡਰ, ਤੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਵਿਚ ਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤੇ ਸਤੰਭ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ।

ਗਾਈਡ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਟਿਕੀ ਪਟੜੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਆਖਿਆ, "ਇਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਅੱਧੀ ਟੁਕੜੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ। ਲਾਰਡ ਐਲਜਿਨ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਚੁਕ ਕੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਇਹ ਹੁਸੀਨ ਅੱਧੀ ਪਟੜੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਅੱਧੀ ਪਟੜੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ ਲੰਡਨ ਵਿਚ।"

ਇਹ ਸੰਜੋਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਧੀ ਪਟੜੀ ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, "ਬਾਕੀ ਦੀ ਅੱਧੀ ਪਟੜੀ ਏਥਨਜ਼ ਵਿਚ ਪਾਰਥੇਨਾਨ ਮਹਿਲ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸਤੰਭਾਂ ਉਤੇ ਰਹਿ ਗਈ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਟੁਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪਟੜੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਪਟੜੀ ਦਾ ਹੁਸਨ ਦੇਖਿਆ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨਾਨੀ ਡਿਨਰ ਲਈ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਬਚਪਨ ਦਾ ਦੇਸ਼ਤ। ਪਹਾੜੀ ਦੀਆਂ ਢਲਵਾਂਠਾਂ ਹੇਠ ਖੂਬਸੂਰਤ ਢਾਬੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਕ ਥਾਂ ਉਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਆਖਣ ਲਗਾ, "ਔਹ ਦੇਖੋ। ਉਸ ਥਾਂ ਉਤੇ ਸੁਕਰਾਤ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਚੌਤਰੇ ਉਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਹ ਅਫਲਾਤੂਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਤੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਥੇ ਇਹ ਢਾਬਾ ਹੈ।"

ਈਲੀਆ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਢਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਖਾਣਾ ਖਾਵਾਂਗੇ।"

ਢਾਬੇ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਈਲੀਆ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਜੱਫੀ ਪਾਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਟੇਬਲ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਈਲੀਆ ਲਿੱਪੇ ਹੋਏ ਤੰਦੂਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰੋਸ ਉਤੇ ਰੱਖੇ ਪਤੀਲਿਆਂ ਤੇ ਦੇਗਾਂ ਦੇ ਢਕਣੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਫ਼ਾਂ ਛਡਦਾ ਮੀਟ, ਬਰਿਆਨੀ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲਾ ਗੋਸ਼ਤ ਤਿਆਰ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਬਲਵੰਤ, ਪਸੰਦ ਕਰ ਲੈ ਕੀ ਖਾਣਾ ਹੈ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਢੱਕਣਾ ਚੁਕ ਕੇ ਦੇਖੋ ਖਾਣੇ ਨੂੰ। ਉਸ ਦੀ ਲੱਜ਼ਤ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਛਾਨਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"

ਡਿਨਰ ਖਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫਿਲਮ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਸਟਾਰ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ ਹੀਰੋ ਦੇ ਰੋਲ ਲਈ?"

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਗੋਲੀ ਮਾਰੇ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਨੂੰ! ਮੈਂ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਇਹ ਰੋਲ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦਾ ਗੱਭਰੂ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਮੈਨਹਟਨ ਆਫਿਸ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਤੇ ਫਿਲਮ ਲਈ ਤਰਲੇ ਕੀਤੇ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਏਥਨਜ਼ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਹਿਰਾਗਿਰੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਫੱਟੇ ਪੁੰਝਦਾ ਨਿਊਯਾਰਕ ਆਇਆ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ। ਉਸ ਦਾ ਜਨੂੰਨ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਮੁਤਾਸਿਰ ਹੋਇਆ। ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਜਨੂੰਨ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਕਲਾ ਨਾਲ ਡੱਲਰਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਚੋਵੀ ਘੰਟੇ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ। ਸੁੱਤੇ ਜਾਗਦੇ ਇਸੇ ਦੇ ਖਾਬ। ਫਿਲਮ ਦੀ ਕਲਾ ਬੀਵੀ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰੋਟੀਆਂ ਥੱਪਣ ਲਾ ਦਿਓ। ਇਹ ਉਹ ਮਾਸੂਕ ਹੈ ਜੋ ਤੁਹਾਡਾ ਮਨ, ਤਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਖਸ਼ਸਣੀ ਹੈ ਇਹ।”

ਯਕਦਮ ਉਹ ਰੁਕ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, “ਤੂੰ ਪਾਰਟ ਕਰੇਂਗਾ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ?”

“ਮਖੌਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੂੰ?”

“ਨਹੀਂ। ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਗੈਸਟ ਆਪੀਅਰੈਂਸ। ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਇੰਡੀਅਨ ਸੁਪਰ ਸਟਾਰ ਮੇਰੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਇਕ ਝਾਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ।” ਉਹ ਹੱਸਿਆ, ਫਿਰ ਸੰਜੀਦਾ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਦੱਸ ਫਿਰ ਕਰੇਂਗਾ ਨਾ ਪਾਰਟ?”

ਮੈਂ ਡੌਰ ਡੌਰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ, “ਮੈਂ ਕਦੇ ਪਾਰਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।”

“ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ। ਮੈਨੂੰ ਕੱਚੇ ਐਕਟਰ ਦੀ ਹੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਬਸ ਤੇਰੀ।”

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਉਸ ਨੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀਨ ਹੈ : ਖਚਾਖਚ ਭਰੀ ਹੋਈ ਕਿਸ਼ਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਨਸਲਾਂ ਤੇ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ ਅਰਬੀ, ਤੁਰਕੀ, ਰੂਸੀ, ਈਰਾਨੀ, ਯੂਨਾਨੀ, ਹਬਸ਼ੀ ਤੇ ਗੋਰੇ ਤੇ ਚੀਨੀ। ਇਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਡਾਕਟਰ ਜਿਸ ਨੇ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਿਸ਼ਤੀ ਡੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਾਫਿਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਚੀਖਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਉਤੇ ਡਿਗਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਪਾਰਟ ਕਰਨਾ ਸੀ।

ਮੈਂ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ‘ਐਕਸਟ੍ਰਾ’ ਦਾ ਰੋਲ ਹੈ। ਚਲੇ, ਮਜ਼ਾ ਰਹੇਗਾ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦਾ। ਆਖਾਂਗਾ ਹਾਲੀਵੁੱਡ ਦੀ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਪਾਰਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੀਨ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ।

“ਪਰ ਮੈਂ ਬੋਲਾਂਗਾ ਕੀ? ਕਿਥੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਡਾਇਲਾਗ?”

“ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਲਿਖ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ।”

ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਪੇਪਰ ਨੈਪਕਿਨ ਚੁਕਿਆ, ਸ਼ਾਇਰ ਦੋਸਤ ਦਾ ਪਾਰਕਰ ਪੈਨੀਂਗਿਆ ਤੇ ਇਹ ਡਾਇਲਾਗ ਲਿਖ ਦਿਤੇ : “ਹਾਏ ਰਾਮ! ਹਾਏ ਰਾਮ! ਡੁੱਬ ਗਿਆ ਮੈਂ! ਬਚਾ ਲੈ ਮੈਨੂੰ! ਬਚਾ ਲੈ ਮੈਨੂੰ!”

ਡਾਇਲਾਗ ਯਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਸਵੇਰੇ ਈਲੀਆ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੀ ਲੋਕੇਸ਼ਨ ਉਤੇ ਲੈ ਗਈ ਜੋ ਤੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਈਲੀਆ ਕਰੜੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਨੰਗੇ-ਧੜ ਤੇ ਜੀਨਜ਼ ਪਾਈ ਇਕ ਸੀਨ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰਡ ਰੋਬ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਧੋਤੀ, ਪਗੜੀ ਤੇ ਅਲੀਗੜੀ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਫੜਾ ਦਿਤੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਮੈਂ ਕਾਰਟੂਨ ਲਗਦਾ ਸਾਂ।

ਕੈਮਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਾ। ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਬੰਦੂਕ ਸਾਹਮਣੇ ਤਾਂ ਖੜੋ ਸਕਦਾ ਸਾਂ ਪਰ ਕੈਮਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਦੀ ਡਰੌਸ ਗਲਤ ਹੈ, ਮੈਂ ਪਗੜੀ ਤੇ ਅਲੀਗੜੀ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਉਤਾਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੌੜ ਗਿਆ!

ਮੇਰਾ ਨੌਕਰ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ, ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਮੰਗਲਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਮਰਾ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਸੀ।

ਮੰਗਲਾ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਗੋਰੀ ਔਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਤੇ ਵਾਲ ਲੰਮੇ ਤੇ ਭਰਵੇਂ। ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਉਤੇ ਹਰਾ ਸ਼ੇਸ਼ਨਾਗ ਖੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਾਤਾਲ ਦਾ ਰਾਖਾ। ਉਹ ਉਸੇ ਨਿੱਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੋਟੀ ਪਕਾਉਂਦੀ, ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਦੀ, ਕਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰੋਪੇ ਲਾਉਂਦੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਦਾ ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਾਉਂਦੀ।

ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ — ਭਾਂਡੇ ਟੀਡੇ, ਦੋ ਨਿੱਕੇ ਟਰੰਕ, ਚਟਾਈਆਂ, ਕਪੜੇ ਲੀੜੇ, ਪੋਟਲੀਆਂ — ਕਰੀਨੇ ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਛੱਤ ਨਾਲ ਲਟਕਦਾ ਸੀ, ਕੁਝ ਮੰਜੀ ਹੇਠਾਂ ਪਿਆ ਸੀ, ਕੁਝ ਫੱਟਿਆਂ ਉਤੇ ਚਿਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਘੰਟੀ ਵਜਦੀ ਤਾਂ ਮੰਗਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਦੀ ਤੇ ਆਏ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਸ਼ੁਧ ਤੇ ਨਿਖਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੰਗਲਾ ਤੇ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਗਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਮੇਨ ਦਾ ਵਾਸਾ ਸੀ।

ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿਚ ਗਣੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ ਦੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਜੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੰਗਲਾ ਨਿਤ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਸੁੱਚੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਦੇਂਦੀ ਤੇ ਯੂਫ਼ ਜਗਾਉਂਦੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਅੱਗੇ ਕੇਲਾ ਜਾਂ ਲੱਡੂ ਵੀ ਰਖ ਦੇਂਦੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂਰਤੀ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹੋ ਉਠਦੀ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸਾਹ ਆ ਜਾਂਦਾ।

ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਖੁੱਡੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਨੇ ਰੁਪਿਆਂ ਬਚਾ ਲਿਆ ਸੀ — ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ। ਕੁਝ ਰੁਪਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਫੜਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਜੋੜ ਜਾੜ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕੁਤਬ ਮੀਨਾਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਇਕ ਗਰੀਬੜੀ ਬਸਤੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਘਰ ਖਰੀਦ ਲਿਆ।

ਕਿਸ਼ੋਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਟੱਬਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ

ਕੀਤੀ।

ਉਹਨਾਂ ਟੈਪੂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੱਦਿਆ ਤੇ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਇਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੰਗਲਾ ਨੇ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਅੱਗੇ ਧੂਫ ਜਗਾਈ, ਗੋਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੁਖ ਦੁਖ ਦੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਸਨ।

ਕਿਸੇਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਉਂ ਲਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਵਿਹੜੇ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਟੁੱਟ ਕੇ ਅਲੇਪ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਟੱਬਰ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਤੇ ਨਿੱਘ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਸੇਰੀ ਲਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤ ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਛਣ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਿਆਂ, ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮਹਿਕ ਹਵਾ ਵਿਚ ਤੈਰਦੀ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਸੌਂਦੇ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਾਂ ਤੇ ਧੜਕਣਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਆਂ ਦਾ ਆਭਾਸ ਹੁੰਦਾ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਨਾਲ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਵਿਹੜਾ ਖਾਲੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਠੰਡੀ ਸੀ। ਗੋਦੇ ਦੇ ਫੁੱਲ ਸੁਕ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਦੀਵੇ ਦੇ ਤੇਲ ਦੀਆਂ ਘਰਾਲਾਂ ਉਤੇ ਮਿੱਟੀ ਜੰਮ ਗਈ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਤੇ ਡਬਲ ਚਿਟਕਣੀ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਲੇਟ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਚੋਰੀਆਂ ਤੇ ਡਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਅਮੀਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਕੱਲਾ ਆਦਮੀ... ਇਕੱਲਾ ਘਰ... ਇਕੱਲੇ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭੂਤ ਦਾ ਵਾਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ...

ਯਕਾਯਕ ਮੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀਆਂ... ਗਲ-ਘੋਟੂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ... ਸਰਸਰਾਹਟਾਂ... ਤੇ ਫਿਰ ਹਥੋੜੇ ਦੀਆਂ ਮੱਧਮ ਚੋਟਾਂ... ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਿਰਚਵੀ ਤੇ ਟਣਕਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਬਾਹਰਲੇ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਝੱਟ ਬੱਤੀ ਜਗਾਈ, ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ, "ਕੌਣ ਹੈ? ਕੌਣ ਹੈ?"

ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਤ੍ਰੇਲੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਠੰਡੇ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਂ ਡਰੇ ਹੋਏ ਨੇ ਫਿਰ ਲਲਕਾਰਿਆ, "ਕੌਣ ਹੈ?"

ਚੁਫੇਰੇ ਜੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਖ਼ਾਮੋਸ਼, ਜਿਵੇਂ ਵਿਹੜੇ ਨੇ ਸਾਹ ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਖੌਫਨਾਕ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਕਾਤਿਲ ਜਾਂ ਡਾਕੂ ਬਾਥਰੂਮ ਵਿਚ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ... ਜਾਂ ਕਿਚਨ ਵਿਚ... ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਧਕ ਧਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕੀਤਾ,

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਬਾਥਰੂਮ ਵੱਲ ਗਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬੰਦ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਠੁੱਡਾ ਮਾਰਿਆ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੜਾਕ ਦੇਣੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ।

ਇਕ ਬਿੱਲੀ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੱਲਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਆਈ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਛੱਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਡਸਟ ਬਿਨ ਦਾ ਕੂੜਾ ਖਿਲਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ। ਬਿੱਲੀ ਨੇ ਜੂਠੇ ਖਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਮੀਟ ਦੀ ਹੱਡੀ ਕਢ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਦਰੱਖਤ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਬ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਵਾਪਿਸ ਆ ਕੇ ਫਿਰ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਲੇਟ ਗਿਆ। ਨੀਂਦ ਉੱਖੜ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਚੁਫੇਰੇ ਸੁੰਠਾਪਣ। ਕਾਲੀ ਫਿਜ਼ਾ ਸੁਕੜ ਰਹੀ ਸੀ... ਮੇਰਾ ਗਲ ਘੁੱਟ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਧਾ ਕੇ ਫਿਰ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਬੱਤੀ ਜਗਾ ਲਈ। ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਪਈ... ਪਿਕਾਸੇ ਦੀ ਨੀਲੀ ਨਗਨ ਤੀਵੀਂ ਦਾ ਚਿਤਰ... ਉਹ ਸਿਰ ਗੋਡਿਆਂ ਵਿਚ ਦੇਈ ਬੈਠੀ ਸੀ... ਉਸ ਦੇ ਸਡੌਲ ਜਿਸਮ ਦਾ ਫਲਕਦਾ ਹੁਸਨ... ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਦੀ ਵੱਡੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੁਰਸ਼ ਦੇ ਹਰੇ ਤੇ ਸੰਧੂਰੀ ਪੇਚੇ ਸਨ... ਮਿਰਜ਼ਾ ਗਾਲਿਬ ਤੇ ਮੀਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ... ਅਰਬੀ ਸੁਲੇਖ ਕਲਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ... ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਤ੍ਰੇੜਾਂ... ਮੈਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਵਾਵਾਂ। ਬਾਰਸ਼ਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ... ਕਿਤੇ ਛੱਤ ਨਾ ਡਿਗ ਪਵੇ। ਫਰਸ਼ ਕਰੇ ਛੱਤ ਡਿਗ ਪਵੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਤਾਂ... ਮੈਂ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣ ਲੱਗਾ ਇਸ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਵਜ਼ਨ ਹੋਵੇਗਾ... ਮੈਂ ਮਲਬੇ ਹੇਠ ਦੱਬਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ... ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਿਕਲ ਸਕਾਂਗਾ ਇਸ ਮਲਬੇ ਹੇਠੋਂ...? ਕਿਸ ਨੂੰ ਹਾਕ ਮਾਰਾਂਗਾ ਮਦਦ ਲਈ...?

ਮੈਂ ਇੰਨੇ ਸਾਲ ਜ਼ਿੰਦਾ ਕਿਵੇਂ ਰਿਹਾ? ਇਹ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਮੱਛਰ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਡੰਗ ਮਾਰ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਂਦਾ। ਕਰੋੜਾਂ, ਅਰਬਾਂ, ਖਰਬਾਂ ਕੀਟਾਣੂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਫਿਰਦੇ ਸਨ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਰੀਰ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਹਰ ਵੇਲੇ... ਕਤਲ, ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ, ਹਵਾਈ ਹਾਦਸੇ, ਫ਼ਸਾਦ, ਜੰਗਾਂ, ਬੀਮਾਰੀਆਂ... ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਬਚਿਆ ਰਿਹਾ... ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਾਦਸਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਸਾਂ... ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸਾਂ... ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ....

ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਮੈਂ ਮੋਪਾਸਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸੁੰਨੇਪਣ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਨੂੰ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਰਾਤ ਨੂੰ... ਪ੍ਰਛਾਵੇਂ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੰਡਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਕਾਰ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੋਪਾਸਾਂ ਅਕਸਰ ਦੇਰ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਰਤਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਆਦਮੀ ਆਤਸ਼ਦਾਨ ਅੱਗੇ ਅਰਾਮਕੁਰਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ

... ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਦੋਸਤ ਉਸ ਦੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੈਡ ਲੇਡੀ ਤੋਂ ਚਾਬੀ ਲੈ ਕੇ ਬੈਠਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦਾ ਉਡੀਕਦਾ ਸੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੋਪਾਸਾਂ ਨੇ ਖੰਘੂਰਾ ਮਾਰਿਆ ਪਰ ਉਹ ਦੋਸਤ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੁਕ ਸੁੱਤਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਆਰਾਮ ਕਰਸੀ ਦੇ ਬਾਜੂ ਉਤੇ ਟਿਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੋਪਾਸਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿਤੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹਿਮ ਕੇ ਪਿਛੇ ਹਟ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਲੱਕੜ ਦੀ ਕਰਸੀ ਉਤੇ ਵੱਜਾ ਸੀ।

ਮੋਪਾਸਾਂ ਨੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਲਾਈਟ ਜਗਾਈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਹੁਣ ਮੈਂ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਕੌਣ ਪਿਆ ਹੈ ਮੇਰੇ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ... ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਚੁੱਕਿਆ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ ਇਸ ਦੀ ਹਰਕਤ ਉੱਤੇ। ਕੌਣ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ? ਕੌਣ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ? ਇਸ ਜਿਸਮ ਨੂੰ...? ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਧੜਕਦੇ ਸਾਹ ਨੂੰ? ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ ਵੱਲ ਦੁਬਾਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਧੀਮੇ ਧੀਮੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤਾ, ਦਿਲ ਦੀ ਧੜਕਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ, ਹੱਥ ਹਟਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਲਿਟਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਬੇਗਾਨੀ ਬਾਂਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਪਈ ਸੀ, ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀ ਬਾਂਹ...ਜਾਂ ਮੇਰੀ ਹੀ ਬਾਂਹ ਸੀ ਜੋ ਵਖਰੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਆਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨ ਰਹੀ...

ਮੈਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਤੇ ਸੌਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

ਫਿਜ਼ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਮੈਂ, ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਇਕੱਲ ਦੇ ਕਾਲੇ ਖਲਾਅ ਵਿਚ... ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇ, ਕਿਸੇ ਦੋਸਤ ਦੀ, ਕਿਸੇ ਤੀਵੀਂ ਦੀ, ਨੌਕਰ ਦੀ, ਕੁੱਤੇ ਦੀ.. ਕੋਈ ਵੀ ਜਾਨਦਾਰ ਸ਼ੈਅ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧੜਕਦੀ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਜੋ ਜ਼ਹਿਨ ਸਨ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਸਨ, ਆਰਟਿਸਟਿਕ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਲੋੜ ਸੀ ਕਿਸੇ ਪੇਂਡੂ ਤੀਵੀਂ ਦੀ, ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਮੋਟੀ ਹੋਵੇ, ਬਦਸੂਰਤ ਹੋਵੇ, ਮੂੜ੍ਹਮੱਤ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਹਾਕ ਮਾਰਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਹਾਕ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਵੇ। ਮੈਂ ਮੁਹੱਬਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੋਚ ਰਿਹਾ। ਸਿਰਫ਼ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਮੈਨੂੰ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਦੀ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਵੇ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹਾਂ... ਕਿਸੇ ਇਨਸਾਨੀ ਆਵਾਜ਼ ਦੀ... ਕੋਈ ਹਾਕ... ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼...ਮੋਟੀ ਆਵਾਜ਼... ਬੇਵਕੂਫ਼ ਆਵਾਜ਼.... ਬਦਸੂਰਤ ਆਵਾਜ਼....

ਬਿਸਤਰ ਵਿਚ ਪਿਆ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਮੌਤ ਬਾਰੇ ...ਮੌਤ ਦੇ ਰੂਪ ਤੇ ਅਕਸ ਬਾਰੇ

... ਕੱਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਤੇ ਕੱਪੇ ਹੋਏ ਸਿਰ ... ਯਕਦਮ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਅੱਗੇ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਯੂਕੀਓ ਦਾ ਨੌਜੁਆਨ ਚਿਹਰਾ ਫਿਰ ਗਿਆ ... ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਭਿਆਨਕਤਾ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਟੇਕੀਓ ਵਿਚ 1982 ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ। ਚੈਰੀ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਉਤਸਵ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਪਾਨੀ ਕਲਚਰ ਵਿਚ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਹਾਇਕੂ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਾਰ ਬਾਰ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੁਆਨੀ ਦੀ ਰੁੱਤੇ ਮਰੀਏ ਜਦੋਂ ਜਿਸਮ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਸਡੌਲਤਾ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਹੋਵੇ ... ਚੈਰੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਜੇ ਬੜੀ ਬਾਂਕੀ ਅਦਾ ਤੇ ਨਾਜ ਨਾਲ ਟਾਹਣੀਆਂ ਤੋਂ ਝੜ ਕੇ ਘਾਹ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਾਲੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੈਅ ਕਰ ਰਖੀ ਸੀ। ਟੇਕੀਓ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲੰਚ ਲਈ ਬਾਹਰ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਾਊਂਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿਤੀ ਕੀ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਮੇਰਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਸਡੌਲ ਜਿਸਮ ਵਾਲਾ ਇਕ ਨੌਜੁਆਨ ਮੈਨੂੰ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਕਲ ਮੁੰਡਿਆਂ ਵਰਗੀ ਪਰ ਜਿਸਮ ਗਠਿਆ ਹੋਇਆ। ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ। ਇਹ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਸੀ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਨਾਵਲਿਸਟ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ 'ਨੋਹ' ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੋਖੀ ਸੂਝ ਤੇ ਖੰਜਰ ਵਰਗੀ ਤਿੱਖੀ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸਾਂ।

ਉਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਜੇ ਜਾਪਾਨੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਕਿੱਸੇ ਭਾਵ ਜਾਂ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਜਾਲੀ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਜਜ਼ਬੇ ਨੂੰ ਢਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਦੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਕੋਸੀ ਤੇ ਸੱਜਰੀ ਸੀ ਕੱਚੇ ਦੁੱਧ ਵਾਂਗ।

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਹੈ", ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ ਹੋ?" ਅੱਛਾ। ਚਲੇ ਚਲੀਏ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਜੁਕਾਮ ਹੈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੀ। ਸਗੋਂ ਚੰਗਾ। ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ।"

ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਚੀਨੀ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਬਾਸ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੂਹਰਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸਜੀ ਹੋਈ ਟੇਬਲ ਤੇ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਦੋ ਵੱਡੀਆਂ ਪਲੇਟਾਂ ਰਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਸੁਰਖ ਤੇ ਹਰੇ ਰੰਗ ਦੇ ਡਰੈਗਨ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਨੀਲੀ ਸਿਲਕ ਦੇ ਨੈਪਕਿਨ ਤੇ ਚਾਪ ਸਟਿਕਸ।

ਮੈਂ ਨੀਲੇ ਨੈਪਕਿਨ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਮੁਲਾਇਮ ਸਰਸਰਾਹਟ ਮਹਿਸੂਸ

ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਮਰਤ ਨਾ ਪਈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਕੀਮਤੀ ਨੈਪਕਿਨ ਨਾਲ ਹੱਥ ਪੂੰਝ ਲਵਾਂ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਆਰਡਰ ਕੀਤਾ: ਸੂਪ, ਕੱਚੇ ਬਾਂਸ ਦੀਆਂ ਗੰਦਲਾਂ, ਵਾਈਨ ਵਿਚ ਰਿੰਨੇ ਕੇਕੜੇ, ਨੂਡਲਜ਼ ਆਦਿ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਝੂਮ ਕੇ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਚੀਨੀਆਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਕੁਕਿੰਗ ਦਾ ਆਰਟ ਸਿਖਾਇਆ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਦਾ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਨਾ ਸਿੱਖੀ ਸੂਰਬੀਰਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਬ੍ਰਸ਼ ਤੇ ਚੌਪ-ਸਟਿਕਸ ਫਬਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਡੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ।”

ਉਹ ਹੱਸਿਆ, “ਹੀਰੋਸ਼ਿਮਾ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਸੀਂ ਮੱਚ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਗਏ ਸਾਂ। ਖਾਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਭਦਾ। ਮੈਂ ਖੁਦ ਖੇਤ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਆਲੂ ਪੁਟਦਾ ਤੇ ਘਰ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਪਕਾਉਣ ਲਈ। ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ। ਅਮਰੀਕਨਾਂ ਨੇ ਨਹੀਂ ਉਸਾਰਿਆ, ਜਾਪਾਨੀਆਂ ਨੇ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੁਲਕ। ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ... ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨ ਦੀ, ਸਿਰਜਣ ਦੀ, ਤੇ ਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਦੇ ਗੌਰਵ ਦੀ। ਅਸੀਂ ਜ਼ਿੱਲਤ ਦੀਆਂ ਗਹਿਰਾਈਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਨੇ, ਹੁਣ ਅਜ਼ਮਤ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਵੀ ਦੇਖਾਂਗੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹਥਿਆਰ ਖੋਹ ਲਏ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਮਨਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਲਘਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ, ਸੂਰਬੀਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖੋਹ ਸਕੇ। ਅਮਰੀਕਾ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬੁਰਾ ਅਸਰ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਡੇ ਉਤੇ। ਉਹ ਸਾਡੀ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਰਵਾਇਤ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ. ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਕਲਚਰ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ।”

ਉਸੇ ਦੁਪਹਿਰ ਬਾਅਦ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੁਕੀ ਥੀਏਟਰ ਲੈ ਗਿਆ ਜੋ ਜਾਪਾਨ ਦਾ ਕਲਾਸਕੀ ਨਾਟ-ਘਰ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮਹਾਨ ਥੀਏਟਰ। ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਨਾਲ ਖਚਾਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੋਮੀ ਕਾਲੇ ਵਾਲਾਂ ਦੇ ਪੇਚਦਾਰ ਜੂੜੇ ਬਣਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਟੰਗੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਤੇ ਕਮਖਾਬ ਦੇ ਲੰਮੇ ਕਿਮੋਨੋ ਪਹਿਨੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਦੀਆਂ ਗੁਰਗਾਥਿਆਂ। ਮਰਦਾਂ ਨੇ ਵੀ ਰਾਂਗਲੀ ਕੀਮਤੀ ਡਰੈੱਸ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਉਤਸਵ ਤੇ ਆਏ ਹੋਣ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨੇ ਵੇਟਰੈੱਸ ਨੂੰ ਬਿਲ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਦਾ ਚੀਨੀ ਮਾਲਿਕ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਰੈਸਤੋਰਾਂ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਤਿੰਨ ਵੇਟਰੈੱਸਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਲੈਣ ਲਈ ਆਈਆਂ ਤੇ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਚੌਥੀ ਵੇਟਰੈੱਸ ਕੋਲ ਡਾਇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚਿੱਟੀ

ਸਕਰਟ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਚੌੜੀ ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਵਿਛਾ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਇਥੇ ਦੇ ਦਿਓ ਆਪਣੇ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ। ਮਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਵਾਹ ਦਿਤਾ।"

ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਦਾ 90 ਫੁੱਟ ਲੰਮਾ ਭਾਰਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪਰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਬਣਿਆ ਚਿੱਤਰ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਜਗਮਗ-ਜਗਮਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਾਪਾਨੀ ਲੋਕ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਥੀਏਟਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਟਕ ਤੇ ਡਾਂਸ ਦਾ ਅਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸ਼ਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਤੇ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਰਸ਼ਕ।

ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜੂੜੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰ। ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਸੁਆਮੀ ਰਾਮਤੀਰਥ ਨਾਲ ਟੇਕੀਓ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੋ ਕਾਬੁਕੀ ਥੀਏਟਰ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਸੁਆਮੀ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਪੂਰਨ ਦੇਖ, ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਰੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਇਉਂ ਚਮਕ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਆਬਜ਼ਾਰ।" ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਆਬਜ਼ਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਸਾਹਮਣੇ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪਰਦਾ ਗ਼ਾਇਬ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤੇ ਭਾਰੀ ਪਰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਥਾਂ ਤੀਜਾ ਪਰਦਾ ਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਮਾਲ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ ਸੀ।

ਮੈਂ ਮਿਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, "ਇਤਨੇ ਡ੍ਰਾਪ ਕਰਟਨ ਕਿਉਂ ਹਨ ਇਥੇ?"

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਹਨ। ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ। ਇਹ ਕੰਪਨੀਆਂ ਲੱਖਾਂ ਯੈੱਠ ਖਰਚ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ ਸਿਲਕ ਦੇ ਪਰਦੇ ਉਤੇ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਮਜ਼ਹੂਰ ਪੇਂਟਰ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪੇਂਟਿੰਗ ਬਣਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਖਾਂ ਯੈੱਠ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਇਕ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਹੈ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦੀ। ਔਹ ਦੇਖ... ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਰਦੇ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਐਨ ਸੱਜੀ ਗੁੱਠ ਵਿਚ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਸ਼ਤਿਹਾਰੀ ਕੰਪਨੀ ਦਾ।"

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੂਰਬੀਨ ਦਿਤੀ ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਕੀ ਦੇਖਿਆ। ਬਾਰੀਕ ਨਿੱਕੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿਲਕ ਉਤੇ ਕਢਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਪਰਦੇ ਦੇ ਇਕ ਕੋਣੇ ਵਿਚ। ਆਰਟਿਸਟ ਦਾ ਨਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਚੀਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹਨ - ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਲੀਕਾਂ ਦਾ ਰੌਲਾ। ਕਾਬੁਕੀ ਥੀਏਟਰ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਅਸਲੀਲਤਾ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।"

ਕਾਬੂਕੀ ਥੀਏਟਰ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੂਰ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ, ਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੈਲਰੀ ਵਿਚ ਮਹਾਨ ਕਾਬੂਕੀ ਐਕਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਲਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਰਟ ਨਮੂਨੇ ਤੇ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਅੰਬਾਰ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਇਹ ਵੱਡਾ ਜਸ਼ਨ ਇਸ ਲਈ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਕਾਬੂਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਸਰਵੋਤਮ ਐਕਟਰ ਨੂੰ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ 'ਡਾਨਜ਼ਰੋ' ਚੁਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸਨਮਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਸਿਰਫ਼ ਗਿਆਰਾਂ ਐਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾ ਬੋਲਿਆ, "ਅੱਜ ਇਸੇ ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ 'ਡਾਨਜ਼ਰੋ' ਨੇ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਪਾਰਟ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਉਚਾ ਸਨਮਾਨ ਲੈਣਾ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਐਕਟਰ ਨੂੰ 'ਡਾਨਜ਼ਰੋ' ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਿਉਰੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਆਇਆ, ਅੰਦਰਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਕਟਾਰ ਫੇਰ ਕੇ 'ਹਰਾ-ਕੇਰੀ' ਕਰ ਲਈ ਤਾਂ ਜੁ ਐਕਟਿੰਗ ਦੀ ਕਲਾ ਉਤੇ ਕਲੰਕ ਨਾ ਲੱਗੇ। ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਅਠਿਆਇ ਮੇਰੇ ਮੁਲਕ ਨਾਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਵੀ 'ਹਰਾ-ਕੇਰੀ' ਕਰ ਲਵਾਂ।" ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਉਹ ਹੱਸਿਆ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾ ਅਮਰੀਕਨ ਗਲਬੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਹਾਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਨੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਗੌਰਵ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਟੋਕੀਓ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਲੱਖ ਰੱਕਟ ਕੁੜੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਹੋਟਲਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਾਬ ਸਰਵ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਾ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਅਮਰੀਕਨ ਰਾਕ-ਐਂਡ-ਰੋਲ ਨੇ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਮੱਚਦੀਆਂ ਲੈਆਂ ਨੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਭਿੱਟ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਮਿਸ਼ੀਮਾ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਪਣੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦੀ ਜਾਤੀ ਫੌਜ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਪਾਨ ਦੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਆਰਟਸ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਦਿਤੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸ਼ਾਹਨਾ ਮਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਆਰੰਭਿਆ।

1970 ਵਿਚ ਮਿਸ਼ੀਮਾ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਿੱਲਤ ਨੂੰ ਧੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਟੋਕੀਓ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਉੱਚੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਿਆ ਕਿ ਉਹ ਉਠਣ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲੜਨ ਤੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਤੋੜ ਦੇਣ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾ ਉੱਚੀ ਚੀਖਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਦਸ ਮਿੰਟ ਬੋਲਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੰਗਿਆੜੇ-ਰੰਗਾ ਰੁਮਾਲ ਪਟੇ ਵਾਂਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸੁਰਖ ਲੜ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਗੌਰਵ, ਧੜ ਨੰਗਾ, ਤੇੜ ਫੁੱਲੀ ਹੋਈ ਕਾਲੀ ਬਿਰਜਸ, ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੇਟੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘੁਮਾਇਆ ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਖੰਜਰ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੀਖਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਇਹ ਭਿਆਨਕ ਕਾਰਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਪਰ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਨਾ ਮੰਨਿਆਂ। ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਗੋਡਿਆਂ ਪਰਨੇ ਬੈਠ ਕੇ ਢਿੱਡ ਨੂੰ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਓਂ ਟੇਹਿਆ, ਰੀਤੀ-ਬੱਧ ਖੰਜਰ ਦੀ ਠੋਕ ਰੱਖੀ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਫੇਰ ਦਿਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤੜੀਆਂ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇਕ ਚੇਲੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਟਾਰ ਕੱਢੀ ਤੇ ਇਕੋ ਝਟਕੇ ਵਿਚ ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਸੁਟਿਆ। ਇਸ ਘੋਰ ਰੀਤ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਚੇਲੇ ਨੇ ਉਹੀ ਕਟਾਰ ਆਪਣੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਫੇਰ ਕੇ 'ਹਰਾ ਕੇਰੀ' ਕਰ ਲਈ, ਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਚੇਲੇ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਚੇਲੇ ਦਾ ਸਿਰ ਕੱਟ ਸੁਟਿਆ।

ਮਿਸ਼ੀਮਾਂ ਦੀ ਦੂਹਰੀ 'ਹਰਾ-ਕੇਰੀ' ਉਤੇ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਗ਼ਮ ਦੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ।

ਫਿਲਮ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਊਰੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਕਰੇ ਤੇ ਫੈਸਟੀਵਲ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਵੇ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਕੌਂਸਲੇਟ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਲੀਆ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕਰੇ। ਫਸਟ ਕਲਾਸ ਦਾ ਏਅਰ ਟਿਕਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਹੁਣਚਾਰੀ ਹਾਜ਼ਿਰ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗ ਰਿਹਾ।

ਕਿਸੇ ਨੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਈਲੀਆ ਕਜ਼ਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਤੇ ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਾਂ। ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੀ ਡਿਪਟੀ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਉਰਮਿਲਾ ਗੁਪਤਾ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਕਿ ਇਕੋ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਈਲੀਆ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਐਡਰੈੱਸ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ।

ਉਰਮਿਲਾ ਟਾਈਪਰਾਈਟਰ ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖਵਾ ਦਿਤੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਂਗਲੀ ਫਿਜ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਫੈਸਟੀਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਕ ਹਫ਼ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਈਲੀਆ ਦੀ ਤਾਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਊਰੀ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਬਤੌਰ ਅਬਜ਼ਰਵਰ ਦੇ ਆਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰੇਗਾ। "ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਆਖ ਦੇਹ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਟਿਕਟ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਵੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ।"

ਈਲੀਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਐੱਕਟ੍ਰਸ ਬੀਵੀ ਬਾਰਬਰਾ ਲੋਡਨ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉਤੇ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਅਜ਼ੇਕਾ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮੈਂ ਬਾਰਬਰਾ ਨੂੰ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਆਰਥਰ ਮਿੱਲਰ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਆਫਟਰ ਦ ਫਾਲ' ਵਿਚ ਮਰਲਿਨ ਮਨਰੋ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਈਲੀਆ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਨਾਟਕ ਦਿਖਾਉਣ। ਮਿੱਲਰ ਦਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁੱਚਾ ਤੇ ਜ਼ਹੀਨ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ

ਬੀਵੀ ਮਰਲਿਨ ਮਨਰੋ, ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਹੁਸਨ ਦੀ ਮਲਿਕਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਸੈਕਸ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਸਾਬਿਤ ਕੀਤਾ। ਨਾਟਕ ਫੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਈਲੀਆ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਦੂਹਰਾ ਤੀਹਰਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸੀ। ਬਾਰਬਰਾ ਨੌਜਵਾਨ ਤੇ ਸੈਕਸ ਦੀ ਭਰੀ ਹੁਸੀਨਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਰਲਿਨ ਮਨਰੋ ਦਾ ਰੋਲ ਦਿਤਾ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹਾਲ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਨਾਟਕ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਬਾਰਬਰਾ ਮਰਲਿਨ ਮਨਰੋ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਆਈ ਤੇ ਦੋਧੀਆਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੇਬਨ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਈਲੀਆ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਰਲਿਨ ਮਨਰੋ ਨਾਲ ਈਲੀਆ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੁਕਦਾ ਇਸ਼ਕ ਚੱਲਿਆ ਸੀ।

ਨਾਟਕ ਖਤਮ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਸਟੇਜ ਪਿਛੇ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਰਬਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਬਾਰਬਰਾ ਦੀ ਅਦਾਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁੰਦਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਚੁੰਮਿਆਂ।

ਹੁਣ 12 ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਰਬਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਿਸਮ ਫੁਣ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਸੈਕਸ ਦਾ ਤਲਿੱਸਮ ਟੁੱਟ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਈਲੀਆ ਤੇ ਬਾਰਬਰਾ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਉਤੇ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡਾਇਸ ਉਤੇ ਬੈਠੇ, ਪਰ ਈਲੀਆ ਨੇ ਕੋਈ ਤਕਰੀਰ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਆਏ।

ਈਲੀਆ ਕਾਸ਼ਨੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਵਰਾਂਡੇ ਦੀਆਂ ਮਹਿਰਾਬਾਂ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਯੂਨਾਨੀ ਵਿਹੜਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ... ਸਗੋਂ ਤੁਰਕੀ ਵਿਹੜਾ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਚਪਨ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ... ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਸਾਂ।"

ਡਿਨਰ ਖਾਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਗਾ ਰੱਖੀ ਸੀ। ਇਸ ਉਤੇ ਵੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ। ਬਾਰਬਰਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਬੋਲੀ।

ਈਲੀਆ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਕਲੂ ਅਸੀਂ ਫਿਲਮ ਫੈਸਟੀਵਲ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਮੈਂ ਭੈੜੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਬੋਰੀਅਤ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਕਲੂ ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਆ ਸਕੇਗਾ? ਬਾਹਰ ਚਲਾਂਗੇ। ਬਾਰਬਰਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਚਸਪੀਆਂ ਵਖਰੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਤੇ ਬੋਧੀ ਫਿਲਾਸਫੀ ਪਸੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਦੋਵੇਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਾਂਗੇ।"

"ਕਲੂ ਕਿਥੇ ਗਏ ਸੀ ਤੁਸੀਂ?" ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ।

"ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਘਾਟ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਮੁਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦਿਆਂ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ

ਮਿਲੀ। ਲੱਕੜਾ ਉਤੇ ਪਾਏ ਘਿਓ ਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਧੁੰਦੇ ਦੇ ਮੈਂ ਸਾਹ ਭਰੇ . . .

ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਇਹ ਰਸਮ ਬਹੁਤ ਸੁੱਚੀ ਤੇ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਨਿਰੇ ਜੰਗਲੀ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਮੁਰਦੇ ਨੂੰ ਕਫਨ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਤਬੂਤ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠ ਦੱਬ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀਆਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੀੜੇ ਖਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮੋਟਾ ਚੂਹਾ ਜਾਂ ਬਿੱਜੂ ਉਸ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਨੂੰ ਚੱਬ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਹਲਵੇ ਵਾਂਗ ਖਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਉਡ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਥੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਅਗਨੀ ਭਸਮ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ..."

(ਮੈਂ ਵੀ ਇੰਨੇ ਠੰਡੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਪਛੇ ਇੰਨੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਣੇ ਸਕਦੇ) - 25-10-2000

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਾਰ ਦੀ ਛੱਤ ਲਾਹ ਕੇ ਇਸ ਤੂੰ ਕਨਵਰਟੇਬਲ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਹੈ। ਅੱਯਾਸ਼ੀ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ। ਬਾਰਬਰਾ ਤੇ ਈਲੀਆ ਇਸ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਨਪਥ ਤੇ ਕਨਾਟਪਲੇਸ 'ਚੋਂ ਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਮਾ ਮਸਜਿਦ ਲੈ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਚੱਕਰ ਲਾ ਕੇ ਦਰੀਬਾ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘੇ ਜਿਥੇ ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਨਕਲੀ ਤੇ ਅਸਲੀ ਗਹਿਣੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸਰਾਫ ਧਰਮ-ਕੰਡਿਆਂ ਉਤੇ ਜ਼ੇਵਰਾਤ ਤੇਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਰਬਰਾ ਨੇ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਕੰਗਣ ਖਰੀਦ ਲਏ। ਈਲੀਆ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਜੇ ਦੇ ਡਾਲਰ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਖਰੀਦਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇ ਸੌ ਡਾਲਰ ਦਾ ਵਕਤ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਬਾਰਬਰਾ ਨੇ ਕੌੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, "ਮੈਨੂੰ ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜਾ ਮਜ਼ਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਜਾਓ ਤੇ ਸੈਰ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਸਜਿਦ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਮਿਲਾਂਗੀ।"

ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡ ਕੇ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਈਲੀਆ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਤਿਉੜੀ ਸੀ। "ਤੀਵੀਆਂ ਕਦੇ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ। ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਉਤੇ ਛੇਤੀ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ। ਸ਼ਾਦੀ ਪਿਛੋਂ ਮਰਦ ਅੱਧੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜਾਇਆ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਬੀਵੀ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਸਲਾਹੁਣ ਵਿਚ, ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ, ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਕਮਰ ਨੂੰ, ਲੱਤਾਂ ਨੂੰ, ਸੈਡਲਾਂ ਨੂੰ।"

ਅਸੀਂ ਮਸਜਿਦ ਵਿਚ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਚੌਗਾਨ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਲਾਲ ਪੱਥਰ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਚੌਗਾਨ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਨਮਾਜ਼ੀ ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਨਮਾਜ਼ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਜਦ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਜਨੇ ਝੁਕਦੇ ਹਨ, ਗੋਡੇ ਟੇਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਕੋ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਇਬਾਦਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਇਕੋ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਸਰਦੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਗਧਲੀ ਧੁੰਦ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਬੀਮਾਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਭੀੜਾ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਘਣੀ ਆਵਾਜ਼ਾਈ ਸੀ ਤੇ ਭਾਫ਼ ਦੇ ਭਬਕੇ ਉੱਠ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸੈਰ ਕਰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਾਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਦਾਹੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ। ਭੱਠੀਆਂ ਉਤੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਤੀਲੇ ਉਬਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਬਰਿਆਨੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਉਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਭਾਰੀ ਲੱਕੜਾਂ ਦੇ ਮੁੱਢ ਜਲ ਰਹੇ ਸਨ, ਚੁਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਨਾਨਬਾਈ ਬੈਠੇ ਆਟੇ ਦੀਆਂ ਤੋਣਾਂ ਗੁੰਨੂ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਉਤੇ ਰੁਮਾਲੀਆਂ ਪਕਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਸਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਉਤੇ ਛਿੱਲੇ ਹੋਏ ਦੁੱਬੇ ਪੁੱਠੇ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੁਰਾਨ ਮਜੀਦ ਦੀਆਂ ਸਬਜ਼ ਰੋਸ਼ਮੀ ਜਿਲਦਾਂ ਉਤੇ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਕਾਲੇ ਬੁਰਕਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਬੈਠੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਲੰਮੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਬੈਰਾਤ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸਨ।

ਈਲੀਆ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੋਟ ਬੁੱਕ ਕੱਢੀ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨੋਟ ਕੀਤਾ।

ਉਹ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, "ਇਹ ਲੰਮੇ ਚੋਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਤੇ ਲੰਮੀਆਂ ਖਰੂਵੀਆਂ ਦਾਹੜੀਆਂ ਵਾਲੇ ਫ਼ਕੀਰ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਕੋਈ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਦੁਆਖੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਲੋਕ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਗੁਫ਼ਾ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਣ . . . ਤੇ ਇਹ ਆਮਦ-ਉ-ਰਫ਼ਤ . . . ਰੰਗ . . . ਲਿਬਾਸ ਪਾਏ ਚੋਲੇ . . ."

ਉਲੜੀ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ ਇਕ ਗੰਜਾ ਆਦਮੀ ਟਾਕੀਆਂ ਲੱਗਾ ਲੰਮਾ ਚੋਲਾ ਪਾਈਂ ਤੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸਬਜ਼ ਮਣਕਿਆਂ ਦੀ ਤਸਬੀਹ ਫੜੀਂ ਕਿਸੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਝਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਈਲੀਆ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਗਰਜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਅਰੇ ਸਾਹਿਬ, ਅੱਲਾਹ ਕਾ ਕਹਿਰ ਹੈ। ਇਸ ਔਰਤ ਨੇ ਜੀਨਾ ਹਰਾਮ ਕਰ ਦੀਆ। ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਤੇ ਹਮ। ਮੂੰਹ ਸੀ ਰੱਖੇ ਹੈ ਹਮ ਨੇ। ਜ਼ੁਲਮ ਕੀ ਇੰਤਹਾ ਹੈ। ਯਹ ਔਰਤ ਨਹੀਂ ਹਲਾਕੂ ਕੀ ਬੇਟੀ ਹੈ। ਡਿਕਟੇਟਰ ਹੈ ਡਿਕਟੇਟਰ!"

ਇਸ ਬੁਢੇ ਦੇ ਗੰਜੇ ਤਾਲੂਏ ਉਤੇ ਪਸੀਨੇ ਦੀਆਂ ਕਣੀਆਂ ਸਨ। ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੋਅਲੇ। ਉਹ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਛਿੱਕਲੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿਤੀ। ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਦਾ ਜਨਾਜ਼ਾ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ ਤੇ ਰੈਲੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ। ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਠੱਪ ਦਿਤਾ।

ਉਲਝੀ ਦਾਹੜੀ ਵਾਲਾ ਬੁੱਢਾ ਫਿਰ ਚੀਖਿਆ, "ਅੱਲਾਹ! ਯਹ ਔਰਤ ਤੇ ਡਿਕਟੇਟਰ ਹੈ!"

ਈਲੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਆਦਮੀ ਕੀ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ।

ਈਲੀਆ ਬੋਲਿਆ, "ਇਸ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਕਿ ਡਿਕਟੇਟਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜਾਹਿਲ। ਨਿਰਾ ਬੇਵਕੂਫ਼।" ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਜੇ ਬੋਲਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਾ ਤੂੰ ਕਿਵੇਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕਢ ਰਿਹਾ ਹੈ? ਜੇ ਉਹ ਡਿਕਟੇਟਰ ਹੈ ਤੇ ਜੇ ਕੋਈ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਰੀਪੋਰਟ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ?"

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਅਜੀ ਹਮੇਂ ਸਭ ਪਤਾ ਹੈ ਕੌਨ ਜੁਗਲਖੋਰ ਹੈਂ ਕੌਨ ਈਮਾਨਦਾਰ ਔਰ ਕੌਨ ਖੁਫ਼ੀਆ ਪੁਲਿਸ ਕਾ ਆਦਮੀ। ਹਮ ਕੱਚੀ ਗੋਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਖੇਲੇ। ਸਭ ਕੇ ਪਹਿਚਾਨਤੇ ਹੈਂ। ਆਪ ਸੇ ਇਸ ਲੀਏ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹਾ ਹੂੰ ਕਿ ਆਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹੈਂ, ਹਮਾਰੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੁਨੋਗੇ।"

ਮੈਂ ਤੇ ਈਲੀਆ ਤੁਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਪਿਸ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਮੁੜੇ।

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਭੜਕੀਲੇ ਲੇਖ ਛਪੇ। ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਨੂੰ ਉਛਾਲਿਆ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਕਟੇਟਰ ਆਖਿਆ। ਪਰ ਮੈਂ ਹੁਣ ਇੰਡੀਆਂ ਆਇਆ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਿਕਟੇਟਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹਿਟਲਰ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਖ਼ਾਬ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਿਸੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਦਾ ਤੱਸਵਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅੱਧੀ ਰਾਤੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬੂਹੇ ਤੇ ਕੋਈ ਦਸਤਕ ਦੇਂਦਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਖ਼ੂਨ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਦੀ ਦਸਤਕ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਉਤੇ ਮੌਤ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲਗ ਜਾਂਦੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਬਰਤਾ ਕੇ ਉਠਦੇ ... ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਡਰ ਲਗਦਾ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਡਿਕਟੇਟਰ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਮਸਜਿਦ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਜਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਬਾਰਬਰਾ ਗਰਿਣੇ ਤੇ ਇਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਲਾ ਵਾਸਤਾਂ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਕੋਸੀ ਧੁੱਪ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਰਹੇ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਨਾਮਾਜ਼ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਮੀਨਾਰ ਉਤੋਂ ਮੁਅੱਜਨ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜੀ, 'ਅੱਲਾਹ-ਉ-ਅਕਬਰ!'

ਰੋਜ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਲਾਲਾ ਸੂਰਜ ਭਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਨਵਾਂ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਫ ਇੰਡੀਅਨ ਥੀਏਟਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ।

ਮੇਰੀ ਕੋਠੀ ਓਪਨ ਏਅਰ ਥੀਏਟਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਸੀ। ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਸਫੈਦੇ ਤੇ ਅੰਬਾਂ ਦੇ ਦਰੱਖਤ। ਥੀਏਟਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਗੋਲ ਕਿਲਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਤੇ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕਰਦਾ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਡਰਾਇੰਗਰੂਮ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪੁਰਾਣੇ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫ ਛਾਂਟ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ।

ਰਸੀਵਰ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਇਕ ਠੰਢੀ ਸਪਾਟ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ, "ਮੈਂ ਸੁਪਰਿਨਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲਿਸ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਾਓ।"

"ਹੁਕਮ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

"ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨਾ ਹੈ।"

"ਕਿਸ ਲਈ?"

"ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਦਸ ਸਕਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ। ਅਸੀਂ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ।" ਉਸ ਨੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਮੇਰੇ ਹੋਸ਼ ਉਡ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਡਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੁਲਿਸ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਘਰ? ਕਿਸ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਣ? ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਜੁਰਮ ਸੋਚਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ।

ਇਕ ਜੀਪ ਦੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜੀਪ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭਾਰੇ ਭਰਕਮ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਉਤਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਪਿਛੇ ਚਾਰ ਹਥਿਆਰ ਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਿਆ ਤੇ ਤਿੱਖੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਗੱਡ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਹੋ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ? ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ ਤੇ ਏਧਰ ਓਧਰ ਝਾਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਨੂੰ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫਲੈਸ਼ ਮੈਸਿਜ਼ ਮਿਲਿਆ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਉਪਰੋਂ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਡਮ ਤਿੰਨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਚਾਹ ਪੀਣਗੇ। ਪੈਂਤੀ ਮਿੰਟ ਲਈ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੌਦਾਂ ਜਾਣੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ, ਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਆਈ.ਪੀ., ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ, ਨਾ ਕੋਈ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ। ਸਿਰਫ ਆਰਟਿਸਟ, ਲੇਖਕ, ਪੇਂਟਰਜ਼, ਐਕਟਰਜ਼ ਹੋਣ। ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਦੀ ਪਿਛਾੜਲੀ ਸੜਕ, ਦੂਰ ਦੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ, ਆਂਢ-ਗੁਆਂਢ ਦੀ ਪੁਛ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨੀ ਹੈ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ ਸਾਡੀ।"

ਉਸ ਨੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤਾਹਿਤਾਂ ਨਾਲ ਮੌਕਾ ਤੇ ਆਲਾ-ਦੁਆਲਾ ਦੇਖਣ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਬੜੇ ਚਾਅ ਨਾਲ ਇਹ ਖੁਸ਼ਖ਼ਬਰੀ ਜੀਨੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਜੇ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀ ਆਮਲੇਟ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸੜਕ ਪਾਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਮੋਟਰ ਸਾਈਕਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਣ ਵੱਜਾ ਤੇ ਉਹ ਡਿਗ ਪਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਬਾਂਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਜ਼ਰਕ ਗਈ ਸੀ। ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਹੋਇਆ, ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪਲਾਸਟਰ ਵਿਚ ਸੀ।

"ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਸਾਡੇ ਘਰ?" ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ।

"ਬੜਾ ਅਜੀਬ ਸੁਆਲ ਹੈ!"

ਜੀਨੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਆਂ ਨੀਲੀਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਸਲੇਟੀ ਰੰਗ ਘੁਲ ਗਿਆ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, "ਅਸੀਂ ਚੌਦਾਂ ਜਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸਕਦੇ। ਪੈਸੇ ਕਿਥੇ ਨੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ?"

"ਪਰ ... ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ... ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ...।"

"ਪਰ ਪੈਸੇ ਕਿਥੋਂ ਆਉਣਗੇ? ਕ੍ਰਿਸਮਸ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਫੜ ਕੇ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟਰਕੀ ਖ਼ਰੀਦਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਨਾ ਸਪੰਜ ਕੇਕ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਣਿਆ ਨਾ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਤੋਹਫ਼ੇ।"

ਉਹ ਬਹਿਸ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਖੋਲ੍ਹ ਬੈਠੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਮੰਗਣ ਦੇ ਸਖ਼ਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸੀ।

"ਕੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ? ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਹੇਠ ਦੱਬੇ ਪਏ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਦੇ ਸੁਆਲ ਜੁਆਬ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਕੌਣ ਉਧਾਰ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਪਰ ਜੀਨੀ ਅਸੂਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਘਰ ਵਿਚ ਹਜ਼ਰਤ ਈਸਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਰੋਟੀ ਨਾ ਖੁਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਫਿਕਰ ਵਿਚ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਤੇ ਪਿਆਰ

ਠਾਲ ਸਮਝਾਇਆ, “ਦੇਖ ਮੇਰੀ ਪਿਆਰੀ, ਇਹ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਜਾਵੇ...ਜਾਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮਲਿਕਾ...ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ... ਕੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਨਹੀਂ ਪਿਆ ਸਕਦੇ? ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਤੰਬੂ ਕਨਾਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਉਣੀਆਂ। ਬਸ ਸਾਦਾ ਚਾਹ। ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ। ਆਤਸ਼ਦਾਨ ਵਿਚ ਲੱਕੜਾਂ ਦੀ ਅੱਗ...ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਇਸ ਗੱਦੇਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਉਤੇ ਬੈਠ ਜਾਵੇਗੀ। ਐਕਟਰਜ਼, ਰਾਈਟਰਜ਼ ਤੇ ਪੇਂਟਰਜ਼ ਫਰਸ਼ੀ ਗਲੀਚੇ ਉਤੇ। ਐਕਟ੍ਰੈਸਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਰੀਆਂ ਚਾਹ ਬਣਾਉਣਗੀਆਂ...ਤੇ ਬਰਫੀ ਤੇ ਜੋਡੀ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ... ਤੂੰ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਿਰਫ ਬੈਠ ਜਾਵੀਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਠਾਲ...ਬਸ ਮੁਸਕਾਹਟ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇਰੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ। ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਹਾਸਪੀਟੈਲਿਟੀ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਨੂੰ ਕਹਾਂਗੇ ਕਿ ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਵਰਦੀ ਵਾਲੇ ਬਹਿਰਿਆਂ ਠਾਲ ਚੌਦਾਂ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਚਿਕਨ ਸੈਂਡਵਿਚ, ਤਲੀ ਹੋਈ ਮੱਛੀ ਤੇ ਚਾਹ ਪਿਆ ਦੇਣ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੋਟ ਹੈ ਗਿਆਰਾਂ ਰੁਪਏ ਫੀ ਆਦਮੀ। ਕੁਲ ਖਰਚ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸੌ ਚੁਰਿੰਜਾ ਰੁਪਏ। ਮੈਂ ਥੀਏਟਰ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਬਿਲ ਅਦਾ ਕਰਵਾ ਦੇਵਾਂਗਾ।”

ਇਹ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਝੂਠ ਮਾਰ ਕੇ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਦਿਵਾਈ। ਆਖ਼ਿਰ ਜੀਨੀ ਮੰਨ ਗਈ। ਚਾਹ ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਸਾਡੇ ਘਰ।

ਮੈਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ। ਉਹ ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ, ਮੇਰਾ ਮੱਦਾਹ, ਹਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ੋਅ ਦੇਖਣ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦਾ। ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਉਹ। ਪਰ ਹੁਣ ਟੈਲੀਫੋਨ ਉਤੇ ਯਕਦਮ ਠੰਢਾ। ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕੌਣ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਘਰ। ਕਲੂ ਦਸ ਵਜੇ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਆਵੀਂ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੀ ਖ਼ੂਬ ਖ਼ਬਰ ਲਈ। ਉਸਦਾ ਮੋਟਾ ਭਾਰਾ ਚਿਹਰਾ ਚਕੰਦਰ ਵਾਂਗ ਭਖ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਸ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਡਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕੋਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਕਿਉਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਕਾਇਦੇ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ? ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ? ਕੀ ਜੁਗਤ ਵਰਤੀ ਸੀ ਮੈਂ?

ਮੈਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰਾ ਡਰਾਮਾ ‘ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ’ ਦੇਖਣ ਆਈ ਸੀ ਜੋ ਅਲਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਡਾਇਰੈਕਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਾਂ।

“ਤੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਹ ਉਤੇ ਸੌਂਦਿਆ ਸੀ?”

“ਨਹੀਂ।”

“ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਗ਼ੈਰ ਬੁਲਾਏ ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ?”

“ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਕੈਂਪਸ ਤੇ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਸੈਂਟਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿੰਨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਆਉਣਗੇ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਣ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ।

“ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ, ਅਸੀਂ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਸਟੂਡੈਂਟਸ ਸੈਂਟਰ ਦਾ ਉਦਘਾਟਨ ਕਰੇ। ਪਰ ਉਹ ਆ ਨਹੀਂ ਸਕੀ। ਤੂੰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨ ਬੁਲਾਇਆਂ ਆ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇਰੇ ਘਰ...ਕਿਉ?”

“ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਸਾਹਿਬ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਅੱਠ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਉਸ ਨੂੰ ਇਥੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦੀ, ਤੁਹਾਡਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬੁਲਾਉਣ ਤੇ ਆ ਜਾਵੇਗੀ ਮੇਰੇ ਘਰ?”

ਉਸ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਪਾੜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ, “ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ, ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ। ਡੀ.ਯੂ.ਆਈ. ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਛਾਤੀ ਠੋਕ ਕੇ ਆਖਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਬਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗੀ।”

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕੈਂਪਸ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ, ਆਖਰਕਾਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਹ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਇਕ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਲੈਣੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਲਈ ਬਲਬ ਵੀ ਖਰੀਦਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ। ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਮਗਰਮੱਛ ਨਾਲ ਵੈਰ?

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੋਸਲ ਸੈਕਟਰੀ ਉਸ਼ਾ ਭਗਤ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੇ। ਉਹ ਹੁੱਸਿਆ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਉਸ਼ਾ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਖੜਕਾਇਆ ਤੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਦਸ ਮਿੰਟ ਪਿਛੋਂ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਬੜੇ ਫ਼ਖ਼ਰ ਨਾਲ ਬੋਲਿਆ, “ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਹਾਊਸ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਕੈਂਪਸ 'ਤੇ ਆਉਣਗੇ ਤਿੰਨ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰੀਏ।”

ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਸੁਪਰਿਨਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗਾਰਗੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਸੜਕ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸਤਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਮੈਡਮ ਦੀ ਸੇਫਟੀ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਵਾਸਤੇ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਫ਼ਾਈਨ ਆਰਟਸ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ

ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੁਲੀਸ ਅਫਸਰ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮੈਡਮ ਦੀ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ, ਜਦ ਤੀਕ ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਗੀ ਲਿਖ ਕੇ ਨਾ ਦੇਣ ਕੀ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ।

ਮੈਂ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲਈ। ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਗਈ। ਫਾਈਨ ਆਰਟਸ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਹੋਇਆ। ਬੇਹਦ ਠੰਢ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਹੀਟਰਾਂ ਨਾਲ ਨਿੱਘਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਚੌਦਾਂ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਾਂ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਕੇ ਤੇ ਲੋਕਲ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਦੇ ਭੇਜ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਐਸ. ਐਸ. ਮੀਸ਼ਾ, ਕਨੂਈਆ ਲਾਲ ਕੂਪਰ, ਸ਼ਿਵ ਬਟਾਲਵੀ, ਰਾਣੀ ਬਲਬੀਰ ਕੌਰ, ਕਿਰਨ ਠਾਕੁਰ ਸਿੰਘ, ਬਾਬੀ ਗਰੇਵਾਲ, ਜੀਨੀ, ਮੈਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਲੋਕ। ਸਿਰਫ ਚੌਦਾਂ ਜਣੇ।

ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਉੱਚੀ ਢੇਅ ਤੇ ਮਖਮਲੀ ਸੀਟਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਾਹੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਕੰਧ ਨਾਲ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨਾਲ ਦਾਖਿਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਉਠ ਕੇ ਖੜੇ ਗਏ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ।

ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਨਿਮਰਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹੀ ਮਖਮਲੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਇਹਨਾਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾਈ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੀਨੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਲਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਂਹ ਪਲਾਸਟਰ ਵਿਚ ਸੀ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋਈ, "ਆਪ ਲੋਗ ਇਤਨੀ ਦੂਰ ਕਿਉਂ ਬੈਠੇ ਹੋ? ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਆ ਕਰ ਬੈਠੀਏ।"

ਸਾਰੇ ਆਰਟਿਸਟ ਕੁਰਸੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੁੰਜੇ ਫਰਸ਼ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ, ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ। ਫਰਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪੈ ਗਈ।

ਯਕਾਯਕ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਰਿਆਣੇ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਬੰਸੀ ਲਾਲ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦਾਖਿਲ ਹੋ ਗਏ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਬੋਲੀ, "ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਆਪ ਉਸ ਮਖਮਲੀ ਕੁਰਸੀ ਪਰ ਬੈਠ ਜਾਏ। ਦੋਵੇਂ ਮੁਖ ਮੰਤਰੀ ਮਖਮਲੀ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਅਚਕਣ ਦੀ ਖੱਬੀ ਜੇਬ ਉਤੇ ਇਕ ਕਾਰਡ ਟਾਂਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: "ਮੈਂ ਮੈਡਮ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸੇਵਕ ਹਾਂ।"

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤ, ਕਲਾ, ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਜੁਆਨ ਉਮੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਹਸ ਹਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਆਲਾਂ ਦਾ ਜੁਆਬ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ।

ਆਖਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਮੰਗੇ ਤਾਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਪੈੱਨ ਮੰਗਿਆ। ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਨੇ ਝੱਟ ਕੋਟ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਜੇਬ ਵਿਚੋਂ ਪਾਰਕਰ ਦਾ ਪੈੱਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ ਦੇ ਦਿਤੇ।

ਜੀਨੀ ਨੇ ਪਲਾਸਟਰ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਇਸ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਕੁਝ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜੀਨੀ ਦੀ ਬਾਂਹ ਠੀਕ ਹੋ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਪਲਾਸਟਰ ਦਾ ਖੋਲ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਜੀਨੀ ਨੇ ਇਸ ਖੋਲ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸੁਗਾਤ ਦੇ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖ ਲਿਆ।

ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ। ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਉਸਾ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਪੁਛ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ? ਤੈਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੱਸਿਆ ਤੂੰ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਤੂੰ ਕਿਥੇ ਹੈ।"

"ਕਿਉਂ? ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਗੱਲ ਹੈ? ਮੈਂ ਇਥੇ ਸੱਤ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਹਾਂ, ਡੀਫੈਂਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋਸਤ ਕੋਲ ਠਹਿਰਿਆ ਹਾਂ।"

"ਪਿਛਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਤੇ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ।"

ਮੈਂ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਹੁਣ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ?"

"ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੀ। ਤੂੰ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਹੋਰ ਇਥੇ ਹੈ?"

ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਾਪਿਸ ਜਾਣਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸਾ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਚਾਰ ਦਿਨ ਹੋਰ ਠਹਿਰਾਂਗਾ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ।" ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਲੋਕਲ ਪਤਾ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਨੰਬਰ ਦੇ ਦਿਤਾ।

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਉਸਾ ਦਾ ਪੈਗਾਮ ਆਇਆ ਕਿ ਜੀਨੀ ਨੂੰ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਨੇ 11 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ 7 ਵਜੇ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫੌਰਨ ਜੀਨੀ ਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ 10 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇ।

ਡਿਨਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜੀਨੀ ਨੇ ਅੱਧਾ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਸੁਆਰਨ ਤੇ ਨਹੁਆਂ ਨੂੰ ਪਾਲਿਸ਼ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮਸਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋਈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲੀ ਲਿਊਟਾਰਡਜ਼, ਸੁਰਖ ਸੱਕਰਟ, ਪੈਰਿਸ ਤੋਂ ਖਰੀਦਿਆ ਉਨੀ ਕੋਟ ਤੇ ਕਾਲੇ ਦਸਤਾਨੇ ਪਹਿਨੇ।

ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕਾਰ ਸਟਾਰਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ।

ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਫਾਟਕ ਬੰਦ ਸੀ। ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਧੁੰਦ ਤੇ ਕੁਹਰ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ 1 ਸਫਦਰਜੰਗ ਰੋਡ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਦਸ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਸਾਂ।

ਮੈਂ ਕਾਰ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚੌੜੀ ਪਟੜੀ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਕੀਤੀ। ਦੇ ਉਚੇ ਲੰਮੇ ਆਦਮੀ ਸੂਟ ਪਾਈਂ ਅਗੇ ਵਧੇ, “ਜਨਾਬ, ਇਹ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਦਾ ਬੰਗਲਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਕਾਰ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਔਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਦੇ ਪਾਰ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਕਰੋ। ਓਥੇ!”

ਮੈਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨਾ... ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਿਨਰ ਤੇ ਸਦਿਆ ਹੈ... ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ। ਸੱਤ ਵਜੇ... ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ... ਦਸ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਹਾਂ।”

ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਕਿਉਰਿਟੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨੋਟ ਬੁਕ ਵਿਚ ਦਰਜ ਸੀ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ਹਿਨ ਵਿਚ ਸੀ ਕੋਈ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ। ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਗੜੀ ਵਾਲਾ। ‘ਬਲਵੰਤ’ ਇਤਨਾ ਨਿੱਗਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਉਂ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੁਣ ਤੀਕ ‘ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਾਰਗੀ’ ਦੇ ਨਾਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਰਜਿਸਟਰੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਨੇ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੀਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਜੇ ਲੰਮੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਵਾਲਾਂ ਵਾਲੀ ਅਮਰੀਕੀ ਮੋਮ ਸੀ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਫੌਰਨ ਆਖਿਆ, “ਜਨਾਬ, ਜਲਦੀ ਚਲੋ। ਕਾਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਲੈ ਜਾਉ।”

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਦੌੜ ਕੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਕੋਲੋਂ ਫਾਟਕ ਖੁਲ੍ਹਵਾ ਦਿਤਾ।

ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਦਾ ਝੌਂਕਾ ਆਇਆ। ਸੈਂਕੜੇ ਪਰਸ਼ੀਅਨ ਗੁਲਾਬ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਸਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸੁਗੰਧ ਨਾਲ ਮਹਿਕਾ ਰਹੇ ਸਨ ਫਿਜ਼ਾ ਨੂੰ। ਇਹ ਮਹਿਕ ਧੁੰਦ ਵਰਗੀ ਹੀ ਸੰਘਣੀ ਸੀ...

ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ ਉਸਾ ਭਗਤ ਨੇ ਜੀਅ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਕੋਈ ਸਜਾਵਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ। ਸਿਰਫ਼ ਪੰਡਿਤ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੀ ਕੰਧ ਉਤੇ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਕੰਧ ਉਤੇ ਇਕ ਮਾਡਰਨ ਆਰਟ ਦੀ ਪੇਂਟਿੰਗ। ਉਨਾਬੀ ਰੰਗ ਦਾ ਗਲੀਚਾ, ਤਿੰਨ ਕੁਰਸੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਮੇਜ਼।

ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਕਿ ਕੀ ਆਖਾਂਗਾ ਇਸ ਔਰਤ ਨੂੰ। ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਟਰੇਡ ਫੇਅਰ ਦੀ ਧੁੱਪ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀ ਝੀਲ ਦੇ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦਾ ਇਸ ਔਰਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਦੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਉਤੇ ਸੀ। ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਜੰਗ ਜਿੱਤਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮਹਾਨ ਨੇਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਈ ਸੀ।

ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਰਹੱਸ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਵਿਚ ਲੁਕੀ

ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦੀ ਸੀ, ਬੰਗਲੇ ਅੰਦਰ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਨੌਕਰਾਂ ਤੇ ਖਾਨਸਾਮਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਸੀ, ਪੁੱਤਾਂ ਤੇ ਪੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ। ਉਹ ਫ਼ਾਸਲਾ ਰਖਦੀ ਸੀ ਹਰ ਇਕ ਤੋਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਧੁੱਪ ਵਰਗੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਸੁਟਦੀ ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਗਰਮਾ ਦੇਂਦੀ। ਅਜੀਬ ਔਰਤ ਸੀ।

ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਰਸਰਾਹਟ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਸ ਨੇ ਜੀਨੀ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਬੈਠਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠ ਗਈ।

ਇਕ ਮਿੰਟ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਰਹੀ। ਇਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਬਹੁਤ ਲੰਮੀ ਸੀ। ਇਕ ਮਿੰਟ ਦੀਆਂ ਸੱਠ ਧੜਕਣਾਂ ਮੁੱਕਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀਆਂ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਮੋਟੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

ਆਖ਼ਿਰ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ੀ ਤੋੜੀ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੇੜੀ। ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਪਾਪਾ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਸਾਡਾ ਬੁੱਢਾ ਮਾਲੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੁਰਖ ਗੁਲਾਬ ਲਿਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ।”

ਜੀਨੀ ਆਪਣੇ ਲੰਮੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਵਾਲਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਖਿਆਲ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਸਵੇਰ ਉਸ ਨੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਬੁਆਏ-ਕੱਟ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੀਨੀ ਨੇ ਇਹ ਘਟਨਾ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਬੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਟੀਚਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਵਾਲ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ...ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਹੋ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਲ ਵੀ ਤਾਂ ਕੱਟੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੋਕ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆਖਦੇ?”

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਜ਼ਾਤੀ ਸੁਆਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਜੀਨੀ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਸਾਡੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਹੋਅਰ ਸਟਾਈਲ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਵਾਲ ਸੰਘਣੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣਾਂ, ਧੋਣਾ, ਵਾਹੁਣਾ ਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰਨਾ...ਬੜਾ ਵਕਤ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਕਟਵਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।”

ਉਸ ਦੇ ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਇਕ ਲਿਟ ਚਿੱਟੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਸਜਾ ਕੇ ਰਖਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਚਿੱਟੀ ਲਿਟ ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਅਨਿਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਨਿਸ਼ਾਨੀ। ਉਸ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਸਨ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਚਿੱਟੀ ਲਿਟ।

ਨੌਕਰ ਖਾਣੇ ਨਾਲ ਸਜੀ ਟ੍ਰੇ ਲੈ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਟਿਕਾ ਦਿਤੀਆਂ: ਲੀਚੀ-ਦਾ ਰਸ, ਸੈਂਡਵਿਚ, ਕੇਕ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਖਜੂਰਾਂ।

ਉਸ ਨੇ ਲੀਚੀ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ।

ਜੀਨੀ ਨੇ ਅਮਰੀਕੀ ਸਕੂਲ ਤੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਦਾ ਰਸ ਤਾਂ ਪੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੀਚੀ ਦਾ ਰਸ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਲਗਿਆ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਬੋਲੀ, "ਲੀਚੀ ਦਾ ਰਸ ਬਹੁਤ ਸਿਹਤਬਖ਼ਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਘੁੱਟ ਨਾਲ ਹੀ ਥਕਾਵਟ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੀ - ਚੀ...ਇਹ ਚੀਨੀ ਫਲ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਚੀਨ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਤਜ਼ਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ...ਰੇਸ਼ਮ ਤੇ ਕਮਖਾਬ...ਤੇ ਲੀਚੀ ਦਾ ਫਲ ਉਥੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।"

ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ, ਲੀਚੀ ਦਾ ਰਸ ਪੀਤਾ ਤੇ ਇਰਾਕੀ ਖਜੂਰਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ ਚੱਖਿਆ।

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਅੱਜ ਮੈਂ ਟ੍ਰੇਡ ਫੇਅਰ ਵਿਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਥੇ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਫੋਟੋ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਦੇਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ..."

ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਈ। ਇਸ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਵਿਚ ਉਸੇ ਧੁੱਪ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਨ ਜਿਸ ਦਾ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਚੁਕਾ ਹਾਂ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਹਾਂ...ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਵੱਡੀਆਂ ਸਨ...ਪਰ ਹੁਣ ਛੋਟੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਅਜੇ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀਆਂ ਹਨ।"

ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗੀ, "ਯੌਰਪ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਠੰਢੀਆਂ ਹਨ...ਹਰੀਆਂ ਤੇ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ...ਮਣਕਿਆਂ ਵਰਗੀਆਂ ...ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਿੱਘੀਆਂ ਨੇ. . . ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ...ਅੰਦਰ ਦੇ ਭਾਵ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ। ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ ਸੈਂਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੀਤ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਰਦੂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਜ਼ਲਾਂ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਦਾ ਹੁਸੀਨ ਬਿਆਨ ਹੈ...ਸਾਡੀ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਕਲਾਸਕੀ ਨਾਚ ਵਿਚ ਅੱਖਾਂ ਹੀ ਬਾਤਾਂ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ..."

ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਬਾਰੇ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਥੀਏਟਰ ਬਾਰੇ।

ਯਕਦਮ ਉਸ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਤੁਹਾਡਾ ਡਰਾਮਾ 'ਸੁਲਤਾਨ ਰਜ਼ੀਆ' ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਲਕਾਜ਼ੀ ਦੀ ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਸੀ ਨਾ? ਪਸੰਦ ਆਈ ਸੀ ਤੁਹਾਨੂੰ?"

"ਜੀ ਹਾਂ...ਅਲਕਾਜ਼ੀ ਨੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਅੱਗ ਭਰ ਕੇ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਬੇਹਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ।"

"ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਮਝਦਾਰ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੈ...ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਰਜ਼ੀਆ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਿਉਂ ਬਣਾਇਆ? ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ... ਇਹ ਔਰਤ ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਜੰਗਜੂ ਤੁਰਕੀ ਅਮੀਰਾਂ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕੀਤੀ। ਜ਼ਰੂਰ ਫੌਲਾਦੀ ਨਿਸਚੇ ਵਾਲੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਉਹ। ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦਿਲ ਮੋਮ ਵਰਗਾ ਹੈ...ਕਮਜ਼ੋਰ।"

ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਦੋ ਵਾਈ ਸਾਲ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਰਾਹੁਲ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਲਾਂਘਾਂ ਪੁਟਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਗੋਡਿਆਂ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਨਿੱਕੇ ਗੁਦਗੁਦੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਾੜੀ ਦਾ ਪੱਲੂ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਤੋਤਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਆਖਣ ਲੱਗਾ, “ਦਾਦੀ...ਉਠੋ...ਤੱਲੋ ਨਾ...”

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਥਪਕੀ ਦਿਤੀ ਤੇ ਘੁੱਟ ਕੇ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਆਖਣ ਲਗੀ, “ਬੁਰਾ ਨਾ ਮਨਾਉਣਾ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਬਲੁੰਗੜਾ ਹੈ।”

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਰਾਹੁਲ ਬੋਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਪਲਾਂਘਾਂ ਭਰਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਅੱਧਾਂ ਘੰਟਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਉਸਾ ਭਗਤ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਾ ਕੇ ਝਾਕੀ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਉਠੀ। ਉਸ ਨੇ ਉਹੀ ਧੁਪ ਵਰਗੀ ਮੁਸਕਾਹਟ ਸੁੱਟੀ, ਗੁਡ ਨਾਈਟ ਆਖਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਪਰਦਾ ਹਟਾ ਕੇ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗਈ।

ਮਿਸ ਮੈਰੀ ਸੀਟਨ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਕਲਾ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਧਨਾਵਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆ ਕੇ ਡੇਰਾ ਲਾਉਂਦੀ।

ਉਹ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰੂਸੀ ਫਿਲਮਸਾਜ਼ ਈਸਨਸਟਾਈਨ ਦੀ ਮਾਸੂਕਾ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਥੇ ਉਹ ਫਿਲਮ ਬਣਾਉਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਈਸਨਸਟਾਈਨ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ 'ਮੁੰਟਾਜ਼' ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੇ ਕੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਬਦਲ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਕਲਾਸਿਕ ਫਿਲਮ 'ਬੈਟਲ ਆਫ ਟਾਮ-ਕਿਨ ਸ਼ਿਪ' ਰੂਸ ਦੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਦੀ ਦੇ ਤੀਜੇ ਦਹਾਕੇ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਹ ਫਿਲਮ ਹੁਣ ਵੀ ਚਕਾਚੌਧ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ।

ਇਕ ਸੀਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਪਾਈ ਲਿਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਜ਼ਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਕੇ ਡਿਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੇਮ ਵੱਡੀਆਂ ਚੌੜੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ ਠਣਕਦੀ ਰਿੜ੍ਹਦੀ ਹੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੱਚਾ ਚੀਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਫਿਲਮ-ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਇਹ ਸੀਨ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦੀ ਸਿਖਰ ਹੈ।

ਮੈਰੀ ਸੀਟਨ ਇਸੇ ਜੀਨੀਅਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦੇਹਾਂਤ ਪਿਛੋਂ ਮੈਰੀ ਨੇ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ 'ਈਸਨਸਟਾਈਨ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਫਿਲਮ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਚਸ਼ਮਦੀਦ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਕੋ ਕਿਤਾਬ ਮੈਰੀ ਸੀਟਨ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫਿਲਮੀ ਹਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਸੀ।

ਉਹ ਭਾਰਤ ਆਈ, ਪੰਜਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ। ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਫਿਲਮ 'ਪਾਥੇਰ ਪੰਚਾਲੀ' ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਉਤੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਤੇ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਸੂਝ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਕੀਆਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਬੰਬਈ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ, ਸੇਠਾਂ, ਫਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ ਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਠਹਿਰਦੀ।

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਉਹ ਅਕਸਰ ਤੀਨ ਮੂਰਤੀ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦੀ, ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ। ਬੋਲਣ ਲਗਦੀ ਤਾਂ ਚੁੱਪ ਨਾ ਕਰਦੀ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਗਿਆਨ ਉਸ ਦੇ ਦਿਝ ਵਿਚ ਸੀ।

ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸੱਤਿਆਜੀਤ ਰੇਅ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਪਰੂਫ ਪੜ੍ਹਦੀ, ਚਾਹ ਪੀਂਦੀ ਤੇ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦੇਂਦੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਂ ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਮਹਿਮਾਨ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਹਿਸਾਨ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਵਾਂ। ਮੈਂ ਇੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਗਾਲਫ ਲਿੰਕਸ ਦੇ ਇਕ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ। ਇਹ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਮੇਰੇ ਇਕ ਵਾਕਿਫ਼ ਦਾ ਹੈ ਜੋ ਹਫ਼ਤੇ ਲਈ ਜਾਪਾਨ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੋਭੀ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਬਹੁਤ ਪਸੰਦ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਖਾਏ ਹਨ। ਤੇਰਾ ਬਾਵਰਚੀ ਗੋਭੀ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਖਸਤਾ ਤੇ ਗਰਮ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਾਵਰਚੀ ਉਧਾਰ ਦੇ ਦੇਵੇਂ ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਵਲਗਣ ਵਿਚ ਕੋਲਿਆਂ ਦੀ ਅੰਗੀਠੀ ਬਾਲ ਕੇ ਕੜਾਹੀ ਵਿਚ ਗਰਮ ਗਰਮ ਪਕੌੜੇ ਤਲ ਕੇ ਇੰਦਰਾ ਨੂੰ ਖਵਾਏ। ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਵੀਂ।"

ਮੈਰੀ ਸੀਟਨ ਬੇਹਦ ਕੰਜੂਸ ਸੀ। ਖੋਟੀ ਦਵਾਨੀ ਖ਼ਰਚਣੀ ਵੀ ਪਾਪ ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਵਰਚੀ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੱਠ ਜਾਣੇ ਸਨ ਹਬੀਬ ਤਨਵੀਰ, ਇੰਦਰਾਨੀ ਰਹਿਮਾਨ, ਕਮਲਾ ਦੇਵੀ ਚਟੋਪਾਧਿਆਇ, ਦੋ ਹੋਰ ਆਰਟਿਸਟ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਨਾਂ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਮੈਰੀ ਸੀਟਨ ਤੇ ਮੈਂ।

ਇੰਦਰਾ ਐਨ ਵਕਤ ਸਿਰ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਆਈ। ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਦਾ ਸਭ ਨੇ ਗਰਮਜੋਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤ ਬੈਠੀ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੁਸਕਾਉਂਦੀ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਯਾਦ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਸੰਦਲੀ ਚਿਹਰਾ, ਲੰਮੀਆਂ ਉਂਗਲਾਂ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਅੱਖਾਂ।

ਪਾਰਟੀ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੀਕ ਮੈਰੀ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ। ਇਕ ਘੰਟਾ ਬੀਤਣ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਨੇ ਮੈਰੀ ਤੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਕੇ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮੈਰੀ ਨੇ ਨਹਿਰੂ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਗੋਭੀ ਦੇ ਪਕੌੜੇ ਖੁਆ ਕੇ।

ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ 1977 ਵਿਚ ਚੋਣਾਂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਇੰਦਰਾਂ ਗਾਂਧੀ

ਹਾਰ ਗਈ। ਸਭ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਉਲਟਾ ਪਿਆ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸ਼ੁਕਦੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਮੁਰਾਰਜੀ ਡਸਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕੱਟੜ ਸ਼ਾਕਾਹਾਰੀ ਸੀ, ਹਰ ਚੀਜ਼ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੱਕੜ ਵਰਗੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ। ਉਹ ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੁੱਠੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀ ਵਚਨ ਬੱਧ।

ਸ਼ਰਾਬ ਦਾ ਵਿਰੋਧੀ, ਪਰ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਦੱਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਔਸ਼ਧੀ ਉਸ ਲਈ ਸਰਬ ਰੋਗ ਨਿਵਾਰਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸ਼ਾਹ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਇਸ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਅੰਮਰਜੈਸੀ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਸ਼ਿਮਾਦਤੀਆਂ ਦਾ ਭਾਂਡਾ ਫੋੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵੇ। ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਸਾਰਾ ਮੁਲਕ ਉਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਉਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਏ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਹੱਕੀ-ਬੱਕੀ ਰਹਿ ਗਈ। ਕੋਈ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਸ ਦੇ। ਕੋਈ ਦੂਰੋਂ ਨੇੜਿਓਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਆਰਟਿਸਟ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰ ਸਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾਅਰਾ ਲਾਇਆ ਸੀ ਕਿ 'ਇੰਦਰਾ ਇੰਡੀਆ ਹੈ, ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਇੰਦਰਾ,' ਕਿਤੇ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੇ।

ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਵਲਿੰਗਡਨ ਕਰੈਸੈਟ ਵਾਲੀ ਕੋਠੀ ਵਿਚ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਦਸ ਵਜੇ ਦਾ ਵਕਤ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਦੇਖਿਆ ਕੋਠੀ ਸੁੰਨ-ਸਰਾਂ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਫਾਟਕ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਨਾ ਸਕੂਟਰ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਜੰਗਲੇ ਦੇ ਨਾਲ ਖੱਜੀ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਜੋੜ ਕੇ ਪਰਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਮੀਂਹ ਤੇ ਹਨੇਰੀ ਨਾਲ ਹੁਣ ਘਸਮੈਲਾ ਟੇਚਾ ਮੇਢਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਕੋਠੀ ਸੀ।

ਉਸ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰੀ ਆਰ.ਕੇ. ਧਵਨ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਤੰਬੂ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੀ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਂਗਰਸੀਏ ਖੱਦਰ ਦੀਆਂ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਈਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਉੱਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਧਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਾਰਡ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਬੈਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ 'ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਦਾ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਮੋਮੀ ਸਕ੍ਰਿਪਟ ਲੈ ਗਿਆ ਸਾਂ, ਇਕ ਲੋਕ-ਚਿੱਤਰ ਵੀ। ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਘਰੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਮੇਂ। ਬਸ ਇਹੋ ਕਿਤਾਬ ਠੀਕ ਰਹੇਗੀ। ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੀ ਲਿਖਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਉਤੇ। ਹਰ ਕਰਾ ਜੋ ਸੋਚਿਆ, ਉਹੋਚਿਖਿਆ ਚਘਲਿਆ ਜਾਪਿਆ।

ਆਖ਼ਿਰ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਇਕ ਗੀਤ ਦੀ ਪੰਕਤੀ ਸੁਣੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਬਾਰੇ ਉਦੋਂ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਨੇ ਹਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦਲੋਨ

ਵਾਪਿਸ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ : “ਇੰਦਰਾ ਜੀ, ਕੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਫੁਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਡਿਗਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?”

ਯਕਾਯਕ ਧਵਨ ਬੋਲਿਆ, “ਆਓ।” ਮੈਂ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਕੋਠੀ ਦੇ ਬਰਾਡੇ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੰਮੇ ਚੌਤਰੇ ਉਤੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧੁੱਪ ਵਾਲੇ ਚਸ਼ਮੇ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਥੱਬਾ ਬਾਂਹ ਉਤੇ। ਤੀਹੇ ਲੋਕ ਹੇਠਾਂ ਖੜ੍ਹੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ। ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਕਿਥੋਂ ਆ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਯੂ.ਪੀ. ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਦਰਖਤਾਂ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਸਨ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ। ਉਹ ਗਰੀਬ ਕਿਸਾਨ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੁੱਚਾਂ ਤੀਕ ਧੋਤੀ, ਮੋਟੀ ਪਗੜੀ ਜਾਂ ਖੱਦਰ ਦੀ ਟੋਪੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਵਧ ਰਹੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਵਿਚ ਹੜ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੁੰਗੀਆਂ ਤੇ ਫਸਲਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ।

ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ਹੁਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਓ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਵੋਟ ਪਾਏ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਤੁਹਾਡੀ ਇਥੇ ਆਉਣ ਦੀ।”

ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇੱਕਠ ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਖਿੰਡ ਗਿਆ। ਮਿਸਿਜ਼ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, “ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਓ।”

ਕਮਰਾ ਠੰਡਾ ਸੀ ਤੇ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਹੈਂਡ ਬੈਗ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦਾ ਥੱਬਾ ਸੋਫੇ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ, ਧੁੱਪ ਵਾਲਾ ਚਸ਼ਮਾ ਉਤਾਰਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਦੱਸੋ, ਕਿਵੇਂ ਆਏ?”

ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਠੰਡੀ ਤੱਕਣੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਕੀ ਕਰਨ ਆਇਆ ਸੀ? ਕੀ ਆਖਾਂ? ਉਸ ਦੀ ਤਕਣੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਪਥਰਾ ਦਿਤਾ।

ਉਹ ਫਿਰ ਬੋਲੀ, “ਦੱਸੋ...ਕਿਵੇਂ ਆਏ?”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, “ਇੰਦਰਾ ਜੀ, ਲੋਕ ਹਰ ਥਾਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ, ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ, ਮੁਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸਭ ਥਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਚਰਚਾ। ਕਾਂਗਰਸ ਹਾਰ ਗਈ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੈ।”

ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਬੈਠੀ ਮੈਨੂੰ ਘੂਰਦੀ ਰਹੀ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਗੱਲ ਅੱਗੇ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰਾਂ।

ਉਸ ਨੇ ‘ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ’ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਦੇਖੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਉਹ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਸਫੇ ਪਰਤਦੀ ਰਹੀ ਤੇ

ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਲਾਈਨ ਪੜ੍ਹੀ, 'ਕੀ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਡਿਗਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ?'

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੇ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਇਹ ਗੀਤ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆਂ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਗਹੁ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ। ਹਲਕੀ ਪੀਲੀ ਜਿਹੀ ਛਾਂ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਫਿਰ ਗਈ।

ਬੋਲੀ, "ਕੀ ਅੱਜ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ? ਕੀ ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ? ਉਹ ਤਾਂ ਸੰਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਦੇ ਪਿਆਸੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਮੁਲਕ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰ ਲੈਣਗੇ, ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਣਗੇ, ਤਸੀਹੇ ਦੇਣਗੇ... ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਝਾੜਿਆ। ਕਿਉਂ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂ ਆਪਣਾ ਦੇਸ? ਮੈਂ ਹਿੱਸਾ ਹਾਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦਾ... ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ...। ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਟੇਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ? ਅਜਿਹੇ-ਪ੍ਰਵਾਰ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਧਰ ਗਏ ਉਹ ਲੋਕ? ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਪੱਕੇ ਦੇਸਤਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਹਾਰ ਦੀ ਓਨੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ। ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਹਾਰ ਤੇ ਜਿੱਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜ਼ਾਤੀ ਦੇਸਤ ਦੁਸ਼ਮਣ ਬਣ ਜਾਣ... ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਦੇ ਦੇਸਤ... ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਤੇ ਮੈਂ ਰਖੜੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੈਣ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸ ਰਖੜੀ ਦੀ ਲਾਜ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ... ਉਹ ਸਭ ਕਿਥੇ ਚਲੇ ਗਏ? ਕਿਸ ਉਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਾਂ? ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਮ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ..."

ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਝਲਕਣ ਲਗੇ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਦੁਖੜਾ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਤਖ਼ਤ ਤੋਂ ਲੱਥੀ ਜਲਾਵਤਨ ਮਲਿਕਾ।

ਨੌਂ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਥੀਏਟਰ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਹੈੱਡ ਰਿਹਾ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਗੰਗੋਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਤੂਫਾਨ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਝੰਬ ਸੁਟਿਆ। ਮੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਕਤ ਗੀਰਸਲਾਂ, ਨਾਟਕ ਪੜ੍ਹਾਉਣ, ਡਾਇਰੈਕਸ਼ਨ ਤੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਭੇਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ, ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਅਤਿ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਤੇ ਸਿਆਹ ਘੜੀਆਂ ਗੁਜ਼ਾਰੀਆਂ। ਆਨੰਦ, ਸੰਤਾਪ, ਤੇ ਬਲਦਾ ਵੇਗ।

ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੀਬ ਬਾਸੀ ਜਿਹੀ ਗੰਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਪੁਰਾਣੇ ਖਿਆਲਾਤ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਮੁਹਾਵਰੇ, ਸੈਨਿਟ ਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਦੀਆਂ ਬੋਰਿੰਗ ਮੀਟਿੰਗਾਂ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੈਨਿਟ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿਚ ਟਾਈਪਿਸਟ ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੈਨਿਟ ਤੇ ਸਿੰਡੀਕੇਟ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਸਪੀਚਾਂ ਟਾਈਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰਕ ਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਫਲਸਫਿਆਂ ਦੀ ਬਕ ਬਕ। ਫਿਰ ਇਹ ਥੋਥੀਆਂ ਸਪੀਚਾਂ ਹਰ ਤੀਜੇ ਮਹੀਨੇ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਜਦੋਂ 1977 ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਟਰਮ ਖਤਮ ਹੋਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਿਆ। ਜੀਨੀ ਤੇ ਮੈਂ ਵੱਖ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਾਂ। ਮੇਰਾ ਗ੍ਰਹਿਸਤ ਜੀਵਨ ਟੁੱਟ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਸੀਆਟਲ ਜਾਣ ਲਈ ਬੇਕਰਾਰ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਨੌਂ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤ ਮਨੂ ਤੇ ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਧੀ ਜੱਨਤ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਦੇਣ ਸਨ।

ਜੀਨੀ ਨੇ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੰਡਿਆ। ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਡੇ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਤੇ ਭਾਰਤ ਵੀ।

ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਾਪਿਸ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ 326 ਰੁਪਏ ਸਨ - ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕਮਾਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਟਾਈਪ ਰਾਈਟਰ, ਟੇਪ ਰੀਕਾਰਡਰ, ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ, ਕੇਤਲੀ, ਕਿਤਾਬਾਂ, ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਹੋਰ ਨਿੱਕਾ ਮੋਟਾ ਸਾਮਾਨ।

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ ਦੁਬਾਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਘਰ ਆ ਕੇ। ਉਹੀ ਵਿਹੜਾ, ਉਹੀ ਕਾਸ਼ਨੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਦਰਖਤ, ਮਹਿਰਾਬਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਾਂਡਾ ਤੇ ਲੰਮਾ ਪਤਲਾ ਸਟੂਡੀਓ ਵਰਗਾ ਕਮਰਾ।

ਸਵੇਰੇ ਸਵੇਰੇ ਦੁੱਧ ਵਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹਾਕਾਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਫੌਜੀ ਦੇ ਬਿਗਲ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਗਲੀ ਦੇ ਰੌਲੇ ਰੱਪੇ ਉਤੇ ਤੈਰਦੀ ਹੋਈ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਕਬਾੜੀਏ ਰੱਦੀ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੋਤਲਾਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਾਉਂਦੇ ਗੁਜ਼ਰਦੇ, ਪੋਬਣਾਂ ਕਪੜੇ ਇਸਤਰੀ ਕਰਦੀਆਂ ਉਚੀ ਉਚੀ ਲੜਦੀਆਂ। ਸਾਰੀ ਗਲ਼ੀ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮਾਹੌਲ ਜੀਉਂਦਾ ਤੇ ਧੜਕਦਾ ਸੀ।

ਮੇਰੀ ਗ਼ੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਕੱਟੀ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਬਿੱਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਦਾ ਕੀਤੇ। ਘਰ ਵਿਚ ਹਨੇਰਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਫਿਜ਼ਾ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਰੇਡੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਧੂੰਏਂ ਵਾਂਗ ਉਠ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤਾਂ ਆਸਮਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ, ਕਾਸ਼ਨੀ ਦਰੱਖਤ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਛਣਦੀ ਭਾਅ ਨੂੰ। ਫਿਰ ਖ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ 'ਆਰਸੀ' ਲਈ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਲੇਖ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਛਪਣ ਦੀ ਘੜੀ ਸਿਰ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਪਿੱਤਲ ਦਾ ਪੰਜ-ਮੁਖਾ ਪੂਜਾ ਵਾਲਾ ਉੱਚਾ ਲੈਂਪ ਕੱਢਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਜੋ ਬੀਏਟਰ ਦੀ ਬਚੀ ਖੁਚੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ਵਿਚ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਟੋਰ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਲੈਂਪ ਕੱਢਿਆ। ਸਾਫ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਪੰਜ ਮੋਟੀਆਂ ਬੱਤੀਆਂ ਜਗਾ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੀ ਪੀਲੀ ਤੇ ਮੇਹਲਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਮਚਦੇ ਤੇਲ ਦੀ ਸੁਗੰਧ ਨੇ ਮੇਰਾ ਬਚਪਨ ਯਾਦ ਦਿਵਾ ਦਿਤਾ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਰ੍ਹੋਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਰੀ ਉਚੀ ਦੀਵਟ ਜਗਾ ਕੇ ਗਲੇਟੇ ਅਟੋਰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਆਪਣਾ ਸਬਕ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਰਾਤਾਂ ਮੈਂ ਦੀਵੇ ਦੀ ਮੇਹਲਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆਉਣ ਲਗਦਾ। ਮੈਂ ਆਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਬਲਬ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ। ਇਸ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਲੈਂਪ ਦਾ ਚਾਅ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲਹਿ ਗਿਆ। ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਫੜ ਕੇ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਬਿੱਲ ਅਦਾ ਕਰ ਦੇਵਾਂ।

ਅਕਸਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਟੰਡਨ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਮੋਟਰ ਗਰਾਂਜ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਦੋ ਪੁੱਤਾਂ ਤੇ ਪੱਚੀ ਮਕੈਨਕਾਂ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਕੇ ਤੇ ਚਮਕਾ ਕੇ ਗਾਹਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਟੰਡਨ ਉੱਚਾ, ਭਾਰਾ, ਕੈਮਲਪੁਰ ਦੇ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਜੰਮ-ਪਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਵੰਡ ਪਿਛੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਵਸਿਆ

ਸੀ। ਆਵਾਜ਼ ਖਰਵੀਂ, ਮੱਥੇ ਤੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸੱਕਤ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ। ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਬਘਿਆੜ ਵਾਂਗ ਆਪਣੀ ਵਰਕਸ਼ਾਪ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਤੇ ਮਕੈਨਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜਦਾ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਿਜ਼ਾਜ ਉਸ ਦੀ ਸੂਰਤ ਤੇ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਸੀ। ਬੇ-ਹਦ ਦਰਿਆ ਦਿਲ, ਖਰਾ ਤੇ ਅੰਦਰੋਂ ਨਿੱਘਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਗ਼ਰਜ਼ਮੰਦ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਿਆਰ।

ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਉਸ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਵਾਛਾਂ ਖਿੜ ਉਠਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਆਖਦਾ, “ਰੱਖ ਸਾਈਂ ਦੀ, ਆਓ। ਆਓ ਮੇਰੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ। ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਹੀਰੋ ਓ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੇ। ਏਡਾ ਵੱਡਾ ਰਾਈਟਰ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਖ਼ਾਦਿਮ ਹਾਂ ਜੀ। ਅੱਧੀ ਰਾਤੋ ਵੀ ਹੁਕਮ ਕਰੋ ਤਾਂ ਬੰਦਾ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੈ।”

ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਟੰਡਨ ਕੋਲ ਜਾਂਦਾ ਜਦੋਂ ਪੈਸੇ ਮੁਕ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਝੱਟ ਮੇਰੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੱਲ ਕਰ ਦੇਂਦਾ।

ਆਰਥਕ ਸੰਕਟ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ। ਭਰਵੀਂ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਗੋਰੇ ਰੰਗ ਵਾਲਾ ਇਲੈਕਟ੍ਰੀਸ਼ਨ ਜਿਸਨੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀ ਪੀ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਠਰ੍ਹੇ ਦੀ ਬੋਤਲ ਖ਼ਾਤਰ ਸੌ ਝੂਠ ਬੈਲਦਾ - ਬੀਵੀ ਬੀਮਾਰ ਹੈ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣੀ ਹੈ, ਸਾਲੇ ਦਾ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੱਤ ਟੁੱਟ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਬਹਾਨੇ ਉਹ ਰੁਪਈਏ ਉਧਾਰੇ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਦਾਰੂ ਪੀ ਕੇ ਉਡਾ ਦੇਂਦਾ।

ਮੈਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਚਾਦਰਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ - ਖੁੱਥੀ ਪੱਗ, ਉਲੜੀ ਹੋਈ ਦਾਹੜੀ, ਅੱਖਾਂ ਲਾਲ। ਨਸ਼ਾ ਟੁੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, “ਮੱਘਰ, ਜੇਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪੈਸੇ ਹਨ?”

“ਜਿੰਨੇ ਕਹੋ, ਮਹਾਰਾਜ।”

ਉਸ ਨੇ ਚਾਦਰੇ ਦੀ ਡੱਬ ਖੋਲ੍ਹੀ, ਕਰਾਰੇ ਨੋਟਾਂ ਦਾ ਬੱਥਾ ਕੱਢਿਆ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, “ਲਓ ਮਹਾਰਾਜ...ਸੌ... ਦੇ ਸੌ...ਕਿੰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ ਤੁਹਾਨੂੰ?”

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਿੱਲ ਨਹੀਂ ਤਾਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਕੱਟੀ ਗਈ।

ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਝਪਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਕਿਦਾਂ ਕਟ ਸਕਦੇ ਨੇ ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਬਿਜਲੀ? ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ, ਮੈਂ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਵਿਚ ਸਭ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਚੱਲੋ ਤੇ ਅੱਜ ਹੀ ਤੁਹਾਡਾ ਕਨੈਕਸ਼ਨ ਬਹਾਲ ਕਰਵਾ ਦਿਵਾਂਗਾ।”

ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ।

ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਮਿਊਂਸਿਪਲ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਪੁਰਾਣੀ ਤੇ ਖਸਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਮਦਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਲੇ ਲਗੇ ਹੋਏ, ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ ਪਾਠ ਦੀਆਂ ਥੁਕਾਂ ਦੇ ਛਿੱਟੇ,

ਜਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੀੜੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ। ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੈਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਥਾਈਂ ਟੋਟੇ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਫੜੀ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਸੀ ਇਹਨਾਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤੇ। ਅਸੀਂ ਆਖਿਰ ਤੀਜੀ ਮੰਜਿਲ ਉਤੇ ਵੱਡੇ ਤਬੇਲੇ ਵਿਚ ਗਏ ਜਿਥੇ ਮੱਘਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਲਰਕ ਪੁਰਾਣੇ ਰਜਿਸਟਰਾਂ ਵਿਚ ਝਰੀਟਾਂ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ ਗੱਪਾਂ ਮਾਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਡੀ ਮੇਜ਼ ਅੱਗੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਇਕ ਗੰਜਾ ਬਾਬੂ ਬੈਠਾ ਸਿਗਰਟ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਮੱਘਰ ਨੇ ਮੇਰਾ ਉਸ ਨਾਲ ਤੁਆਰਫ ਕਰਵਾਇਆ।

“ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ। ਇਹ ਹਨ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ...ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਰਾਈਟਰ...ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ...ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਕਨੈਕਸ਼ਨ ਕੱਟ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਸਭ ਜਾਣਦੇ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ... ਅਮਰੀਕਾ, ਅਫਰੀਕਾ, ਰੂਸ... ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਨਾਂ ਸੁਣਿਆਂ ਹੋਵੇਗਾ ਇਹਨਾਂ ਦਾ।”

ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਤਿਉੜੀ ਵੱਟੀ, “ਕੀ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਮੱਘਰ? ਕਿਤੇ ਸ਼ਰਾਬ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪੀ ਰੱਖੀ?”

ਮੱਘਰ ਨੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਜੋੜੇ, “ਮੇਰੀ ਅਰਜ਼ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਲਾਜ ਰਖ ਲਓ। ਗਾਰਗੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਿਜਲੀ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿਓ। ਬਿਜਲੀ ਨਾ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਡਰਾਮੇ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਣਗੇ? ਇਹ ਬਿੱਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਇਕੋ ਵਾਰ ਅਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਣਗੇ...ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਰੋ, ਬਾਦਸ਼ਾਹੋ...”

ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਪਰਲੀ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿਤੀ, ਤੇ ਸ਼ਰਮਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਰਮਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ। ਉਸ ਨੇ ਰਜਿਸਟਰ ਚੈੱਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਗਿਆਰਾ ਸੌ ਰੁਪਏ ਨਿਕਲਦੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ, ਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਰੁਪਿਆ ਸਕਿਊਰਿਟੀ। ਉਹ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਸਨ ਵਸੂਲ ਕਰ ਸਕਦੇ।

ਮੱਘਰ ਨੇ ਫਿਰ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਹਾਨਤਾ ਦੀ ਦੁਹਾਈ ਦਿਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਾ ਸੁਣੀ।

ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਚੋਪੜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੋਲ ਗਏ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਇਹ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਜੇ ਇਕ ਵਾਰ ਬਿਜਲੀ ਕੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਬਿਲ ਇਕੋ ਵਾਰ ਤਾਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦਾ।”

“ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ?” ਮੱਘਰ ਬੋਲਿਆ।

“ਹਾਂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਤੋੜ ਸਕਦੀ ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ।” ਇਹ ਆਖ ਕੇ ਚੋਪੜਾ ਰਜਿਸਟਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਿਖਣ ਲਗ ਪਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਮੱਘਰ ਉਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਿਉਂ ਲੈ ਆਇਆ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ?

ਮੈਂ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੱਘਰ ਮੇਰੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ। ਨਮੋਸ਼ੀ ਨਾਲ

ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਤਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੀ ਆਬ ਲਹਿ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ। ਵਿਚਾਰੇ ਮੱਘਰ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ? ਉਹ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਬੂਆਂ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਕੇ ਮੱਘਰ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਆਏ।

ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਦਾਹੜੀ ਖੁਰਚ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਇਹ ਸਾਲੇ ਕੁੱਤੇ ਹਨ। ਹੱਡੀ ਲੱਭਦੇ ਨੇ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਅਫਸਰਾਂ ਅੱਗੇ ਇਹਨਾਂ ਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਮੂਤ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ"

ਸੋਚਿਆ, ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਟੋਪ ਰੀਕਾਰਡਰ ਤੇ ਸੋਨੀ ਦਾ ਮਿਊਜ਼ਕ ਸਿਸਟਮ ਵੇਚ ਦੇਵਾਂ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਡੀਫੈਂਸ ਕਾਲੋਨੀ ਦੀ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਦਿਤਾ। ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਬਿਲ ਤਾਰ ਕੇ ਮੇਰੀ ਜੇਬ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਬਚੇ ਸਨ।

ਸੋਚਿਆ ਹੁਣ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਕ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਤਾਜ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ 'ਮਜਾਨ' ਰੈਸਟੋਰਾਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਪੀਤੀ ਤੇ ਡਬਲ ਚਿਕਨ ਸੈਂਡਵਿਚ ਖਾਏ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ ਆਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਰੌਲਾ ਮੱਚ ਗਿਆ। ਸਭ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਰੀਕਾਰਡ 'ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ' ਸੁਣਿਆਂ ਸੀ। ਸਭ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੂਕ ਉਠਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ। ਸਭ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਗੀਤ ਸੁਣਨ ਲਈ ਬੇਤਾਬ ਸਨ।

ਮੈਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਡਿਨਰ ਉਤੇ ਬੁਲਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਦਾਅਵਤਾਂ ਉਤੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਫਿਰ ਮੁਫਤ ਗਾਣਾ ਸੁਣਾਉਣ ਦੀ ਫ਼ਰਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਰੀ 'ਵਾਹ-ਵਾਹ' ਦਾ ਆਚਾਰ ਪਾਉਣਾ ਹੈ? ਨਿਰੀ 'ਵਾਹ ਵਾਹ' ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਮਗਿਆਂ ਨਾਲ? ਜਾਂ ਸਾਰਟੀਫਿਕਟਾਂ ਨਾਲ? ਜੇ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਤਮਗਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਬਾੜੀਏ ਕੋਲ ਵੇਚਾਂ ਤਾਂ ਇਕ ਡੰਗ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਨਾ ਮਿਲੇ।"

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਦਾਅਵਤ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਣ ਲਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇਸਤਾਂ ਤੇ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਹੈ ਜੋ ਤੇਰੇ ਕਦਰਦਾਨ ਹਨ। ਮੈਂ ਵਾਇਦਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਾਖਾਂਗਾ।"

ਉਹ ਰਜ਼ਮੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਪੂਰੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਾਵੰਦ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਨੌਜ਼ੁਆਨ ਪੁੱਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਈ। ਉਹ ਲੰਮੀ ਲੰਬੀ, ਮੋਟੀ ਤਾਜ਼ੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਘੇਰੇਦਾਰ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਲੰਮਾ ਕਲੀਆਂ ਵਾਲਾ ਕੁੜਤਾ ਪਹਿਨਿਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਿਰ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਤਾਰਿਆਂ-ਜੜਿਆ ਭਾਰੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦੁਪੱਟਾ। ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਮੁੰਗਿਆਂ ਕੁੜਤਾ, ਸਲਵਾਰ ਤੇ ਜ਼ਰੀ ਵਾਲੀ ਪਿਸ਼ੋਰੀ ਫੜਤੂਰੀ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਦੇਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਗਲੇ ਮਿਲੇ, ਦੁਆਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਿਲ ਹੋਏ ਜਿਥੇ ਵੀਹ ਜਣੇ ਬੈਠੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ: ਸੁਰੀਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਾਲੀ ਮਦਨਬਾਲਾ ਸਿੰਧੂ, ਸਖ਼ੀਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਕੁਸਮ, ਸ਼ੀਲਾ ਭਾਟੀਆ, ਉਮਾ ਵਾਸੂਦੇਵ, ਉਸ਼ਾ ਭਗਤ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਦੇਸਤ। ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਉਠ ਕੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਇਸਤਕਬਾਲ ਕੀਤਾ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਸਭ ਨੂੰ ਗਲੇ ਮਿਲੀ ਤੇ ਅੱਲਾਹ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਚਿਸ਼ਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ।

ਉਹ ਫਰਸ ਉਤੇ ਵਿਛੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੱਦੇ ਉਤੇ ਚੌਕਤੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਤੇ ਜ਼ਰਦੇ ਵਾਲੇ ਪਾਨ ਦਾ ਬੀੜਾ ਦਾੜ੍ਹ ਹੇਠ ਰਖ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਦੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਮਿਕਨਾਤੀਸੀ ਚਮਕ ਸੀ... ਜਿਸਤੀ ਅੱਖਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਡੇਰੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਜਾਨਵਰ ਦੇ ਹੋਣ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਆਮਦ ਵਿਚ ਮਦਨਬਾਲਾ ਨੇ ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਕ ਕਾਫੀ ਗਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕੰਨ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਹੇਕ ਲਾਈ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਆਪਣੀਆਂ ਰੇਗਿਸਤਾਨੀ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ ਤਾਂ ਮਦਨਬਾਲਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਫਟ ਗਈ। ਪਸੀਨੇ ਛੁੱਟ ਗਏ। ਬੁਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਕਲਾਮ ਵਿਚੇ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਗਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਹੈ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਢੋਲਕ?"

"ਨਹੀਂ।"

"ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਆਰਟਿਸਟ ਹੋ ਤੁਸੀਂ ਕਿ ਘਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਨਹੀਂ। ਅੱਲਾਹ, ਅੱਲਾਹ! ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਢੋਲਕ ਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਨਾਲ ਰਖਦੀ ਹਾਂ, ਅਤੇ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਤੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ। ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।"

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਸਾਵਨ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਹੋਟਲ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਕੇ ਢੋਲਕ ਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਲੈ ਆਵੇ।

ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀ। ਕਿਵੇਂ ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗਿਟਮਿਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮੇਮਾਂ ਨਾਲ ਯੈਸ ਤੇ ਨੋ ਆਖ ਕੇ ਹੀ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲਿਆ। ਸਾਰੀ ਮਹਿਫ਼ਲ ਹੱਸ ਹੱਸ ਕੇ ਲੋਟ ਪੋਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨਨਿਵਾਜ਼ੀ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਫਿਰ ਫ਼ੌਰਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਜ਼ਿਆ-ਉਲ-ਹੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਗੀ, "ਜ਼ਿਆ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ। ਅੱਲਾਹ ਦੇ ਬੰਦੇ। ਦਿਲ ਸੇਨੇ ਵਰਗਾ ਸੁੱਚਾ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਅੰਗੂਠੀ ਦਿਤੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਮਰਦ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ... ਤੇ ਇਹ ਸੇਨੇ ਦਾ ਕੜਾ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ। ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਰਹਿਮਤ ਦਾ ਸਾਇਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਰਹੇ!"

ਰੇਸ਼ਮਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਟੱਪਰੀਵਾਸਣ ਸੀ। ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਮਲਿਕਾ ਪਰ ਉਂਜ ਬੇਹਦ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਚਲਾਕ। ਉਹ ਹਰ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਸਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਇਹ ਸਬਜ਼ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦੁਪੱਟਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਉਰਦੂ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਦੇ ਸਦਰ ਨੇ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਨੇਕ ਬੰਦਾ ਹੈ।"

ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਕਾਨਫ਼੍ਰੰਸ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਆਉਣ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਰਖੀ ਸੀ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਜ਼ਰੀ ਵਾਲਾ ਰੇਸ਼ਮੀ ਦੁਪੱਟਾ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸੂਟ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਨ ਕੇ ਗੀਤ ਗਾਏਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੇ ਚੋਖਾ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਵੀ ਲਿਆ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜ਼ਰੀ ਵਾਲੇ ਬਟੂਏ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿਸਤੀ ਅੱਖਾਂ ਘੁੰਮਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁੰਜਦਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਬੋਲੀ, "ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਅਦਾ ਕਰ ਰੇਸ਼ਮਾ ਅੱਲਾਹ ਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਤੈਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਬਖਸ਼ੀ ਹੈ। ਅੱਲਾਹ ਦਾ ਸਾਹ ਹੈ ਤੇਰੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ। ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੂੰ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।" ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਮੁੜ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਬਲਵੰਤ ਜੀ, ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਤਮਗਿਆਂ ਦਾ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਏਜੰਜ਼ ਮੇਰੇ ਕਿਸ ਕੰਮ ਦੇ? ਮੈਂ ਪੀਰਾਂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਉਤੇ ਗਉਂਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਕੂਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਜ਼ਰਤ ਔਲੀਆ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਤੇ ਚੱਦਰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ ਹਾਂ, ਬਕਰੇ ਦੇ ਗੋਸ਼ਤ ਦੀ ਦੇਗ ਤੇ ਜ਼ਾਫ਼ਰਾਨੀ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਥਾਲ। ਮੈਂ ਕੀ ਲੈਣਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ। ਕਿਉਂ ਗਾਵਾਂ ਮੈਂ ਉਥੇ? ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਗਾਉਣ ਦੇ ਪੈਸੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਦੇਣ?"

ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਢੋਲਕ ਤੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ 'ਹਾਏ ਓ ਰੱਬਾ' ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਪਹਿਲਾ ਬੋਲ ਹੀ ਚੁਕਿਆ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉੱਚੇ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਹੇਠਲੇ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਲੱਥੀ ਤੇ ਸਨਸਨੀ-ਖੇਜ਼ ਹੋਕ ਲਾਈ ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਹਿੱਲ ਗਏ। ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਟੂਣਾ ਧੂੜਿਆ ਗਿਆ। ਰੋਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਨੂੰ ਟੱਪ ਕੇ ਹਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਸੀ। ਹਰ ਘਰ ਵਿਚ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ, ਹਰ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਧੜਕ ਰਹੀ ਸੀ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਲਈ ਕੋਈ ਪਾਸਪੋਰਟ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਵੀਜ਼ਾ ਨਹੀਂ। ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਦੇਸਾ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ।" ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਰੁਕ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੀ, "ਮੈਨੂੰ ਭੁੱਖ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੇਰਾ ਢਿੱਡ ਭਰਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬੇਹਤਰ ਗਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਗਾਉਣ ਲਗਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਦੋ ਭੁੰਨੇ ਹੋਏ ਮੁਰਗੇ ਵੀ ਰੱਖ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ। ਧਰਵਾਸ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਦਿਲ ਨੂੰ। ਗਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਵਿਚ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੋ ਚਾਰ ਬੋਟੀਆਂ ਵੀ ਚੱਬ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ।"

ਅਸੀਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ। ਗਰਮ ਗਰਮ ਮਸਾਲੇ ਵਾਲੇ ਮੀਟ ਦਾ ਦੇਗਚਾ, ਬਰਿਆਨੀ, ਮਟਰ ਪਨੀਰ ਤੇ ਤੰਦੂਰੀ ਰੋਟੀਆਂ। ਤਕਰੀਬਨ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਤਮ ਕੀਤਾ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਬੋਲੀ, "ਅੱਲਾਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਮੀਟ ਮੈਂ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਖਾਧਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਪਕਾਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਮੀਟ ਭੁੰਨਣਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਸਿਰਫ ਦਾਲ ਨੂੰ ਤੜਕਾ ਲਾਉਣਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਨੰਦਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਹਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਦਕਾ ਨਿੱਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਪਰ ਬੱਕਰੇ ਦਾ ਗੋਸ਼ਤ ਮੈਂ ਖੁਦ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਸੋਈ ਵਿਚ ਭੁੰਨਦੀ ਹਾਂ।”

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਹੁਣ ਸਭ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਬੀਕਾਨੇਰ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਸੀ, ਜੋ ਘੋੜਿਆਂ ਤੇ ਉਠਾਂ ਉਤੇ ਮਾਲ ਲੱਦ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੀਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਪੰਜਾਹ ਪੰਜਾਹ ਮੀਲ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਤੈਅ ਕਰਕੇ ਪੜਾਅ ਉਤੇ ਪੁਜਦਾ। ਇਕ ਵਾਰ ਕਾਫਲੇ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਪਿੱਪਲ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਹੇਠ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਟੱਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੇ ਕਾਫਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵੱਡੀ ਹੋਈ।

ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਕਾਫਲੇ ਵਿਚ ਰੇਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਤੁਰਦੀ ਗਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਕਈ ਕਈ ਮੀਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ। ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਂ ਦੀਆਂ ਟੱਲੀਆਂ ਦੇ ਉਪਰ ਹੀ ਗੂੰਜਦੀ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਉਸਤਾਦ ਤੋਂ ਰਾਗ ਰਾਗਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖੀਆਂ। ਅੱਲਾਹ ਨੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਰਿਆਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਕਿਸੇ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਰਿਆਜ਼ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਘੁਟਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੁੱਲੀ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗਾਉਂਦੀ ਹਾਂ। ਅਵਾਜ਼ ਮੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਡ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਗਾਉਣ ਵਾਲੇ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਾਣੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਫਿਲਮਾਂ ਨੇ ਅਸਲੀ ਗਾਇਕੀ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤੀ।”

ਉਹ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਗਾਇਕੀ ਦਾ ਸਟਾਈਲ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੁਰ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਨਿਚੋੜ ਕੇ, ਇਸ ਦਾ ਰਸ ਕੱਢ ਕੇ ਗਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਲਤਾ ਮੰਗੋਸ਼ਕਰ ਜਾਂ ਬੇਗਮ ਅਖਤਰ ਜਾਂ ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮੇਲਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਰੇਸ਼ਮਾਂ ਸਹਿਰਾ ਵਿਚ ਆਕਾਸ਼ ਥੱਲੇ।

ਡਿਠਰ ਪਿਛੋਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਲੱਕੜ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਉਤੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੈਠ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ ਨੂੰ ਢੇਲਕ ਉਤੇ ਥਾਪ ਲਾਉਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ ਦੇ ਸੁਰ ਛੇੜੇ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦੀ ਨੇ ਰਾਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਜਾ ਦਿਤੇ।

ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਕਾਸ਼ਨੀ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਨਿਮ੍ਹੀ ਨਿਮ੍ਹੀ ਮਹਿਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦੀ ਸੁਰੀਲੀ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਸੀ ...

ਸਰਦੀਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ ਤੇ ਬਾਰਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ ਤਾਂ ਨੌਕਰ ਨੇ ਵਿਹੜੇ

ਵਾਲਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਮੈਂ ਭਾਰੀ ਕਦਮਾਂ ਦੀ ਛਪ ਛਪ ਸੁਣੀ, ਤੇ ਇਕ ਗੂੰਜਦਾਰ ਆਵਾਜ਼। ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਰੇਸ਼ਮਾ ਤੇ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ ਬਰਾਮਦੇ ਵਿਚ।

ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, "ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਟੱਪਰੀਵਾਸ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਇਥੇ ਕਦੇ ਉਥੇ... ਹੁਣੇ ਸਿੱਧੇ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹਾਂ... ਤੁਹਾਡੇ ਚੰਦਰੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ। ਕੋਈ ਥਾਂ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਾਡਾ। ਸੋਚਿਆ ਕਿਥੇ ਰਾਤ ਕੱਟੀਏ। ਬਸ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਗਏ। ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹੈ ਬਲਵੰਤ ਜੀ... ਅੱਲਾਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਆਸਮਾਨ ਜਿੱਡਾ ਹੈ ਤੁਹਾਡਾ ਦਿਲ। ਅੱਲਾਹ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਅਮੀਰ ਲੋਕ ਵਸਦੇ ਹਨ, ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੰਗਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁੱਤੇ ਮਖਮਲੀ ਗਦੇਲਿਆਂ ਉਤੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਕਦਰ ਨਹੀਂ। ਖੈਰ ਅੱਲਾਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰੇ..."

ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿਸ਼ੌਰੀ ਢਾਬੇ ਤੋਂ ਖਾਣਾ ਲੈ ਆਵੇ।

ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੀਟ ਬਰਿਆਨੀ, ਤੜਕੀ ਹੋਈ ਮਾਂਹ ਦੀ ਦਾਲ ਤੇ ਰੁੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੰਦੂਰੀ ਰੋਟੀਆਂ ਲੈ ਆਇਆ। ਨਾਲ ਗੰਦੇ ਤੇ ਹਰੀਆਂ ਮਿਰਚਾਂ ਰਖ ਦਿਤੀਆਂ। ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੋਟਲੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਖੀ, ਮੋਟੀ ਉੱਨੀ ਸ਼ਾਲ ਲਾਹੀ, ਅਤੇ ਉਹ ਤੇ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਬੈਠ ਗਏ। ਹਰ ਲੁਕਮੇ ਦਾ ਮਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਆਖਦੇ, "ਵਾਹ ਵਾਹ!"

ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗਾਉਣ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਮਹਿਫਲਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਏ ਸਨ ਆਪਣੇ ਗੀਤ। ਇਕ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਉਸ ਨੇ। ਬੱਸ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿਆਰ ਖਾਤਿਰ ਗਾਏ ਸਨ ਉਸ ਨੇ ਗੀਤ। ਪਰ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਲੋਕਲ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿਤਾ ਕਿ ਰੇਸ਼ਮਾ ਨੇ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਫੀ ਮਹਿਫਲ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ।

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਦਸਦਿਆਂ ਰੇਸ਼ਮਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਮਤਮਾ ਉਠਿਆ। ਉਹ ਭੜਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, "ਇਹ ਸਭ ਝੂਠ ਸੀ। ਅੱਲਾਹ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਇਕ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਲਾਲੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਛਾਪ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਲਿਆ ਸੀ ਇਕ ਇਕ ਮਹਿਫਲ ਦਾ। ਅੱਲਾਹ ਕਰੇ ਇਹ ਲਾਲਾ ਜਹੰਨਮ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜੇ। ਸੂਅਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ! ਕਾਫ਼ਿਰ! ਖੰਜੀਰ ਦਾ ਤੁਖਮ! ਭੈਣ - ਚੇ! ਮਾਂ - ਚੇ! ਉਸ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਸੜ ਜਾਏ! ਬਿਜਲੀ ਤਿੱਗੇ ਇਸ ਕਾਫ਼ਿਰ ਉਤੇ! ਮਾਂ-ਚੇ!"

ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਹ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਸਾਂ।

ਉਸ ਦੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਗੰਦੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ... ਉਸੇ ਗਲੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਥੋਂ

ਖੂਬਸੂਰਤੀ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਤੜਪ ਵਾਲੇ ਗੀਤ ਨਿਕਲਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਉਤੇ ਜਜ਼ਬੇ ਦਾ ਟੂਣਾ ਧੂੜ ਦੇਂਦੇ ਸਨ... ਹੁਣ ਇਹੋ ਗਲਾ ਗੰਦਗੀ ਦਾ ਨਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਿੱਕੜ ਦਾ ਦਰਿਆ।

ਉਹ ਮੇਰੇ ਗੱਦੇ ਉਤੇ ਸੌ ਗਈ ਖੱਦਰ ਦੀ ਭਾਰੀ ਰਜ਼ਾਈ ਲੈ ਕੇ ਤੇ ਮੂੰਹ ਸਿਰ ਢੱਕ ਕੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਸੌ ਗਏ।

ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜੀਬ ਗੜਗੜਾਹਟ ਨੇ ਜਗਾ ਦਿਤਾ। ਰੋਸ਼ਮਾ ਘੂਕ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਘਰਾੜੇ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੈਂਤਣੀ ਵਾਂਗ ਪਸਰੀ ਪਈ ਸੀ।

ਤੜਕੇ ਉਠ ਕੇ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ।

ਉਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਰਕਾਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਨੇ ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਪੱਚੀ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਈਆ ਨਕਦ ਫੜਾਇਆ ਸੀ। ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੇ ਰਸੀਦਾਂ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਰੋੜਕਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਰਸੀਦ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਗਾਉਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੇ ਜ਼ਿਆ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਤਾ ਚਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਰੜੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਆਖਿਰ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹਾਜ਼ੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਸੀਦ ਉਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਝਰੀਟ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਲੋਕਲ ਅਖਬਾਰ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਰੋਸ਼ਮਾ ਦੇ ਗਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚਾਲੇ ਕਲਚਰਲ ਪੁਲ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਪੱਚੀ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਛਾਪ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਰੋਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਗਈ ਸੀ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ। ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌ ਸੌ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕਢੀਆਂ।

ਰੋਸ਼ਮਾ ਝੂਠ ਕਿਉਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ?

ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਖ ਤਿਆਗ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਰੋਟੀ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਉਤੇ ਲੜ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਿਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਕੱਟੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਦੀ ਸਿਗਰਟ ਵੀ ਚੁਰਾ ਕੇ ਪੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਹਾਨ ਨਰਤਕੀ ਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਤਬਲਚੀ ਨੂੰ ਉਜਰਤ ਦੇਣ ਲਗਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਰੁਪਏ ਵੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾਨਤਾ ਤੇ ਕਮੀਨਗੀ ਵਿਚ ਗੁੱਝਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਇਕੋ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਈ ਵਾਰੀ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਟੱਕਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਾ ਚੰਗਿਆੜਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚੋਂ।

ਇਕ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਪਿਛੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਬੋਲ ਰਹੀ ਸੀ, “ਬਲਵੰਤ ਜੀ ਮੈਂ ਕਲ੍ਹ ਦਿੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਹਾਂ ਤੇ ਮੌਰੀਆ ਸ਼ੈਰੇਟਨ ਵਿਚ ਠਹਿਰਾਂਗੀ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਤੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਡਿਨਰ ਖਾਵਾਂਗੀ। ਦੋਵੇਂ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਓ – ਕਿਥੇ?”

ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਬੰਬਈ ਦੀ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਤੇ ਦਿਲ-ਫਰੋਬ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸ। ਉਹ ਜ਼ਰੂ ਦੇ ਨਿਕੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸਨਸਨੀਖੇਜ਼ ਮੁਆਸ਼ਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਬੀਰ ਬੇਦੀ, ਡੈਨੀ, ਮਹੇਸ਼ ਭੱਟ। ਇਸ ਹੁਸੀਨਾ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਅ, ਆਰਟਿਸਟਿਕ ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਹੁਸਨ ਦੇ ਚਰਚੇ ਸਨ। ਹਰ ਫਿਲਮ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀਰੋਇਨ ਚੁਣ ਲੈਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਕੈਰੀਅਰ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਸੀ ਜਦ ਉਹ ਯਕਦਮ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿਥੇ। ਕਈ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਾਲੇ ਨਿਕਲ ਗਏ, ਕਈਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਏ। ਫਿਰ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਰੈਸੋਰਟਾਂ ਵਿਚ ਵੇਟਰੈੱਸ ਹੈ ਤੇ ਪਲੇਟਾਂ ਧੋਂਦੀ ਹੈ।

ਦੋ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਭੂਤ ਲਹਿ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵਾਪਿਸ ਬੰਬਈ ਆ ਗਈ। ਫਿਲਮ ਜਗਤ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੀਨੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਫਿਰ ਸਟਾਰ ਬਣ ਗਈ। ਗਲੈਮਰ ਸਟਾਰ।

ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਸੰਜੇ ਖਾਨ ਦੇ ਘਰ 1981 ਵਿਚ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀ ਉਤੇ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਉਹ ਦਾਖਿਲ ਹੋਈ ਤਾਂ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਿੱਘੀ ਲਹਿਰ ਦੌੜ ਗਈ। ਉਸ ਨੇ ਮੁਸਕ੍ਰਾ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ। ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲਗੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨਾਵਲ ‘ਨੈਕਿਡ ਟ੍ਰਾਇਐਂਗਲ’ (ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ) ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਚਾਹ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਲੈਟ ਵਿਚ ਦਾਅਵਤ ਦਿਤੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਰੇਸ਼ਮੀ ਸਿਆਹ ਨਾਈਟੀ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਲੰਮੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲ, ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਤੇ ਪੀਣ ਲਗੀ। ਗੱਲਾਂ ਸਾਹਿਤ, ਫਿਲਾਸਫੀ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ ਕਿ ਉਹ ਯਕਦਮ ਗਾਇਬ

ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ?

“ਮੈਂ ਬੀਮਾਰ ਸਾਂ... ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ ਜਿਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ,” ਉਹ ਬੋਲੀ। “ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰੋਕਾਂ...ਜ਼ਬਤ ਕਰਾਂ, ਪਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਉਚੀ ਲਹਿਰ ਛੱਲਾਂ ਮਾਰਦੀ ਹੋਈ ਮੈਨੂੰ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਬਾਹਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਕੋਈ ਬੇਗਾਨੀ ਤਾਕਤ ਜਿਸ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਸੀ, ਬਲਵਾਨ ਤੇ ਵਿਕਰਾਲ। ਇਹ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਠੀਕ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਫਿਲਮਾਂ ਨਾਲ ਇਸ਼ਕ ਹੈ। ਸਕ੍ਰੀਨ ਉਤੇ ਆ ਕੇ ਮੈਂ ਖਿੜ ਉਠਦੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਫਿਲਮੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ...ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰਾਂ ਦੀ। ਤੂੰ ਕਲ੍ਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਤੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦਾ? ਨਾਲੇ ਲੰਚ ਖਾਵੀਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ।”

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਾਰ-ਧਾੜ ਤੇ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ ਵਾਲੀ ਫਿਲਮ ਸੀ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਗੋਡਿਆ ਤੀਕ ਚਮਕੀਲੇ ਕਾਲੇ ਬੂਟ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਕਾਲੀ ਬਿਰਜਿਸ ਉਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਝਾਲਰ ਤੇ ਟੱਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਕਾਲੇ ਚਮੜੇ ਦੀ ਜੈਕਟ ਤੇ ਕਮਰ ਦੁਆਲੇ ਪੇਟੀ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਬਟਨ ਤੇ ਜੰਜੀਰਾਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਡਾਕੂ ਦੀ ਸਾਥਣ ਸੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਿਬੂਬਾ ਜਾਂ ਖੁਦ ਡਾਕਾ ਮਾਰ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸ਼ਾਟ ਦੇਣ ਪਿਛੋਂ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਖਾਣੇ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਲੰਚ ਖਾਣ ਲਈ ਬੈਠ ਗਏ। ਯਕਦਮ ਖਾਣੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਉਹ ਉਠੀ ਤੇ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕੋਲ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਝੁਰੜਿਆ ਹੋਇਆ ਤੇ ਨੱਕ ਪਕੜੇ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਤੇੜ ਮਲਮਲ ਦੀ ਧੋਤੀ, ਕਲੀਦਾਰ ਕੁੜਤਾ ਤੇ ਖੱਦਰ ਦੀ ਵਾਸਕਟ। ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਨੱਤੀਆਂ।

ਪ੍ਰਵੀਨ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੂਰ ਬੈਠਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਸੁਣ ਸਕਿਆ, ਸਿਰਫ ਹਾਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਕਿ ਪ੍ਰਵੀਨ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਰਿਆਇਤ ਮੰਗ ਰਹੀ ਹੈ, ਤਰਲੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਕੀ ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਪ੍ਰੋਡਿਊਸਰ ਸੀ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਾਹੂਕਾਰ ਜਾਂ ਕੋਈ ਬਿਲਡਰ....? ਸ਼ਾਇਦ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਕੋਈ ਬੰਗਲਾ ਖਰੀਦਿਆ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰੁਪਈਏ ਤਾਰਨੇ ਹੋਣ...ਸੱਠ ਸੱਤਰ ਲੱਖ ਦੀ ਰਕਮ...ਕਰਜ਼ਾ...ਸੂਦ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਕਿਉਂ ਹਾੜੇ ਕੱਢ ਰਹੀ ਹੈ ਉਸ ਸੇਠ ਦੇ।

ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਮਿੰਨਤ ਨਾਲ ਉਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖਿਆ ਪਰ ਉਹ ਹੱਥ ਝਟਕ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਉਦਾਸ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈ।

ਮੈਂ ਪੁਛਿਆ, "ਕੀ ਗੱਲ ਸੀ?" ਉਸ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ, "ਇਹ ਆਦਮੀ ਪੁਰਾਣਾ ਰੀਟਾਇਰਡ ਫਿਲਮ ਐਡੀਟਰ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਇਸ ਦਾ ਜੁਆਨ ਪੁੱਤ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤੇ ਇਹ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਤੁਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਸਮਝਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਜ਼ੀਮ ਹੈ...ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ...ਕੀਮਤੀ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਬਹਾਰਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ। ਪਰ ਉਹ ਦਿਲ ਛੱਡ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੀ। ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਢਾਲ ਦੇਵਾਂ..."

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਇਕ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਦੱਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਡਿਨਰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵਾਂ।

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਲਾਲ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਮੌਰੀਆ ਹੋਟਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸੋਘਣੀ ਟਰੈਫਿਕ ਕਰਕੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵੱਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਹੇਠਾਂ ਲਾਨ ਵਿਚ ਕਾਲੀ ਰੇਸ਼ਮੀ ਮੈਕਸੀ, ਕਾਲੀਆਂ ਸਟਰਿੰਗਜ਼ ਤੇ ਉੱਚੀ ਅੱਡੀ ਵਾਲੇ ਕਾਲੇ ਸੈਂਡਲ ਪਾਈਂ ਟਹਿਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਦੇਰੀ ਲਈ ਮੁਆਫੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਛੇਤੀ ਦੇਣੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਦੇ ਘਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਚੌੜੀ ਸੜਕ ਛੱਡ ਕੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਉਜੜੀ ਹੋਈ ਸੜਕ ਫੜ ਲਈ ਤਾਂ ਜੁ ਛੇਤੀ ਪਹੁੰਚਾ।

ਸਖਤ ਸਰਦੀ ਸੀ। ਹੁੰਦ ਵਿਚ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਖੰਭਿਆਂ ਉਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਲਾਈਟਾਂ ਅੰਨ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਪੀਲੀਆਂ ਜਾਪ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀ ਬਰਫਾਨੀ ਹਵਾ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਝੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਖੁਲ੍ਹੀ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬੈਠੀ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੇਸ਼ਮੀ ਮੈਕਸੀ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਦੀ ਗੋਰੀ ਗਰਦਨ ਤੇ ਨੰਗੀ ਪਿੱਠ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ...।

ਯਕਦਮ ਮੈਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀਰਾਨ ਸੜਕ ਉਤੇ ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਖੂਬਸੂਰਤ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...ਹੁਸਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ। ਜੇ ਭਲਾ ਕੋਈ ਡਾਕੂ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਲੀ ਸਿੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਾਰ ਰੋਕ ਲਵੇ ਤੇ ਇਸ ਹੁਸੀਨਾ ਦੀ ਇਸਮਤ ਲੁੱਟ ਲਵੇ ਤਾਂ? ਮੈਂ ਕਿੰਨਾ ਮੂਰਖ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਵੀਰਾਨ ਸੜਕ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਟਿਆ, "ਸ਼ਰਮ ਕਰ ਕੁਝ ਤੂੰ! ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਵੀਨ ਦੀ ਕੰਪਨੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਕਰ ਰਖਿਆ ਔਧਾ ਘੱਟਾ। ਚਲ ਛੇਤੀ ਅੰਦਰ।"

ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਗਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ

ਜਿਥੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਜਣੇ ਬੈਠੇ ਸਕਾਚ ਪੀ ਰਹੇ ਸਨ।

ਉਸ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, "ਪ੍ਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਨੂੰ ਮਿਲੋ! ਇਕ ਵਾਰ ਇਸ ਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਮਾਰੇ ਦੇ ਰਾਤਾਂ ਸੌ ਨਾ ਸਕਿਆ। ਪ੍ਰਵੀਨ, ਤੂੰ ਕੰਬ ਰਹੀ ਹੈਂ। ਸਕਾਚ ਪੀਏਂਗੀ ਕਿ ਗਰਮ ਪੰਚ?"

ਉਸ ਨੇ ਗਰਮ ਪੰਚ ਦਾ ਗਲਾਸ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸਕਾਚ ਦਾ। ਫਿਰ ਸਭਨਾਂ ਨਾਲ ਤੁਆਰਫ਼ ਕਰਾਇਆ।

"ਮਿਲੇ ਜਾਨ ਐਫ਼. ਕੈਨੇਡੀ ਨੂੰ। ਇਹ ਮਰਹੂਮ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਕੈਨੇਡੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ।"

ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਇਕ ਪਤਲਾ ਨੌਜਵਾਨ ਟਾਕੀਆਂ ਵਾਲੀ ਜੀਨਜ਼ ਪਾਈਂ ਸੇਫੇ ਉਤੇ ਬੈਠਾ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਉਠਿਆ ਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਆਪਣੀ ਗੱਦੇਦਾਰ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਗਰਮ ਸ਼ਾਲ ਨਾਲ ਗੋਡੇ ਢੱਕ ਲਏ ਤੇ ਲੱਤਾਂ ਇਕ ਮੂਹੜੇ ਉਤੇ ਰਖ ਲਈਆਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਬੈਠਾ ਬੈਠਾ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਡਰੰਮ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਰੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਸੁਰਖ ਟੈਲੀਫੋਨ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦਾ ਪੈੱਨ। ਉਹ ਇਸ ਪੈੱਨ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਮਤਾਂ ਕਿਤੇ ਗੁਆਚ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਹਮਣੇ ਵੱਡੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧ ਦਾ ਬੁੱਤ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਲਵਾਰ ਟਿਕਾਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਕਰੋੜਪਤੀ ਬਾਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ ਜੋ ਯਾਦਗਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ। ਅੱਧੀ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਸਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਅਕਸਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪਠਾਣੀ ਲਿਬਾਸ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ। ਖੱਦਰ ਦੀ ਲੰਮੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਬਟਨ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਕੇਸਰੀ ਪਟਕਾ।

ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਪੰਚ ਦੇ ਘੁੱਟ ਭਰੇ ਤੇ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਘਾਈ, ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ ਤੇ ਪੁੱਛਣ ਲਗੀ, "ਜਾਨ ਕੈਨੇਡੀ ਕੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ? ਕੀ ਇਹ ਵੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦਾ ਹੈ?"

"ਕਿਹੜਾ ਕੈਨੇਡੀ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ?" ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨੇ ਜੁਆਬ ਦਿਤਾ। "ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਤੇ ਦੌਲਤ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਕਠੀਆਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਨੇ।"

"ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ," ਜਾਨ ਬੋਲਿਆ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਉਥੇ ਵੀ ਇਹ ਇਕੱਠੀਆਂ ਤੁਰਦੀਆਂ ਨੇ। ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਰੋੜਪਤੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਰੋੜਪਤੀ ਬਣਦੇ ਹੋ।"

ਮਿਸ ਮਿੰਟੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ। ਪੈਰਿਸ ਦਾ ਅਤਰ ਫੁਲੇਲ ਲਾਈਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੱਜਲ ਤੇ ਪਲਕਾਂ ਉਤੇ ਮਸਕਾਰਾ ਮਲੀ, ਉਹ ਸੱਠ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁਆਰ-ਕੰਨਿਆਂ

ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ੀ ਡੁਲੂ ਡੁਲੂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਜੁਆਨੀ ਵਿਚ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡਦੀ ਫਿਰੀ। ਫਿਰ ਯੋਰਪ ਗਈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਨਿਊਯਾਰਕ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੇ ਹਾਈ ਸੁਸਾਇਟੀ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੀ ਸੀ। ਬਤੌਰ ਫੈਸ਼ਨ ਡੀਜ਼ਾਈਨਰ ਉਸ ਦੀ ਇਕ ਤਸਵੀਰ 'ਵੋਗ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਹੁਣ ਉਹ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੈਰਿਸ ਰਹਿ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਇੰਡੀਆ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਇਥੋਂ ਫੈਸ਼ਨੇਬਲ ਲਿਬਾਸ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਐਕਸਪੋਰਟ ਕਰਦੀ।

ਉਹ ਜਾਨ ਵੱਲ ਮੁੜੀ, "ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ।"

"ਸੱਚ?"

ਉਸ ਨੇ ਮਿੱਟੇ ਵਲ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਿਆ।"

ਮਿੱਟੇ ਮੁਸਕਰਾਈ, "ਤੂੰ ਉਦੋਂ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਸੈ। ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਇੰਡੀਆ ਆਈ ਸਾਂ... ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਇਕ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟਰ ਸਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟੂਰ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਟੀਕਲ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸਾਂ।"

ਜਾਨ ਸਨੇ ਸਿਰ ਹਿਲਾਇਆ ਤੇ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਸ਼ਾਇਦ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਸੀ ਤੇ ਜੈਕੀ ਕੈਨੇਡੀ ਫੈਸ਼ਨ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਮਲਿਕਾ।

"ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਹੁਣ ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਦੀ ਹੈ," ਜੱਨ ਬੋਲਿਆ। "ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਤੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੇ। ਮਸ਼ਹੂਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਲੀਡਰ ਆਖਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਹੋ ਕੁਝ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਮਿੱਟੇ ਬੋਲੀ, "ਉਹ ਕੁਝ ਹੀ ਲਿਖਣ; ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।"

ਅਸੀਂ ਅਖਬਾਰ ਤੇ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗੇ ਜੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ 'ਸਟਾਰ' ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ 'ਸਟਾਰ' ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਾਕਿਆਤ ਲਿਖ ਕੇ। ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਧੀ ਨੂੰ 'ਲਾਈਫ' ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਨੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਡਾਲਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਇਕ ਆਰਟੀਕਲ ਦਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ।

ਮਿੱਟੇ ਬੋਲੀ, "ਮੈਂ ਰੁਪਈਆ ਕਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਢੇਰ ਸਾਰਾ ਰੁਪਈਆ। ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਲੱਖਾਂ ਕਰੋੜਾਂ ਵਿਚ ਖੇਡਾਂ। ਮੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਜ਼ਨਸਮੈਨ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਕਰੋੜਾਂ ਡਾਲਰ ਕਮਾਏ। ਉਸ ਕੋਲ ਕਈ ਰੋਲਜ਼ਰਾਇਸ ਸਨ, ਕੀਮਤੀ ਕੁੱਤੇ, ਬੰਗਲੇ, ਸਵਿਮਿੰਗ ਪੂਲਜ਼। ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਖਰੀਦਿਆ। ਪਰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਕਰੋੜਪਤੀਆਂ ਕੋਲ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਰੋਸ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖਰੀਦੇ... ਡਰਬੀ ਜਿੱਤੀ... ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਹਵਾਸ ਨਾ ਗਈ। ਫਿਰ ਉਹ ਲਾਸ ਵੇਗਾਸ ਦੇ ਜੁਆਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਜੁਆ ਖੇਡਣ ਲੱਗਾ। ਇਕ ਇਕ ਦਾਅ ਉਤੇ ਮਿਲੀਅਨ

ਡਾਲਰ ਲਾ ਦੇਂਦਾ...ਸਭ ਕੁਝ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਅਖੀਰ ਇੰਡੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁਪਏ ਦੇ ਘਪਲੇ ਵਿਚ ਫੜਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਜਾਦੂ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਜ਼ਮਾਨਤ ਉਤੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਠ ਸੌ ਮਿਲੀਅਨ ਡਾਲਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸਾਮੀਆਂ ਤੋਂ ਉਗਾਰਾਹ ਲਏ ਤੇ ਨਿਊਯਾਰਕ ਉਡ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਰਜ਼ੇ ਲਾਹ ਦਿਤੇ ਤੇ ਫਿਰ ਮਿਲੀਅਨਜ਼ ਕਮਾਉਣ ਲਗਾ...ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦੀ ਹਾਂ। ਬਸ ਰੁਪਈਆ ਕਮਾਉਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

“ਕੀ ਕਰੋਗੀ ਏਨੇ ਰੁਪਏ ਦਾ?”

“ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਾਡਲੀ ਧੀ ਸਾਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੀ। ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਠਾਠ। ਹੁਣ ਕੀਮਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ...ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ...ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਆਖਿਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਰੁਪਏ।”

ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਸਿਗਰਟ ਦਾ ਲੰਮਾ ਕਸ਼ ਖਿਚਿਆ ਤੇ ਨੀਲੇ ਧੂੰਏਂ ਦਾ ਬੱਦਲ ਛੁਡਿਆ, “ਮੈਂ ਰੁਪਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਬਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਦੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਖਰਚਦੇ। ਜੇੜ ਜੇੜ ਰਖੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਬੈਂਕ ਦੇ ਲਾਕਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸੂਦ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਮੋਮਬਤੀ ਵਾਂਗ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਲ ਕੇ ਅਨੰਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।”

ਮਿੰਟੇ ਨੇ ਆਹ ਭਰੀ, “ਮੈਂ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਹਾਂ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇ...ਖੁਸ਼ੀ...।”

ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਕ ਡਾਕਟਰ, ਜੋ ਚੁੱਪ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਹੱਸਿਆ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਖੁਸ਼ੀ? ਖੁਸ਼ੀ? ਕਿਤਨਾ ਅਹਿਮਕਾਨਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਨਿਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਗੁਣੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਤੇਤਾ। ਤੇਤਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੈ, ਅੰਬ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਉਤੇ ਬੈਠਾ। ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇਤੇ ਤੇ ਹੀ।”

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਜਦੋਂ ਸਿਗਮੰਡ ਫਰਾਇਡ ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, “ਗੁਰੂ ਜੀ, ਆਖਿਰ ਕੀ ਮਕਸਦ ਹੈ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ? ਫਰਾਇਡ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ, ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ, ਤੇ ਆਖਿਆ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ, ਸਿਰਫ ਇਕੋ ਮਕਸਦ ਹੈ ਮੌਤ।”

ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੇ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁਛਿਆ, “ਤੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਪਸੰਦ ਕਰੋਗਾ, ਖੁਸ਼ਵੰਤ?”

“ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਰਦ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਲਗੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਵੇ...ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਇਸ ਪੈੱਨ ਨਾਲ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ...ਜਾਂ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ...ਜਾਂ ਬਿੱਲੀਆਂ ਨਾਲ ਲਾਡ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ...ਜਾਂ ਮੁਹੱਬਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ। ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੱਡੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਚਾਚਾ ਨੱਬੇ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਰਿਆ। ਮੇਰਾ ਬਾਪ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵੱਡਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਛੁਡਿਆ।

ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭੋਗਾਂਗਾ...ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਸਾਲ ਹੋਰ।”

ਮਿੱਟੇ ਨੇ ਫਿਰ ਆਹ ਭਰੀ, “ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਪਟਿਆਲੇ ਜਾਂ...ਦਿੱਲੀ। ਨਿਊਯਾਰਕ ਜਾਂ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਮੌਤ ਲਾਹਨਤ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਅਖੀਰ ਵੇਲੇ ਬੰਦੇ ਦੀ ਰੂਹ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ, ਉਸੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਜਿਥੇ ਉਹ ਜੰਮਿਆਂ ਹੋਵੇ।”

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਹੱਸਿਆ, “ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਅਲਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਫਿਲਮ ਸਟਾਰ ਨਰਗਿਸ ਮਰੀ। ਫਿਰ ਉਸੇ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ, ਉਹ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ-ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਿਸ਼ਵਨਾਥ ਤਿਵਾੜੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ, ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਇਸ ਜਹਾਨ ਤੋਂ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੀ ਵਾਰੀ ਹੈ। ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਸੀਟਾਂ ਉੱਤੇ ਮੌਤ ਮੰਡਲਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਖ਼ਿਆਲੀ ਮੌਤ ਦਾ ਰੋਣਾ ਰੋ ਕੇ ਫਿਰ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਲਗੇ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵੱਲ ਮੁੜੀ।

“ਇੰਡੀਆ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧਸਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਬੇੜਾ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਗਿਆ।”

“ਹਰ ਥਾਂ ਕੁਰੱਪਸ਼ਨ, ਰਿਸ਼ਵਤ, ਕਤਲ ਤੇ ਡਾਕੇ। ਇਹ ਮੁਲਕ ਜਿਸ ਦੇ ਨੇਤਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਉਬਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਚਰਚਿਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਨਗੋਈ ਸੱਚੀ ਸਾਬਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਆਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਇਥੇ ਚੇਰਾਂ, ਠੱਗਾਂ ਤੇ ਹਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹੋ? ਹਰ ਥਾਂ ਘਪਲਾ, ਵੱਢੀ, ਸਮਗਲਿੰਗ, ਬਲਾਤਕਾਰੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ।”

“ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਪਹਿੰਦੇ ਵੀ ਸਮਗਲਰ ਬਣ ਗਏ ਹਨ। ਡਰੱਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਨੇ ਕਬੂਤਰ ਪਾਲੇ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲੰਡਨ ਤੀਕ ਉਡਣ ਦੀ ਟਰੇਨਿੰਗ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੈਰੋਇਨ ਦੇ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਪੈਕਿਟ ਹਰੇਕ ਕਬੂਤਰ ਦੇ ਢਿਡ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਡਾਇਆ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕਈ ਟਾਪੂਆਂ ਉੱਤੇ ਉਤਰਦੇ। ਦਾਣਾ-ਦੁਣਕਾ ਚੁਗ ਕੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਨੇੜੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਮਾਲਿਕ ਦੀ ਛਤਰੀ ਉੱਤੇ ਉਤਰਦੇ। ਭਲਾ ਇਹਨਾਂ ਮਾਸੂਮ ਕਬੂਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕੌਣ ਸ਼ਕ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ?”

“ਸਮਗਲਿੰਗ ਵੀ ਇਕ ਆਰਟ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਹਫਤੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਬੱਚੀ ਨਾਲ ਉਤਰੀ। ਬੱਚੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕ੍ਰਿਸਮਿਸ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਸਟਮਜ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘੀ ਤਾਂ ਗੁੱਡੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਡਿਗ ਪਈ ਤੇ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਹੀਰੇ ਬਿਖਰ ਗਏ। ਮਾਂ ਫੜੀ ਗਈ।”

ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹਰ ਵਾਰ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ।

ਇਕ ਜਰਨਲਿਸਟ ਬੋਲਿਆ, “ਸਾਡੇ ਸਿਆਸੀ ਨੇਤਾ ਸੈਕਸ ਦੇ ਭੁੱਖੇ ਹਨ।

ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੀ ਲਓ। ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਕੋਈ ਸੁਹਣੀ ਤੀਵੀਂ ਦਾਖਿਲਿ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਚਮਕ ਉਠਦੀਆਂ।”

“ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ ਯੋਗੀ ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਭੋਗੀ ਵੀ।”

“ਪਿਕਾਸੇ ਨੇ ਨੰਗੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਚਿੱਤਰੀਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਸੈਕਸ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੰਭੋਗ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ...”

“ਸੈਕਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ...ਖਜ਼ਰਾਹੋ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ...ਨਿਸ਼ੰਗ ਸੈਕਸ ਦੇ ਆਸਣ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਆਲਿੰਗਣ ਵਿਚ ਮਦਹੋਸ਼...”

ਇਤਨੇ ਵਿਚ ਘੰਟੀ ਖੜਕ ਗਈ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਦੀ ਬੀਵੀ ਕਵਲ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, “ਡਿਨਰ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਰਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।”

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਬੋਲਿਆ, “ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਡਰਿੰਕ ਤਾਂ ਖਤਮ ਕਰ ਲੈਣ ਦੇਹ।”

ਕਵਲ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, “ਇਹ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਲੈ ਆਵੇ।”

ਮੈਂ ਕਵਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇਖਿਆ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚਿੱਟੀ ਸਲਵਾਰ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਈਂ ਟੈਨਿਸ ਖੇਡ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਲਮਲ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਚੁੰਨੀ ਦਾ ਗਾਤਰਾ। ਤਿੱਖੇ ਨਕਸ਼, ਉੱਚੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਸੋਨੇ ਵਰਗਾ ਰੰਗ। ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਸੀ। ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਧੀਮੇ-ਧੀਮੇ ਬਦਲਿਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਗੌਰਵ ਤੇ ਜਲਾਲ ਹੈ।

ਅਸੀਂ ਡਿਨਰ ਦੀ ਮੇਜ਼ ਉਤੇ ਗਏ ਤੇ ਖਾਣਾ ਖਾਧਾ ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਬਾਵਰਚੀਆਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਡਿਨਰ ਪਿਛੋਂ ਕਵਲ ਨੇ ਪਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਨੇ ਜਾਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸਿਫਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ, “ਇਹ ਖੁਸ਼ਬੂਦਾਰ ਹਰਾ ਪੱਤਾ ਖ਼ਾਸ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉਤੇ ਚੂਨੇ ਤੇ ਕੱਚੇ ਦਾ ਲੇਪ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਪਾਰੀ, ਲੌਂਗ, ਮਲੌਠੀ, ਸੌਫ, ਇਲਾਇਚੀ ਆਦਿ ਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚੱਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੀ ਘੁਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਇਸ ਦੇ ਗਾੜ੍ਹੇ ਸੁਰਖ ਰਸ ਨੂੰ ਖੁਕ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਬਿਲਡਿੰਗਾਂ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਉਤੇ ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖੂਨ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਦਰਅਸਲ ਪਾਨ ਦੇ ਸੁਰਖ ਰਸ ਦੇ ਹੀ ਛਿੱਟੇ ਹਨ। ਪਾਨ ਤੋਂ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੈਂਸਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗਲੇ ਦਾ ਕੈਂਸਰ, ਜ਼ਬਾਨ ਦਾ ਕੈਂਸਰ, ਤਾਲੂਏ ਦਾ ਕੈਂਸਰ।”

“ਤੁਸੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਚੱਬਦੇ ਹੋ?” ਜਾਨ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਹਾਂ, ਤੁਹਾਡੀ ਸਿਗਰਟ ਵਾਂਗ। ਸਿਗਰਟ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਪੀਂਦੇ ਹਨ।”

ਕਵਲ ਨੇ ਇਸ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਨੌਂ ਵੱਜ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਦਾ ਵਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੌਣ ਦਾ। ਮਹਿਫਲ ਬਰਖ਼ਾਸਤ। ਗੁੱਡ ਨਾਈਟ।”

ਪ੍ਰਵੀਨ ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਆਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਮਹਿਫਲਾਂ ਰਾਤ ਦੇ ਦਸ ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਤੀਕ ਚਲਦੀਆਂ।

ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਾਨੂੰ ਬਾਹਰ ਤੀਕ ਛੱਡਣ ਆਇਆ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਕੇ ਉਸ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, "ਫਿਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਵੇਗੀ ਨਾ?" ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਮੁੜ ਗਿਆ।

ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਸੋਚਦੇ ਸਾਂ ਕੀ ਕਰੀਏ। ਰਾਤ ਠੰਡੀ ਤੇ ਜਵਾਨ ਸੀ।

ਪ੍ਰਵੀਨ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਕਿਥੇ ਜਾਵੇ।

ਮੈਂ ਕਾਫੀ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਪੀ ਕੇ ਇੰਡੀਆ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਸੈਂਟਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸੁੱਭਦਰਾ ਬੁਟਾਲੀਆ ਤੁਰੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਤੀਵੀਆਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਲੜਨ ਵਾਲੀ ਸੂਰਬੀਰਨੀ ਸੀ। ਟੁੱਟੇ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ, ਮਜ਼ਲੂਮ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਤੇ ਮਰਦਾਂ ਦੇ ਜ਼ਬਰ ਤੇ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਦਾ ਪਾਜ਼ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਲੀਡਰ।

ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਤਨਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਿਆ, “ਪੀ ਆਇਆ ਹੈਂ ਕਾਫੀ? ਬਸ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਾਫੀ ਹੀ ਪੀਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ? ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਚਲੀ ਗਈ?”

“ਕੌਣ?”

“ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ।”

“ਕਿਥੇ?”

ਸੁੱਭਦਰਾ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਘੂਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਬੋਲੀ, “ਉਹ ਇਸ ਜਹਾਨ ਉਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਹੁਣ। ਉਸ ਦੇ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਸਤਾਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਦਾਗ਼ ਦਿਤੀਆਂ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੈ ਹੁਣ। ਬੀ.ਬੀ.ਸੀ. ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ ਆਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਉਸ ਦਾ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸਤਾਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾ ਕੇ ਕੌਣ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜ਼ੁਲਮ ਹੋ ਗਿਆ।”

ਮੈਂ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੋਸ਼ੀਨਗੋਈ ਸੱਚੀ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋਈ। ਉਸ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਇੰਦਰਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਵਰੰਟ ਨਿਕਲ ਗਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਤੋਂ।

ਦੇਵੇਂ ਕਾਤਿਲ ਉਸ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਟੇਨਗੰਨ ਤੇ ਰੀਵਾਲਵਰ ਨਾਲ ਲੈਸ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛੇ ਪਿਛੇ ਤੁਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਛਾਂ ਵਾਂਗ। ਮੁਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਾਤਿਲ ਬਣ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਪ੍ਰੀਕਸ਼ਤ ਦੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾ ਯਾਦ ਆ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਵਿਖਬਾਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ

ਮੌਤ ਸੱਪ ਦੇ ਡੱਸਣ ਨਾਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਜਨਮੇਜਾ ਨੇ ਸਰਪ ਯੱਗ ਰਚਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸੱਪ ਆਏ ਤੇ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਭਸਮ ਹੋ ਗਏ। ਫਿਰ ਇਕ ਮਾਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਹਾਰ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਿਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਦੇ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਹਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਸੱਪ ਲੁਕਿਆ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਕੁਮਾਰ ਨੂੰ ਡੱਸ ਲਿਆ ਤੇ ਉਹ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਮਰ ਗਿਆ।

ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਦਾ ਭਾਗੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਬਲੈਕ ਕਮੈਂਡੋਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਧਰਮ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਬਾਡੀ ਗਾਰਡਾਂ ਦੇ ਸੀਨੇ ਵਿਚ ਛੁਰੀ ਫਿਰ ਗਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬਦਲ ਗਈ।

ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖੰਡੇ ਦੀ ਧਾਰ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਸਹੁੰ ਖਾਧੀ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਾਤਿਲ ਸਨ, ਪਰ ਮਰਜ਼ੀਵੜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਹੀਦ ਸਮਝੇ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਵੱਜੀਆਂ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਹੂ ਦੇ ਛਪੜ ਵਿਚ ਡਿਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਹਾਂ ਬਾਡੀਗਾਰਡਾਂ ਉਤੇ ਪਈਆਂ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਿਮ ਨਜ਼ਰਾਂ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸ਼ਬਦ ਸਨ, “ਕਿਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ?”

ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਾਰੇ ਫੈਲ ਗਈ।

ਆਦਮੀ ਧਾਹਵਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਰੇਏ, ਔਰਤਾਂ ਨੇ ਵੈਣ ਪਾਏ ਤੇ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਿਰਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਫੁਲਾਂ ਤੇ ਤਿਰੰਗੇ ਨਾਲ ਸਜਾ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਰਖ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ ਕਾਂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਦੁਕਾਨਾਂ ਲੁੱਟੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਘਰ ਸਾੜੇ ਗਏ, ਤੇ ਪੈਟਰੋਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਉਲਟਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਾ ਜਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਥਪ ਥਪ ਹੋਈ ਤੇ ਇਕ ਗਰਜਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ, “ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ! ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ! ਗਾਰਗੀ ਸਾਹਿਬ, ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ!”

ਕਿਸ ਦੀ ਸੀ ਇਹ ਖ਼ੋਫ਼ਨਾਕ ਆਵਾਜ਼? ਫਿਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਮੁੱਕੇ ਮਾਰਨ ਲੱਗਾ, “ਰੱਬ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹੋ!”

ਮੈਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਇਹ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਸੀ - ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਗੜੀ ਤੇ ਜੂੜਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਉਹ ਦੌੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੁਰਸੀ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਿਆ।

“ਖ਼ੂਨ! ਖ਼ੂਨ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ... ਕੈਂਚੀ ਦਿਉ ਮੈਨੂੰ! ਛੇਤੀ! ਕੈਂਚੀ ਲਿਆਉ ਝਟਪਟ!”

ਮੈਂ ਅੰਦਰ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਕੈਚੀ ਤੇ ਪੱਟੀ ਲੱਭ ਕੇ ਲੈ ਆਇਆ।

ਉਸ ਨੇ ਕੈਚੀ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਖੋਹੀ ਤੇ ਦਾਹੜੀ ਤੇ ਕੇਸ ਫਟਾ ਫਟ ਕਤਰ ਸੁੱਟੇ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਦਾਹੜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁਰਕ ਵੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਘਾਹ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਖੌਫਨਾਕ ਸ਼ਕਲ।

ਉਹ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪੀਣ ਨੂੰ ਦਿਉ।”

ਮੈਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਭਰ ਕੇ ਦੇਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਚੀਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, “ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ। ਦਾਰੂ ਦਾ ਘੱਟ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਲਿਆਉ। ਦਿਲ ਡੁੱਬਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ, ਗਾਰਗੀ ਸਾਹਿਬ! ਤੁਸੀਂ ... ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੀ ਦਾਹੜੀ ਦੀ ਫਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਹ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੇਤੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉੱਗ ਆਵੇਗੀ। ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਮੁੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣੀ।”

ਉਸ ਦੇ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਘੋਰ ਉਦਾਸੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਪਗੜੀ ਕੱਢੇ ਮਾਰੀ ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੈਲੀਫੋਨ ਆਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਕੰਬ ਰਹੀ ਸੀ, “ਗਾਰਗੀ ਜੀ, ਮੇਰੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਤਲ ਸਾਡੇ ਮੁਹੱਲੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ, ਸਗੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਨੇ ਜੇ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਤੇ ਭਾਲੇ ਤੇ ਲਾਠੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਮਾਰ ਧਾੜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਘਰ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਨਹੀਂ।”

ਮੈਂ ਆਖਿਆ, “ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਫੌਰਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਜਾ।”

ਉਹ ਬੋਲਿਆ, “ਅਸੀਂ ਘਿਰ ਗਏ ਹਾਂ...”

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਟੈਲੀਫੋਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ।

ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ। ਉਹ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਤਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਤਲ ਦੀ ਬੂ ਨਾਲ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ। ਬਟਵਾਰੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਖੂਨ ਖਰਾਬਾ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਤਲ ਦਾ ਚੱਕਰ ਚੱਲ ਪਏ। ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ...

ਮੈਂ ਖੌਫ਼ਜ਼ਦਾ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿਚ ਸੀ ਕਿ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਨੌਕਰ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਧੀਆਂ ਅੰਦਰ ਆਈਆਂ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ, “ਚਿੰਤਾ ਨਾ ਕਰੋ। ਤੁਸੀਂ ਮਹਿਫੂਜ਼ ਹੋ ਇਥੇ।”

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, “ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ ਬਲਵੰਤ ਜੀ। ਦਹਿਲ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ। ਕਤਲ ਦਾ ਵੀ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪੂਰੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਲ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਤਨੇ ਜ਼ਾਲਮਾਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੱਢਿਆ ਜਾਵੇ... ਹਿੱਲ ਗਿਆ ਹਾਂ ਮੈਂ...।”

ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉਤੇ ਤੇਲੀਆ ਪਸੀਨਾ ਸੀ. . . ਮੌਤ ਦੀ ਛਾਂ।
ਉਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨੋਂ ਧੀਆਂ ਸਹਿਮੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ।

ਫਿਰ ਉਹ ਬੋਲਿਆ, "ਮੇਰੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਦਾ ਦੋਸਤ ਟੈਕਸੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸਾਨੂੰ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾਇਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, 'ਚਲੋ, ਛੇਤੀ ਨਿਕਲੋ ਇਥੋਂ।' ਪਰ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁਡਦੀ। ਟੀ.ਵੀ. ਸੈੱਟ ਤੇ ਵੀ.ਸੀ.ਆਰ. ਦੀ ਫਿਕਰ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਗਾਹ ਕੇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਆਖਿਆ, 'ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਚਾ! ਚਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ, ਛੇਤੀ ਕਰ! ਪਰ ਉਹ ਟੀ.ਵੀ. ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛੁਡਦੀ। ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਟੈਕਸੀ ਸਟਾਰਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗਲੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਥੇ ਆ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਪਿਛੇ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਗਈ।"

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਗਿਆ "ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਜਾ ਕੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ।"
"ਤੇਰਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦੋਂਦਾ ਤੈਨੂੰ।"

ਮੈਂ ਦੋ ਚਾਰ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਜੋ ਪੁਲਿਸ ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮਦਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਇਹ ਬਦਰਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਥੇ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਬੀਵੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।"

"ਪਾਗਲ ਨਾ ਬਣ! ਇਹ ਕੋਈ ਵੇਲਾ ਹੈ ਕਿਧਰੇ ਜਾਣ ਦਾ?"

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਭਖ ਉਠਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤੇਜ਼ ਅੱਖਾਂ ਐਨਕ ਦੇ ਮੋਟੇ ਸੀਸਿਆਂ ਪਿਛੇ ਚਮਕਣ ਲੱਗੀਆਂ, "ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨੂੰ ਲੈਣ!"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਚੀਖੀਆਂ, "ਨਾ ਜਾਵੀਂ ਪਾਪਾ! ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਗੇ।" ਤੇ ਉਹ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ।

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ੋਅਲੇ ਨਿਕਲੇ। "ਕਿਉਂ ਬੁਹਕਦੀਆਂ ਹੋ? ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸਕਦਾ। ਬੈਠ ਜਾਉ ਤੁਸੀਂ ਸਬਰ ਨਾਲ। ਗੁਰੂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕਰੋ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਆਇਆ।"

ਉਹ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦੀ, ਕੀ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਦੇ ਇਤਨਾ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦਲੀਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ, "ਹਜ਼ੂਮ ਤੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਬਚ ਕੇ ਰਹੋ। ਇਹ ਅੰਨ੍ਹਾ ਹਾਥੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਵੀ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਚਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।" ਤੇ ਹੁਣ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਇਸੇ ਹਜ਼ੂਮ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਨ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ। ਮੌਤ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਨ।

ਇਕ ਘੰਟੇ ਪਿਛੋਂ ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜੀਪ ਦੇ ਰੁਕਣ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਿਲਟਰੀ ਦੀ ਜੀਪ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਸੀ ਤੇ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ।

ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਬੋਲਿਆ, "ਮੈਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੈਣ ਗਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਦੀ ਜੀਪ ਵਿਚ। ਭਾਬੀ ਖਾਤਿਰ ਗਿਆ ਸੀ ਮੈਂ।"

ਤਿੰਨੋਂ ਜਣੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆਏ। ਧੀਆਂ ਦੌੜ ਕੇ ਮਾਂ ਦੇ ਗਲ ਲਿਪਟ ਗਈਆਂ ਤੇ ਸਿਸਕੀਆਂ ਭਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਵਾਪਿਸ ਆ ਗਏ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ ਤਾਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਬੋਲਿਆ, "ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਸੜਕਾਂ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਮੈਂ ਇਕੱਲਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਵਾ ਲੱਖ ਸਿੱਖ ਹੀ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ. . . ਮੈਂ ਸਿੱਧਾ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਨੇ ਜੀਪ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਅਸੀਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਇਹ ਭਾਂਗਵਾਨ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਰਾਖੀ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਘਰ ਵਿਚ। ਇਸ ਨੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ੇਵਰ ਤੇ ਕੁਝ ਰੁਪਈਏ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਦੇ ਗੁਝਾਲੇ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਰਖੇ ਸਨ ਤੇ ਉਪਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿੱਪ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਪਾਈ ਪਾਈ ਜੇੜ ਕੇ ਇਹ ਜ਼ੇਵਰ ਬਣਾਏ ਸਨ, ਕਿ ਕੱਲ ਨੂੰ ਧੀਆਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਚੋਰੀ ਛੁਪਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਗੁਝਾਲਾ ਪੁੱਟ ਕੇ ਜ਼ੇਵਰ ਕੱਢੇ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੀਲੇ ਰੁਮਾਲੇ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕੁੜਤੀ ਹੇਠ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉਤੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲਏ। ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਘੁਟੀ ਘਰ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ, "ਕਮਲੀਏ, ਜੇ ਕੋਈ ਤੇਰੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੀ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਤੇ ਜ਼ੇਵਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ।"

ਸਾਰੇ ਜਣੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਆਂਡੇ ਘੁਮਾਏ ਤੇ ਬੋਲਿਆ, "ਸਾਡੀ ਭਾਬੀ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਸਿਆਣੀ ਨਿਕਲੀ!"

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਵਿਦਾ ਲਈ ਤੇ ਉਹ ਗੁਲਜ਼ਾਰ ਦੇ ਘਰ ਚਲੇ ਗਏ ਜਿਥੇ ਤਿੰਨ ਬੈੱਡ ਰੂਮ ਸਨ ਅਤੇ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸੀ।

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕੱਲੇ ਬੈਠਿਆਂ ਮੇਰੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧ ਗਈ। ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਸਮਾਨ ਵੱਲ ਦੇਖਿਆ ਜੇ ਸੁਰਖ ਧੂੰਏਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਿੰਮਤ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਗਲੀ ਵਿਚ ਨਿਕਲਿਆ। ਸਭ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਸਨ। ਚੁਫ਼ੇਰੇ ਮਾਤਮ ਛਾਇਆ ਹੋਇਆ। ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਖੰਭੇ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਕਾਂ ਰੌਲਾ ਪਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੈਨੂੰ ਦੂਰੋਂ ਰੌਲੇ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਦਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਰਜ਼ਦਾਰ ਚੀਖਾਂ ਤੇ ਨਾਅਰੇ।

ਮੈਂ ਜਨਪਥ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਨਾਟ ਪਲੇਸ ਤੇ ਫਿਰ ਰੀਗਲ ਬਿਲਡਿੰਗ ਤੀਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਜਲ ਰਹੀ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਰੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਸ਼ਤੀਰ ਮੁੜ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਲਾ ਗਾੜ੍ਹਾ ਧੁੰਆਂ ਉਠ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਈ ਆਦਮੀ ਲੋਹੇ ਦੀਆਂ ਸੀਖਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸ਼ੇਅ ਕੇਸ ਤੋੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਅੱਗਾਂ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਹਿਸ਼ੀ ਲੁੱਟ-ਮਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਚੇਤੰਨ ਵਿਉਂਤ ਤੇ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਤੇਲ ਦੇ ਪੀਪੇ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਡੋਲਦੇ ਤੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਮਿਸ਼ਾਲ ਇਸ ਉਪਰ ਸੁਟਦਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁਕਾਨ ਭਾਂਬੜ ਬਣ ਜਾਂਦੀ। ਨਾਅਰੇ ਗੂੰਜ ਉਠਦੇ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ!'

ਮੇਰੇ ਦੇਖਦੇ ਦੇਖਦੇ ਇਸ ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਸਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੀ। ਹਜ਼ੂਮ ਨੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਤੋੜ ਸੁਟੇ ਅਤੇ ਵਾਇਲਨਾਂ, ਤਬਲੇ, ਹਾਰਮੋਨੀਅਮ, ਵੋਲ, ਬੰਸਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿਤਾਰਾਂ ਲੁਟਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ। ਇਕ ਕਲਾ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੇ ਗਿਬਸਨ ਦੀ ਗਿਟਾਰ ਚੁੱਕ ਲਈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਘਰ ਲਿਜਾਣ ਲਗਾ। ਇਕ ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਝੱਪਟਾ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਤੋਂ ਗਿਟਾਰ ਖੋਹੀ। ਦੋਵੇਂ ਲੜ ਪਏ। ਪਹਿਲਵਾਨ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗਿਟਾਰ ਦੂਜੇ ਜਣੇ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਚ ਕੱਢ ਮਾਰੀ। ਮਿਊਜ਼ਕ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਟਾਰ ਵਿਚੋਂ ਲਹੂ ਚੋਣ ਲੱਗਾ . . .

ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਭਿਆਨਕ ਲੁਟਮਾਰ ਤੇ ਕਤਲੋਗਾਰਤ ਵਿਚ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਇਸ ਪਿਛੋਂ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਅਰਥੀ ਠਿਕਲੀ। ਚੌਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਠ ਤੇ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਮੰਤਰ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜੇ। ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮਾਤਾ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਦਿਤੀ। ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ ਲਈ ਚੰਦਨ ਦੀ ਲੱਕੜ ਮੈਸੂਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਗਈ ਸੀ, ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ, ਤੇ ਕਪਿਲਾ ਗਉਆਂ ਦਾ ਸ਼ੁਧ ਦੇਸੀ ਘਿਉ ਵਿੰਦਾਵਣ ਤੋਂ। ਮਣਾਂ ਮੂੰਹੀਂ ਸਮੱਗਰੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਣ ਨਾਲ ਚਿਤਾ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦੇ ਲੁੰਬੇ ਉਠ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸੁੰਗਧ ਜੁਫੇਰੇ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੂਰਜ ਅਸਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਅਰੇ ਗੂੰਜ ਰਹੇ ਸਨ, 'ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਅਮਰ ਰਹੇ।'

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸ ਅੰਤਿਮ ਰਸਮ ਨੂੰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਰਸਮ ਨੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਉਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੁਹਰ ਲਾ ਦਿਤੀ ਸੀ।

ਬਰਸਾਤਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਦਰੱਖਤ ਸੱਜਰੇ ਤੇ ਹਰੇ। ਕੋਸੀ ਧੁੱਪ ਦੀ ਸੰਗਤਰੀ ਭਾਅ ਹਵਾ ਵਿਚ ਘੁਲ ਗਈ ਸੀ। ਉਤਸਵਾਂ ਦਾ ਮੌਸਮ — ਡਾਂਸ, ਡਰਾਮੇ, ਰਾਮ ਲੀਲਾ ਦੀਆਂ ਝਾਕੀਆਂ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ, ਜਦੋਂ ਮੰਗਤਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੇ ਘਰ ਡਿਨਰ ਸੀ। ਉਹੀ ਦੋਸਤ: ਉਮਾ ਵਾਸੂਦੇਵ, ਅਰੁਨਾ ਜੋ ਸਿਗਰਟ ਸੁਲਗਾਈ ਮੰਗੋਲ ਬਿੱਲੀ ਵਾਂਗ ਬੈਠੀ ਸੀ, ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ, ਮਸ਼ਹੂਰ ਨਰਤਕੀਆਂ - ਇੰਦਰਾਨੀ ਰਹਿਮਾਨ, ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਤੇ ਯਾਮਿਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ, ਇਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਜੰਗਲਾਤ ਦਾ ਅਫਸਰ, ਇਕ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ, ਇਨਡਸਟਰੀਅਲਿਸਟ, ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਹੋਰ।

ਭਖਵੀਂ ਬਹਿਸ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚੋਂ ਠਹਾਕਿਆਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿਤੀ। ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆਂ ਤਾਂ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਜਰਾਲ ਤੇ ਕਿਰਨ ਖੜੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ।

ਵਰਾਂਡੇ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਸਤੀਸ਼ ਮੀਰੋ ਦੇ ਪੋਸਟਰ 'ਐਸਪਾਨਾ-82' ਨੂੰ ਘੂਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖ਼ੂਬ! ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਾਂ! ਤੂੰ ਗ੍ਰੇਟ ਐਂ!" ਉਹ ਖਿੜਖਿੜਾ ਕੇ ਹਸਿਆ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਚਟਾਈ ਉੱਤੇ ਲੱਤਾਂ ਪਸਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਸਟੀਲ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਨਾਲ ਢੇਹ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, "ਤੂੰ ਸਟੀਲ ਦੇ ਲਾਕਰ ਵਿਚ ਕੀ ਲੁਕੇ ਰਖਿਆ ਹੈ? ਨੋਟ?"

"ਹਰੇ, ਨੋਟਾਂ ਦੇ ਥੱਬੇ," ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਣ ਖ਼ਾਤਰ ਆਖਿਆ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਰਜ਼ਾਈਆਂ ਤੇ ਕੰਬਲ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਖਿੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਫਿਰ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਰੋੜਪਤੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਸਟੀਲ ਦੀ ਅਲਮਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਮੈਂ ਬੈਲਜੀਅਮ ਐਮਬੈਸੀ ਦੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਬਣਾਈ ਹੈ।"

ਅਸੀਂ ਵਿਸਕੀ, ਸੇਡਾ, ਬੀਅਰ, ਤੇ ਨਿੰਬੂ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗਲਾਸ ਭਰੇ ਤੇ ਪੀਣ ਲੱਗੇ।

"ਕੋਈ ਚੌਂਦੀ ਚੌਂਦੀ ਖ਼ਬਰ?" ਸਤੀਸ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਉਮਾ ਵਾਸੂਦੇਵ ਬੋਲੀ, "ਚੌਂਦੀ ਚੌਂਦੀ ਖ਼ਬਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵੇਦ ਮਹਿਤਾ ਨੇ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਹੁਸੀਨਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਿਆ।"

ਸਤੀਸ਼ ਨੇ ਆਖਿਆ, "ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ਬਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਲਾ ਦੇਸ ਵਿਚ ਇਕ-ਸੌ-ਪੰਦਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਮੁੱਲਾਹ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ।"

ਬਿਜ਼ਨਸਮੈਨ ਸੁਰਿੰਦਰ ਹੱਸਿਆ, "ਫਿਰ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਛੇ ਛੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਹੈ। ਬੰਦਾ ਕਦੇ ਬੁੱਢਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।"

"ਕਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾ ਵੇਦ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬੈਠਾ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।"

ਸੈਂ ਨਿਊਯਾਰਕ ਵਿਚ ਵੇਦ ਮਹਿਤਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸਾਂ। ਉਮਾ, ਅਰੂਨਾ, ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਸੱਯਦ ਜਾਫ਼ਰੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਮਧੁਰ, ਤੇ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਨਟਵਰ ਸਿੰਘ ਅਕਸਰ ਵੇਦ ਮਹਿਤਾ ਦੇ ਐਪਾਰਟਮੈਂਟ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀਆਂ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਿਨਸੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਦੋਦਿਆਂ ਕਿ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਉਤੇ ਮਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੁੰਮੀਆਂ ਲੈਂਦੀਆਂ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਧੂ ਕੇ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਬਿਸਤਰ ਉਤੇ ਢਾ ਲੈਂਦੀਆਂ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਚਟਖਾਰੇ ਨਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦਾ।

"ਤੂੰ ਵੇਦ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ?" ਉਮਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁਛਿਆ।

"ਕਿਉਂ ਪੜ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ? ਘਟੀਆ ਲੇਖਕ!"

"ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਹੁਤ ਆਹਲਾ ਹਨ। ਕਈ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ।" ਅਰੂਨਾ ਨੇ ਗੱਲ ਟੋਕੀ।

ਸਤੀਸ਼ ਕੜਕ ਕੇ ਬੋਲਿਆ, "ਬਕਵਾਸ! ਉਹ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਐ। ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਹੁਲੀਆ, ਨੈਣ ਨਕਸ਼, ਕੋਟ ਦਾ ਰੰਗ, ਦਾਹੜੀ ਦੀ ਤਰਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਿਲਕੁਲ ਫਰਾਡ!"

ਅਰੂਨਾ ਨੇ ਜ਼ਿਦ ਕੀਤੀ, "ਨਹੀਂ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ।"

ਸਤੀਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਤਣ ਗਿਆ, "ਕਿਹੜੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ? ਪੱਛਮ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸਾਡੇ ਘਟੀਆ ਰਾਈਟਰਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿਆ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਜੁੰਡਲੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਗ਼ਲੀਜ਼, ਵਹਿਮੀ, ਜਾਹਿਲ, ਵੱਗੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਪਾਲਿਸ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਪਿਲੇਂਗ ਹੁੰਦਾ ਸੀ... ਮਿਸ ਮੇਓ, ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਦੀ ਝੰਡਾ ਬਰਦਾਰ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਛਿੱਤਰ ਇਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਇਹ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਬੇਹਤਰ ਹੋਰ ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਅਮਰੀਕਨ ਡਾਲਰਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਉਤੇ ਚਰਬੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਥੋਂ ਜੋਗੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਘਟੀਆ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦੇ ਸਿਵਾ ਇਹਨਾਂ ਕੋਲ ਹੋਰ ਹੈ ਵੀ ਕੀ। ਜੇ ਵੇਚ ਮਹਿਤਾ ਨਿਊਯਾਰਕ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਤਾਂ ਕਿਹਨੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸੀ ਇਸ ਨੂੰ।”

ਇੰਦਰਾਨੀ ਰਹਿਮਾਨ ਨੇ ਵਿਸਕੀ ਦਾ ਘੁੱਟ ਭਰਿਆ। ਉਹ ਹਰ ਸਾਲ ਵਾਂਗ ਨਿਊਯਾਰਕ ਤੋਂ ਇਥੇ ਆਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਅਮਰੀਕਨ ਨਰਤਕੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਪ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ। ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਨਾਚ ਸਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਸੇਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਗਾਲੀ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਹਬੀਬ ਰਹਿਮਾਨ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕੀਤੀ। ਇੱਕੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਭਰਤਨਾਟਯਮ ਦੀ ਸਟੇਜ ਉਤੇ ਉਹ ਚਮਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੰਮੀ, ਗੋਰੀ, ਤੇ ਲਚਕੀਲੇ ਜਿਸਮ ਵਾਲੀ ਇਸ ਨਰਤਕੀ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਾਬ ਨੂੰ ਸਾਂਭ ਕੇ ਰਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਤੁਆਰਫ ਕਰਵਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਨਾਚ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਬਾਰੇ ਬੋਲਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, “ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਗੁਰੂ-ਸ਼ਿਸ਼ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬਹੁਤ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਿਸ਼ ਲਗਾਤਾਰ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕਰੜੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਸਿਖਦਾ ਹੈ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਨਿਹਾਰਦਿਆਂ, ਰਿਆਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ, ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦਿਆਂ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਕਲਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਕੱਥਕ ਡਾਂਸਰ ਉਮਾ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਦਿਲਫਰੋਬ ਨਜ਼ਰ ਸੁੱਟੀ, “ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਸਾਡਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਿਰਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸਾਡੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ‘ਘਰਾਣਿਆਂ’ ਰਾਹੀਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਰਖਿਆ ਹੈ...ਕਲਾ ਬਾਪ ਤੋਂ ਪੁੱਤ ਕੋਲ ਤੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਸ਼ਿਸ਼ ਕੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਲਖਨਊ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸੰਭੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਨਾਚ ਸਿਖਿਆ।”

ਯਾਮਿਨੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮੂਰਤੀ ਨਿ੍ਰਤ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਸੁਣਦਿਆਂ ਖਾਮੋਸ਼ ਬੈਠੀ ਸੀ। ਯਕਦਮ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਤਿਉੜੀ ਪੈ ਗਈ। “ਕਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਤੇ ਕਿਹੜਾ ਘਰਾਣਾ? ਘਰਾਣਿਆਂ ਨੇ ਅਕਸਰ ਘਟੀਆ ਦਰਜੇ ਦੇ ਆਰਟਿਸਟ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ। ਵੱਡਾ ਆਰਟਿਸਟ ਆਪਣਾ ਘਰਾਣਾ ਖੁਦ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਕਿਸੇ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਤੁਅੱਲਕ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਕਲ ਨਾ ਕਰਨ। ਕੌਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਨਕਲ? ਯਾਮਿਨੀ ਦੀ ਨਕਲ ਸਿਰਫ ਯਾਮਿਨੀ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਘਰਾਣੇ ਕਲਾ ਦੀਆਂ ਨਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ... ਸੈਕੰਡ-ਰੇਟ ਨਕਲਾਂ। ਸਾਡੇ ਆਰਟ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਸੈਕੰਡ ਰੇਟ, ਥਰਡ ਰੇਟ ਨਕਲਾਂ ਨਾਲ।”

ਇਸ ਗੁੰਗੀ ਦੇਵੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਖੋਲ੍ਹਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਅਸਾਧਾਰਣ ਸੀ, ਪਰ ਹੈ ਸੀ, ਠੀਕ। ਗਾਲਿਬ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਉਸਤਾਦ ਸੀ? ਜਾਂ ਮੀਰ ਦਾ? ਜਾਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ? ਕਬੀਰ

ਦਾ? ਇਕਾਬਲ ਦਾ? ਨਾ ਕੋਈ 'ਘਰਾਣਾ' ਸੀ ਤੇ ਕੋਈ 'ਗੁਰੂ'।

ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਿ੍ਰਤ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਅਨੀਤਾ ਸਿੰਘ, ਜਿਸ ਨੇ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਨਵੇਂ ਘਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀਆਂ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਤੇ ਬੁੱਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਬੋਲੀ, "ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਥਾਂ ਜਿਥੇ ਕਦੇ ਜਾਰਜ ਪੰਜਵਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਤਰ ਹੇਠ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਸਾਡੀ ਨੇਸ਼ਨ ਦਾ ਪਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ ਇਸ ਸਨਮਾਨ ਦਾ। ਰੀਪਬਲਿਕ-ਡੇ ਉਤੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਗੇ।"

"ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ ਦੇ ਡੀਜਾਇਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਇਸ ਸਪੇਸ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।"

ਇੰਡੀਆ ਗੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਲਾਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਆਹਿੰਸਾ ਦੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਤੋਹੀਨ ਸੀ। ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਬੀੜੇ ਟੈਕ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਜ਼ਾਕ ਲਗਾਣਗੇ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਕਈ ਆਰਕੀਟੈਕਟਾਂ ਨੇ ਇਹੋ ਰਾਏ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਤਰ ਹੇਠਾਂ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਸਨ। ਕਈਆਂ ਨੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿਤਾ ਕਿ ਫੁਤਰ ਢਾਹ ਸੁਟਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਗਾਂਧੀ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠਾ ਦਿਤਾ ਜਾਏ ਤਿੰਨ-ਪੱਧਰੇ ਥੜ੍ਹੇ ਉਤੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬਹਿਸ ਛਿੜ ਗਈ। ਜੇ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਕਿਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਨੇ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਆਵਾਜ਼ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਖੋਹਣ ਖ਼ਾਤਰ ਰੌਲਾ ਪਾ ਦਿਤਾ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮਸਲਾ ਬਣ ਗਈ। ਹਰ ਘਟਨਾ, ਹਰ ਕਾਰਜ, ਹਰ ਆਫ਼ਤ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਖੋਹਣ ਦਾ ਸਾਧਣ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜੇ ਕੁਝ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਕਰਦਾ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਉਸ ਉਤੇ ਕਾਟਾ ਫੇਰ ਦੇਂਦਾ, ਤੇ ਜੇ ਸੁਝਾਅ ਵਿਰੋਧੀ ਦਲ ਦੇਂਦਾ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਉਸ ਉਤੇ ਪੇਚਾ ਫੇਰ ਦੇਂਦਾ। ਇਹ ਵਿਰੋਧੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਦੁਸ਼ਮਣ ਸਨ। ਇਕੂ ਹਵਾਸ ਸੀ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਸੌਦੇਬਾਜ਼ੀ, ਰਿਸ਼ਵਤਖੋਰੀ ਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਸਨਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਈ ਸੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ। ਬਸ ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਸੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ। ਬਸ ਇਕੋ ਮਨੋਰਥ ਸੀ - ਵੋਟਾਂ ਲੈਣੀਆਂ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਗਲਾਸ ਭਰਿਆ ਤੇ ਚੁਫੇਰੇ ਵੇਖਿਆ। ਸੰਤੀਸ਼ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਜੁਟਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਲਚਰਲ ਡੀਪਾਰਟਮੈਂਟ ਦਾ ਵੱਡਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ, ਬਰਡਵਾਚਰ, ਚੰਗਾ ਗਾਲਫਰ, ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਪਾਰਖੂ ਸੀ। ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ-ਕਲਾ

ਦਾ ਸਕਾਲਰ। ਉਹ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦਾ ਇਨਚਾਰਜ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਸੀ।

ਸਤੀਸ਼ ਗਰਜਿਆ, “ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਨੇ ਘਟੀਆ ਆਰਟੀਟੈਕਚਰ ਥੱਪ ਦਿਤਾ ਸਾਡੇ ਉਤੇ। ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁਛਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਅਮਰੀਕਨ ਲੋਕ ਪਾਊਡਰ ਮਿਲਕ ਤੇ ਬਚੀ ਖੁਰੀ ਬਾਸੀ ਕਣਕ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਭਰ ਕੇ ਤੀਜੇ ਪੌੜੇ ਦੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸੁਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਾ ਡੱਬਾ-ਨੁਮਾ ਆਰਟ ਕਿਤੇ ਨਾ ਵਿਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਹਿਟਲਰ, ਸਟਾਲਿਨ, ਮਸੋਲਿਨੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਇਸ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਚਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦੱਖਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ ਠੂਠਾ ਫੜ ਕੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖੋਟੀ ਦਵਾਨੀ ਨਾ ਪਾਈ ਉਸ ਦੇ ਠੂਠਾ ਵਿਚ ਆਖ਼ਿਰ ਨਹਿਰੂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਫਿਰ ਜ਼ਲੀਲ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਖ਼ਰੀਦ ਲਿਆ। ਘਟੀਆ, ਫੋਕਾ ਤੇ ਕੋਝਾ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ!”

ਇੰਦਰਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਲੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲ ਝਟਕ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ਉੱਨੀ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਵਿਚ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਨਾਲ ਡਿਨਰ ਖਾਧਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਮੁਲਕ। ਉਸ ਦਾ ਤਸਵਰ ਸੀ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਸਾਉਣ ਦਾ... ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਸ਼ਹਿਰ। ਉਸ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ। ਤੂੰ ਕਿਦਾਂ ਆਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਠੱਗਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ?”

ਕ੍ਰੋਧ ਵਿਚ ਸਤੀਸ਼ ਦਾ ਮੂੰਹ ਅੱਡਿਆ ਗਿਆ, “ਅਸੀਂ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਆਰਟਿਸਟ ਜੋ ਕੁਝ ਆਖਦਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਲਈ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਸਤੋਵਸਕੀ ਜੁਆਰੀਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਰਗੀ ਦੇ ਦੌਰੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਦੇਸਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਬੋਲਦਾ, ਪੈਸੇ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਰ ਜਾਂਦਾ, ਝੂਠ ਬੋਲਦਾ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਅਦੀਬ ਸੀ। ਗ਼ਾਲਿਬ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਘਰ ਨੂੰ ਜੁਆਖਾਨਾ ਬਣਾ ਰਖਿਆ ਸੀ, ਜੇਲ੍ਹ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਰਦੂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਦੀ ਅਜ਼ਮਤ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਉਸਤਾਦ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਸੀ। ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ ਕਈ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਮੋਢੀ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਕਲੰਕ ਹੈ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ।

“ਪਰ”

“ਵਿਚ ਨਾ ਬੋਲ! ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਗੱਲ ਮੁਕਾ ਲੈਣ ਦੇਹ।” ਸਤੀਸ਼ ਭਖ ਉਠਿਆ “ਸੁਣੋ! ਲੁਤੀਅਨਜ਼ ਨੇ ਬੇਹਦ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਇੰਡੋ-ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਸਿਰਸਿਆ...ਸਾਡੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਲਾਸਿਕ...ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਭਰੇ ਟੋਭੇ ਤੇ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦੇ ਮੀਲ ਭਰ ਲੰਮੇ ਦ੍ਰਿਸ਼... ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਵਨ, ਸਕੱਤਰੇਤ ਤੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹਾਊਸ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਮਸੀਤਾਂ, ਮਕਬਰਿਆਂ ਤੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ

ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਰਚਾਇਆ . . . ਲੁਤੀਅਨਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਨਫਰਤ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਈ ਸਾਡੇ ਕਈ। ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਲੀਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦਿਤਾ ਸਾਨੂੰ!"

ਅਨੀਤਾ ਬੋਲੀ, "ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੈ! ਸ਼ਿਵਾਲਕ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ . . . ਸਜਰੀ ਹਵਾ, ਹਰੇ ਕਚੂਰ ਘਾਹ ਦੇ ਮੈਦਾਨ, ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੜਕਾਂ, ਸੁਖਨਾ ਝੀਲ, ਫੁਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਦਰੱਖਤ . . . ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ।"

"ਤੂੰ ਨੇਕ ਚੰਦ ਦਾ ਰਾਕ ਗਾਰਡਨ ਦੇਖਿਆ ਹੈ?" ਸਤੀਸ਼ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਦੇਖੀ ਏਸ ਨੂੰ! ਚਮਤਕਾਰ ਹੈ ਇਹ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਆਕੜਖਾਂ ਹਾਂ ਪਰ ਨੇਕ ਚੰਦ ਨੇ ਮੇਰੀ ਆਕੜ ਭੰਨ ਦਿਤੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਰਕੀਟੈਕਟ ਕੋਲ ਉਸ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੂਖਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਸੂਝ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਸੁਪਨਚਿਤਰ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਗਾਰਡਨ। ਕਾਗਜ਼ ਉਤੇ ਤੁਸੀਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗਾਰਡਨ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦੇ। ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਇਕ ਪੱਥਰ, ਇਕ ਇਕ ਝਾੜੀ, ਇਕ ਇਕ ਗੀਟਾ, ਇਕ ਇਕ ਠੀਕਰ ਨੂੰ ਜੜ ਕੇ ਇਹ ਰਾਕ ਗਾਰਡਨ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਖੁਸ਼ਕਿਸਮਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਨੇਕ ਚੰਦ ਵਰਗਾ ਆਰਟਿਸਟ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਰਬੂਜ਼ੀ, ਨਿਰੀ ਬਕਵਾਸ!"

ਮਨਮੋਹਨ ਤੇ ਅਨੀਤਾ ਨੇ ਫਿਰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਬਹਿਸ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਗੁਆਚ ਗਏ। ਸਤੀਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਤਮਤਮਾ ਉਠਿਆ, "ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਗਾਲ ਸੁੱਟੇ ਹਨ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਰਚਨ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਚੁਗਲੀ-ਜੱਥੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬੋਲ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਆਰਟ ਦਾ ਸੰਜੀਦਾ ਮਸਲਾ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਰਾਇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸ਼ਨਲ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀ ਰਾਇ ਹੈ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਦਾ? ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਰੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆਈਡੀਆਜ਼ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦਬਾ ਸਕਦੇ, ਮੈਂ ਬੋਲ ਕੇ ਰਹਾਂਗਾ।"

ਬੁੱਧੀ-ਜੀਵੀ ਜਿਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਪੈਂਗ ਪੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਨੇ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ, "ਤੂੰ ਰੁਪਈਆਂ ਕਰੋੜਾਂ ਰੁਪਈਆਂ ਵਾਲੇ ਮਹਿੰਗੇ ਆਰਟ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਅਮੀਰਜ਼ਾਦਿਆਂ ਲਈ ਮਹਿਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕੌਣ ਸੋਚ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕ ਝੁੱਗੀਆਂ ਵਿਚ ਝੁੱਥੇ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਵਿਚ ਯਕੀਨ ਰਖਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ।"

ਸਤੀਸ਼ ਗਰਜਿਆ, "ਆਰਟ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਡੈਮੋਕ੍ਰੇਸੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਵਰਗੇ ਇਨਟਲੈਕਚੁਅਲਾਂ ਨੇ ਸਾਡੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਇਕ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸ ਹੈ, ਘੱਟ ਲਾਗਤ ਤੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਮਕਾਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਦੇ ਦੂਣੀ ਚਾਰ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ। ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਨਾ ਤਾਂ ਅੱਖ ਹੈ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਦੇਖਣ ਲਈ, ਨਾ ਹੀ ਡੀਜ਼ਾਈਨ ਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ। ਸਾਡੇ ਇਨਟਲੈਕਚੁਅਲਜ਼ ਸੈਮੀਨਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘੰਟਿਆਂ

ਬੱਧੀ ਭਾਸ਼ਨ ਝਾੜਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਸਿੱਧਾ ਪੁੱਠਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਘਟੀਆ ਆਰਟ ਨੂੰ ਵਧੀਆ, ਤੇ ਵਧੀਆ ਨੂੰ ਘਟੀਆ ਆਖ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਦੋਸਤ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖੇ ਬਗ਼ੈਰ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੁਰਗੇ ਚਬਦੇ, ਹੱਸਦੇ, ਵਿਸਕੀ ਪੀਂਦੇ, ਲਤੀਫ਼ੇ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਤੇ ਆਰਟ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨਾਂ ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਕੋਕ ਪੀਂਦੇ ਹਨ, ਅੱਖਾਂ ਗਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੱਫੀਆਂ ਪਾਉਂਦੇ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਥਾਪੜੇ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪੇਂਟਿੰਗਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿੰਨੇ ਜਾਹਿਲ ਤੇ ਥੋਥੇ ਹਨ ਸਾਡੇ ਇਨਟੈਲੈਕਚੁਅਲ। ਇਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਨ ਪੇਂਟਿੰਗ ਤੇ ਆਰਕੀਟੈਕਚਰ ਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੌਂਕਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ।"

ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਹੋ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਉਸ ਦੀ ਬੀਵੀ ਤੇ ਅਨੀਤਾ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰ ਪਾਰਟੀ ਚਲਦੀ ਰਹੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਟੀ.ਵੀ. ਸੀਰੀਅਲ ਦੀ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਖਬਰ ਮਿਲੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਰਾਮ ਨਾਥ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਪਿਆ ਤੇ ਉਹ ਮਰ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ਸ਼ੂਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਬਠਿੰਡੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਫਿਲਮ ਦੀ ਗਲੈਮਰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੈਂ ਰਾਖ ਦੀ ਢੇਰੀ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ। ਚੌਦਾਂ ਦਿਨ ਦਾ ਸੋਗ।

ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਭ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਕਾਣੇ ਆਏ। ਤੀਵੀਆਂ ਗਲ਼ੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ ਛਾਤੀ ਪਿੱਟ ਕੇ ਧਾਹਵਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘਰ ਵਿਚ ਦਾਖਿਲ ਹੋਈਆਂ। ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਤੇ ਸਾਕ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਭੁਬਾਂ ਮਾਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਲ ਮਿਲ ਕੇ ਰੋਈਆਂ।

ਸਾਡੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੀ ਮਿਰਾਸਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਦੇ ਦੰਦ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਵਿਗੜੇ ਵਿਚ ਖੜੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿਆਪਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਜ਼ਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਕਾਲੇ ਘਗਰੇ ਪਾਈਂ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮਿਰਾਸਣ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹੀ ਸਿਆਪੇ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਚਿੱਟੇ ਦੁੱਪਟੇ ਲਾਹ ਕੇ ਸੁੱਟ ਦਿਤੇ ਤੇ ਗੁੱਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ। ਮਿਰਾਸਣ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉਤੇ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਹ ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਸਮੂਹ ਰੁਦਨ ਦੀ ਚਾਲ ਕਦੇ ਤਿੱਖੀ, ਕਦੇ ਮੱਧਮ ਤੇ ਕਦੇ ਉੱਚੀ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਛਾਤੀਆਂ ਪਿੱਟੀਆਂ, ਪੱਟਾਂ ਉਤੇ ਦੁਹੱਥੜਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਗੱਲ੍ਹਾਂ ਝਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਖੋਹਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਨੇ ਕੂਕਾਂ ਮਾਰੀਆਂ।

ਜਦੋਂ ਉਹ ਰੋ ਚੁਕੀਆਂ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਭੁੰਜੇ ਬੈਠ ਕੇ ਰਾਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ... ਰਾਮ ਨਾਥ ਦੀਆਂ ਛੇਕੜਲੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ... ਵਿਚਾਰਾ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ... ਟੈਲੀਫੋਨ ਉਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਬੈਂਡ ਵਾਜ਼ੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਕਿ ਜਰਨੈਲੀ ਬੈਂਡ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਆਵੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚੀਸ ਉਠੀ ਤੇ ਟੈਲੀਫੋਨ ਹੱਥੋਂ ਡਿਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਦ੍ਰੇਚਰ ਤੇ ਪਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਮੋਹਨ ਲਾਲ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦ ਕੀਤੀ

ਕਿ ਉਹ ਤੁਰ ਕੇ ਜਾਵੇਗਾ। ਬਸ ਇਹ ਜਿਦ ਹੀ ਲੈ ਬੈਠੀ ਉਸ ਨੂੰ। ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਰ ਗਿਆ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ...ਸ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ...ਸਿਹਰੇ ਤੇ ਛੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ...ਤੇ ਬੈਂਡ ਵਾਜ਼ੇ...ਸਭ ਕੁਝ...ਮੌਤ ਅਗੇ ਕਿਹਦਾ ਜੋਰ ਹੈ ਭਈ...?"

ਇਕ ਬੁੱਢੀ ਨੇ ਆਹ ਭਰੀ, ਰਾਮ ਨੇ ਅਜੇ ਦੇਖਿਆ ਹੀ ਕੀ ਸੀ। ਪੁੱਤ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵਿਚੇ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਪਰ ਭਾਈ, ਉਹ ਮਰਿਆ ਬੜੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ। ਉਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਮੁਸਕਾਹਟ ਸੀ। ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਸੰਤਾਂ ਨੂੰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।"

ਭੀਮਾ ਪੰਡਿਤ ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਗੰਗਾ ਜਲ ਪਾਉਣਾ। ਸਭ ਕਾਰਜ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਮ ਵਰਗੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਸੁਰਗ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ।

ਕੁੜੇ ਜਦੋਂ ਬਿਸ਼ਨਾ ਪੰਸਾਰੀ ਮੰਜੀ ਉਤੇ ਪਿਆ ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਅੱਡੀਆਂ ਰਗੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਮਾਂ ਜਾਨ ਛੁੱਟੀ। ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਰੂਰ ਪਾਪ ਕੀਤੇ ਹੋਣਗੇ। ਰੱਬ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਖਸ਼ਦਾ।

ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਘਰੇਲੂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲਗੀਆਂ। ਨੂੰਹਾਂ ਦੀਆਂ ਚੁਗਲੀਆਂ, ਕੁਆਰੇ ਪੁੱਤਾਂ ਲਈ ਰਿਸ਼ਤੇ, ਦਾਜ ਦਹੇਜ ਕਰਵਾ ਚੌਥ ਤੇ ਤੀਜ ਤੇ ਤਿਉਹਾਰ, ਬਾਰਸ਼ਾਂ, ਲਵੇਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ। ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਗ਼ਮ ਤੇ ਸੌਦਾ-ਵਿਹਾਰ ਸੱਥਰ ਉਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਨਾਲੇ ਨਾਲੇ ਤੁਰਦਾ ਸੀ।

ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮਰਦ ਅਲਹਿਦਾ ਸੋਗ ਮਨਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਫਿਕਰਾ। ਮੇਰਾ ਦੂਜਾ ਭਰਾ ਕੇਵਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੇਕ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੀ ਮੌਤ ਦਾ ਬਾਰਬਾਰ ਉਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਥੱਕਿਆ ਥੱਕਿਆ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਹੁੰਗਾਰੇ ਭਰਦੇ ਹੋਏ ਲੰਮਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਆਖਦੇ।

"ਹਰੇਕ ਨੇ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਭਈ। ਇਥੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੈਠਿਆਂ ਰਹਿਣਾ। ਪਰ ਮੂਰਖ ਬੰਦਾ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।

"ਰਾਮ ਹਰੇਕ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ। ਵਡੇ ਭਰਾਵਾਂ ਅਗੇ ਕਦੇ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ। ਆਗਿਆਕਾਰੀ ਲਛਮਣ ਸੀ ਲਛਮਣ।"

"ਯਕਾਯਕ ਹੀ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਚਿਤ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਟੈਲੀਫੋਨ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਰੱਬ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਮੌਤ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।"

ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੁਗਣ ਗਏ। ਇਕ ਕਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਬੁਝੀ ਹੋਈ ਚਿਤਾ ਉਤੇ ਛਿੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਚਿਤਾ ਦੀ ਭੁੱਬਲ ਵਿਚੋਂ ਸੂੰ ਸੂੰ ਕਰਦਾ ਧੂੰਆ ਉਠਿਆ। ਪੋਹ ਦੀ ਪੀਲੀ ਠੰਡੀ ਧੁੱਪ ਵਿਚ ਤੀਵੀਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੁੱਕਲਾਂ ਮਾਰੀਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਚੁਪ ਚਾਪ ਖੜੀਆਂ ਸਨ।

ਕਾਲਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਰਜੀ ਸੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਫਹੁੜੀ ਨਾਲ ਰਾਖ ਨੂੰ ਕੁਰੇਦਿਆ ਤੇ ਪੀਲੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ ਚੁਗ ਕੇ ਲੋਹੇ ਦੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਪਾਉਣ ਲਗਾ। ਮੇਰਾ ਬੁੱਢਾ ਚਾਚਾ ਵੀ ਇਸ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕਈ ਜਣਿਆਂ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ ਕਰਮ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਸਭ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਦਾ। ਉਸ ਨੇ ਨਿੱਕੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਚੁਗ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਦੰਦ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ?”

ਅਗਨੀ ਨੇ ਜਿਸਮ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਸਤੀਆਂ ਚੁਣ ਕੇ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰਜੀ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਧੋ ਕੇ ਪਿੱਤਲ ਦੇ ਗੜਵੇ ਨਾਲ ਕੁੱਟਿਆ, ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜਿਆ, ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਕਪੜੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਪੋਟਲੀ ਬਣਾਈ ਤੇ ਕਾਲੇ ਧਾਗੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਮੈਂ ਅਸਤੀਆਂ ਦੀ ਪੋਟਲੀ ਨੂੰ ਸੱਜੇ ਮੋਢੇ ਉਤੇ ਲਟਕਾਇਆ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਲ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਵਾਰ ਅਸਤੀਆਂ ਚੁਕੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਪੋਟਲੀ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਗਣ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਮਰੇ ਹੋਏ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਹਰਦੁਆਰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਫੜੀ ਤਾਂ ਜੁ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ ਗੰਗਾਂ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਜਲ ਵਿਚ ਵਹਾ ਆਵਾਂ।

ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੈਂ ਪੋਟਲੀ ਫੜੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਉੱਘਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਗੱਡੀ ਠਕ ਠਕ ਕਰਦੀ, ਹਿਚਕੋਲੇ ਖਾਂਦੀ ਤੇ ਕਾਂਟੇ ਬਦਲਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਟੁੱਟੇ-ਭੱਜੇ ਬਿੰਬ ਦਿਸੇ: ਭੁੱਬਲ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦਾ ਧੂਆ...ਲੋਹੇ ਦੀ ਪਰਾਤ ਵਿਚ ਕੋੜੀਆਂ... ਕਾਲਾ ਚਾਰਜੀ...ਕੱਚੀ ਲੱਸੀ ਦੀ ਧਾਰ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਦੰਦ। ਇੰਜਣ ਮਸਤ ਹਾਥੀ ਵਾਂਗ ਤੇ ਚੰਘਿਆੜਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਅਥਾਹੇ ਗਮ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਹਰਦੁਆਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੀਆਂ ਹਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਨਜ਼ਰ ਆਇਆ। ਯੁੰਦ ਵਿਚ ਸੁਰਖ ਸੁਰਜ ਕਿਸੇ ਦੁਖਦੀ ਅੱਖ ਵਾਂਗ ਝਾਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਗੰਗਾ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗੋਦੀ ਵਿਚੋਂ ਖੇਡਦੀ ਤੇ ਹੱਸਦੀ ਹੋਈ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਛਲਦੀ ਹੋਈ ਸੀਤਲ ਜਲ ਦਾ ਅੱਧ ਮੀਲ ਚੌੜਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਉਤਰਨ ਸਾਰ ਮੈਨੂੰ ਪੰਡਿਆਂ ਨੇ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਰੁੰਡ-ਮਰੁੰਡ ਸਿਰ, ਨੰਗੇ ਧੜ ਉਤੇ ਜਨੇਊ, ਤੇੜ ਪਤਲੀ ਲਾਂਗੜਦਾਰ ਧੋਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਖਸਤਾ ਪੀਲੇ ਵਹੀ-ਖਾਤੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਜਜਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਸਨ। ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਘੜਿਆਲ ਖੜਕ ਰਹੇ ਸਨ, ਜਟਾਂ-ਧਾਰੀ ਸਾਧੂ ਤੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਧੋਤੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ

ਤੀਵੀਆਂ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹੀ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਜਾਪ ਕਰਦੀਆਂ ਭੀੜ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹਰਕੀ ਪੌੜੀ ਉਤੇ ਯਾਤਰੀ ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਚੁੱਬੀ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਗੰਗਾ ਮਾਤਾ ਦੀ ਜੈਅ ਪੁਕਾਰਦੇ: ਹਰ ਹਰ ਗੰਗੇ! ਹਰ ਹਰ ਗੰਗੇ!"

ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੇ ਪੰਡੇ ਨੇ ਝੱਟ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਲਭ ਲਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ, ਦਾਦਾ, ਪੜਦਾਦਾ ਤੇ ਸੱਤ ਪੀੜੀਆਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਗਿਣਾਏ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ, ਜਨਮ-ਸਥਾਨ, ਜ਼ਾਤ ਤੇ ਗੋਤ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਤੀ।

ਇਹ ਪੰਡੇ ਯਾਤਰੀਆਂ ਦੇ ਟੱਬਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਹੀ-ਖਾਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕੁਰਸੀਨਾਮਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਮ, ਪਤਾ, ਪਿੰਡ, ਇਲਾਕਾ, ਬੀਮਾਰੀ ਠਿਮਾਰੀ, ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਦੀਆਂ ਕੁੰਡਲੀਆਂ, ਤੇ ਹਰ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਹਸਤਾਖਰ ਸਾਂਭੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਹਨਾਂ ਵਹੀਆਂ ਵਿਚ। ਇਕ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਪੰਡਿਆ ਕੋਲ। ਕਈ ਵਾਰ ਕੋਈ ਪੰਡਾ ਇਹ ਖਸਤਾ ਭੁਰੀ ਹੋਈ ਮੋਟੀ ਵਹੀ ਵੇਚ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪੰਡੇ ਨੂੰ। ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੰਡਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕੋਸ਼ ਦਾ। ਫਿਰ ਇਹ ਨਵਾਂ ਪੰਡਾ ਸਾਂਭਦਾ ਹੈ ਜਜਮਾਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਲਈ।

ਸਾਡੇ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਪੰਡੇ ਨੇ ਸਾਰੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਮੈਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਸੀਤਲ ਜਲ ਵਿਚ ਖੱਦਰ ਦੀ ਧੋਤੀ ਪਾਈਂ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ ਖੜਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਅਰਘ ਚੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪੰਡਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉਤੇ ਚੰਦਨ ਦਾ ਤਿਲਕ ਲਾਇਆ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਦੀਆਂ ਅਸਤੀਆਂ, ਫੁੱਲ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਮਰਨ ਸਮੇਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੀ ਦੂਜੀ ਉਂਗਲ ਵਿਚ ਪਹਿਨ ਰਖੀ ਸੀ, ਗੰਗਾ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦਿਤੇ।

ਰਾਮ ਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਮੇਰੀ ਨਿੱਕੀ ਭਾਬੀ, ਸੰਤੋਸ਼ ਬਠਿੰਡਾ ਛਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਾਂ ਕੋਲ ਚੰਗੀਗੜ੍ਹ ਚਲੀ ਗਈ। ਬਠਿੰਡੇ ਵਾਲਾ ਘਰ - ਇਸ ਦਾ ਵਿਹੜਾ, ਕਮਰੇ, ਦਾਲਾਨ, ਰਸੋਈ- ਸਭ ਸੁੰਨਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਦਾਸੀ ਛਾ ਗਈ ਸੀ ਸਾਰੇ ਘਰ ਉਤੇ। ਸਾਹ ਘੁਟਵੀਂ ਬੋਝਲ ਹਵਾ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੇਰੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਾ ਪੰਜ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਆਪਣੀ ਧੀ ਨਾਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਤੇ ਕੋਲ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਤੀਜਾ ਭਰਾ ਕੇਵਲ ਬਠਿੰਡਾ ਛਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਬੀਵੀ ਨਾਲ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ ਡਾਕਟਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੌਂਦਿਆ ਸੀ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ। ਹੁਣ ਉਹ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿਣ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਛਡ ਕੇ ਨਵੀਂ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿਚ।

ਸਾਰੇ ਭਰਾ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਸਾਂਝੀ ਹਵੇਲੀ ਦੀ ਵੰਡ ਉਤੇ ਕੌਰਵਾਂ ਪਾਂਡਵਾਂ ਵਾਂਗ

ਲੜੇ ਸਨ। ਇਕ ਇਕ ਇੱਟ ਉਤੇ, ਇਕ ਇਕ ਥਾਲੀ ਤੇ ਪਤੀਲੇ ਉਤੇ, ਤੇ ਲੱਕੜ ਦੀ ਡੇਈ ਉਤੇ। ਹੁਣ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਘਰ ਖਾਲੀ ਪਏ ਸਨ। ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਹਵਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵੈਣ ਪਾਉਂਦੀ ਫਿਰਦੀ ਸੀ।

ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵਾਪਿਸ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਡਰਾਮੇ, ਫੋਟੋਆਂ, ਸਲਾਈਡਾਂ ਤੇ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹਸਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਹਿਤ ਅਕੈਡਮੀ ਅਵਾਰਡਾਂ, ਅਮਰੀਕਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਨਮਾਨਾਂ ਤੇ ਪਦਮਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਮੈਡਲਾਂ ਦਾ। ਇਹ ਉਦੋਂ ਤੀਕ ਹੀ ਪਏ ਹਨ ਜਦ ਤੀਕ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਮਰਨ ਪਿਛੋਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕੂੜੇ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਚਿਹਰਾ ਕਿਸੇ ਅਜਨਬੀ ਦਾ ਜਾਪਿਆ...ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੀ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ...ਪਿਛਲੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਪਰ ਇਹੋ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ। ਹੁਣ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਉੱਡੇ ਹੋਏ ਵਾਲ ਤੇ ਭਵਾਂ ਵਿਚ ਸਫੈਦ ਤਿਣਾਂ। ਪੁਰਾਣੇ ਫੋਟੋ ਦੇਖੇ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕਿਆ...ਮੈਂ ਵੱਖਰਾ ਸਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁਝ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ ...ਖੂਬਸੂਰਤ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬਾਬੀ ਮੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ...ਉਸ ਦੇ ਰੋਸ਼ਮੀ ਲੰਮੇ ਸਿਆਹ ਵਾਲ ਖੁਰਦਰੇ ਤੇ ਉਲਝੇ ਗੁਲਝੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨੇ ਗੁਲਬਾ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਇਕ ਅਜਨਬੀ ਮੋਟੀ ਪ੍ਰਵੀਨ ਬੈਠ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸੌਂਕਣ ਬਣ ਕੇ।

ਹਰ ਚੀਜ਼ ਬਦਲ ਰਹੀ ਸੀ... ਕਮਿਊਨਿਜ਼ਮ ਨੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਹਰ ਕੇਰੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿੱਡ ਵਿਚ ਖੰਜਰ ਫੇਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਲੈਨਿਨ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੀ ਗਰਦਨ ਵਿਚ ਜੰਜੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਸੁੱਟ ਲਿਆ ਸੀ...ਨਾਮੁਮਕਿਨ। ਨਾਮੁਮਕਿਨ।... ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਅੱਜ ਤੋਂ ਦਸ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਜਾਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਜਾਂ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪਾਗਲ ਆਖਦੇ। ਪਰ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ...ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਗੱਡੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਲੀਹਾਂ ਬਦਲਦੀ...ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੀ ਗੁਫਾ ਵੱਲ...

ਪਰਛਾਵੇਂ ਸੰਘਣੇ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚ ਚੰਦ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਚੰਦ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਾੜੀ ਉੱਚੀ ਬਿਲਡਿੰਗ ਦੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਕਾਸ਼ਨੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਵਿਹੜਾ ਇਸ ਕਾਸ਼ਨੀ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਿੰਬ ਉਭਰ ਰਹੇ ਸਨ...ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬਿੰਬ... ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵੇਗ-ਮੱਤੀਆਂ ਘੜੀਆਂ, ਹੁਸਨ, ਪਿਆਰ,

ਟੁੱਟੀਆਂ ਸੱਧਰਾਂ...ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕੰਟਰੋਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਸਿੱਚਿਆ...ਮਾਜ਼ੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਸੁਪਨੇ ਛੁੱਡਦਾ ਤੇ ਬਿੰਬ ਖਿਲਾਰਦਾ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਮੇਰੇ ਖ਼ਾਬ...ਦ੍ਰਿਸ਼...ਮੇਰੀਆਂ ਤਮਨਾਵਾਂ ਜੋ ਮੇਰੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮਚਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ...ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਜਜ਼ਬਾ...ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਬ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਲਈ...ਇਹ ਆਦਰਸ਼ ਚਾਹੇ ਕੋਈ ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਇਨਕਲਾਬ ਜਾਂ ਕੋਈ ਝੰਡਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਮਹਿਬੂਬਾ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਾਰ ਸੁੱਟਣ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਲੈਂਦਾ ਸਾਂ।

ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਪਿਛੋਂ ਹੁਣ ਜਦ ਮੈਂ ਬਾਰਬਰਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਹੱਕਾ-ਬੱਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸਾਂ। ਚਿੱਟੇ ਝਾਟੇ ਵਾਲੀ ਫਾਫਾਂ ਆ ਕੇ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਮੇਰੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ...ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਸੋਚਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਹੁਸੀਨ ਤੇ ਸੈਕਸੀ ਔਰਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਬਦਸ਼ਕਲ ਚੁੜੇਲ ਸੀ, ਖ਼ਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਮਿਲੀ। ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ, ਉਸ ਦੇ ਫਿਕਰੇ, ਉਸ ਦੇ ਖਿਆਲਾਤ ਪੁਠਾਣੇ ਤੇ ਘਸੇ ਹੋਏ। ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਫਾਫਾਂ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ?

ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਫਿਲਮ ਨੂੰ ਚਰਖੀ ਉਤੇ ਉਲਟਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਫਿਰ ਦੇਖਿਆ...ਇਹ ਬਿੰਬ ਪਿਛਾਂਹ ਨੂੰ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ...ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਪਿਆਰ-ਬਿੰਬਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣ ਰਿਹਾ ਸਾਂ...ਬੀਤੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਫਿਰ ਫੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ...ਉਸ ਬੋੜੀ ਬਾਰਬਰਾ ਦੀ ਹਾਸੀ ਨੂੰ ਵੀ। ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੂਈ ਪਿਛੇ ਘੁਮਾ ਕੇ ਮੁੜ ਇਸ ਦਾ ਸੁਆਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ...ਉਹਨਾਂ ਲਰਜ਼ਾਂ ਦਾ, ਤਸੀਹਿਆਂ ਦਾ, ਜਿਸਮ ਚੀਰਦੇ ਨਸ਼ਤਰਾਂ ਦਾ, ਸੰਤਾਪ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਹਿਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ। ਬਾਰਬਰਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਚਮਕਦਾਰ ਹਾਸੀ ਫਿਰ ਗਈ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ...ਉਸ ਦੀ ਮਸਤਾਨੀ ਚਾਲ...ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਕੋਨਾਰਕ ਦੇ ਰੇਤਲੇ ਤੱਟ ਉਤੇ ਨੰਗੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ...ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਹੇ ਸਨ...ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਭਿੱਜੀ ਨਮਕੀਨ ਹਵਾ ਸਾਨੂੰ ਝੰਬ ਰਹੀ ਸੀ. . ਉਹ ਹੱਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕਪੜੇ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸ਼ਰਮ ਤੇ ਹਯਾ ਤੋਂ. . ਫਿਰ ਫਿਲਮ ਐਕਟ੍ਰੈਸ ਰੋਜ਼ੀ ਯਾਦ ਆਈ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪਿਕਨਿਕ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤਿੰਨ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਈ. . ਹਾਊਸ ਬੋਟ. . ਚਾਂਦਨੀ ਰਾਤ. . ਝੀਲ. . ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਉਤੇ ਚੰਬੇਲੀ ਦੀਆਂ ਕਲੀਆਂ ਮਲਣ ਦੀ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸੀ. . ਕਲੀਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿਚ ਰਚ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ ਸੀ ਸੈਕੜੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਯਾਦਾਂ. . .

ਜੇ ਰੱਬ ਮੈਨੂੰ ਆਖੇ ਕਿ ਮੇਰੀ ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤਾਂ ਕੱਚਾ ਖ਼ਾਕਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਖਸ਼ੇ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਧੋਖੇ ਖਾਏ ਹਨ ਤੇ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ

ਬਚ ਕੇ ਇਕ ਕਾਮਯਾਬ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਾਂ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸੌਦੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕਬੂਲ ਨਾ ਕਰਾਂ। ਮੈਂ ਦੁਬਾਰਾ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਹੀ ਔੜੜੇ ਪੰਧਾਂ ਉਤੇ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੁਰਨਾ ਪਸੰਦ ਕਰਾਂਗਾ। ਉਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਵਾਂਗਾ ਜਿਸ ਦੀ ਮੈਂ ਲੱਜ਼ਤ ਚੱਖ ਚੁੱਕਾਂ ਹਾਂ. . . ਮੈਂ ਫਿਰੇ ਆਪਣੇ ਰੁਪਈਆਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਜਾੜਨਾ ਤੇ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਜਿਸਮ ਵਿਚ ਫੁਲਦੇ ਕਾਲੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦੇ ਸੰਤਾਪ ਨੂੰ ਭੋਗਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ. . .।

ਮੈਂ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਇਹਨਾਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਅਤੀਤ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਸਮਝ ਕੇ ਇਕ ਅਵਲਾ ਨਸ਼ਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹਨਾਂ ਬੀੜੀਆਂ ਘੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਜਗਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਸੇ ਔਰਤ ਦੇ ਚੁੰਮਣ ਤੇ ਅਲਿੰਗਣ ਨੂੰ ਲੋਭ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ...ਉਸੇ ਦੇ ਸਾਹ ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਚੰਮੇਲੀ ਵਿਚ ਤਿੱਜੀ ਮਹਿਕ ਆ ਰਹੀ ਸੀ ਮੈਨੂੰ...ਅੰਨ੍ਹਾ ਵੇਗ...ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਤੀਵੀਂ ਨਾਲ ਇਕ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰਨੀ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ।... ਇਸ ਦਾ ਉਬਲਦਾ ਆਨੰਦ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ ਵਿਚ ਧੜਕ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਪਰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਪਰਤਦਾ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ...ਉਸ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦਾ ਸੁਆਦ...ਵਾਲਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ...ਜਿਸਮ ਦੀ ਲੱਜ਼ਤ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਰੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ...।

ਯਕਾਯਕ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਇਆ। ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂਗਾ ਮੈਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ਵੇਲੇ, ਕੀ ਤੜਪਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ। ਕੀ ਬਿੰਬ ਆਉਣਗੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ...ਕਿਹੜੀ ਔਰਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਆਏਗੀ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ...? ਸ਼ਾਇਦ ਵਿਹੜੇ ਵਿਚ ਪਈ ਸਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਝਲਕ...ਜਾਂ ਉਸੇ ਐਕਟ੍ਰੈੱਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੋਵੇਗੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਉਸ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਪੈਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ...ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹਦੇ ਉਤੇ ਬਾਰਬਰਾ ਦੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਦੇ ਵਾਲ...ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਛੱਲਾਂ...ਹਰ ਚੀਜ਼ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ...ਤੇ ਇਹਨਾਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤ ਮਨੂ ਦਾ ਹੱਸਦਾ ਹੋਇਆ ਜੁਆਨ ਚਿਹਰਾ... ਉਸ ਦੀ ਠੋਡੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਡਿੰਪਲ ਤੇ ਉਹੀ ਮੁਸਕ੍ਰਾਹਟ ਜੋ ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਸੀ...ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਨਕਸ਼ ਨਿੱਖਰ ਕੇ ਤੇ ਧੁਲਕੇ ਆ ਗਏ ਸਨ ਉਸ ਵਿਚ...ਮੇਰਾ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ....

